

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ფ/
1975/2

ფილოსოფიის,
ფსიქოლოგიის,
ეკონომიკისა და
სამართლის სერია

4 · 1975

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის,
ეკონომიკისა და სამართლის
სერია

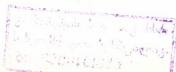
СЕРИЯ
ФИЛОСОФИИ, ПСИХОЛОГИИ,
ЭКОНОМИКИ И ПРАВА

19778

თბილისი
ТБИЛИСИ

4 · 1975

სარედაქციო კოლეგია: ნ. ჭავჭავაძე (რედაქტორი),
ა. ბოჭორიშვილი, ვ. გრიგოლავა (რედაქტორის მოადგილე), პ. გუგუშვილი,
გ. თევზაძე, ი. მიქელაძე, ა. ფრანგიშვილი, თ. წერეთელი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Чавчавадзе Н. З. (редактор),
Еочоришвили А. Т., Григолава В. В. (зам. редактора), Гугушвили П. В.,
Тевзадзе Г. Б., Микеладзе И. С., Прангишвили А. С., Церетели Т. В.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ბოჭორაძე
Ответственный секретарь Г. Г. Бочорадзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-46 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.XII. 1975; შეკვ. № 3276; ანაწილების ზომა $7 \times 11\frac{1}{2}$
ქალაქის ზომა $7 \times 108\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 14.35; საარტიცვო-საგამომცემლო
თაბახი 13.08; უე 02115; ტირაჟი 600
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19.

*

საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა. თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

●

შ ი ნ ა რ ს ი

ფილოსოფია

ხ. გოგოჭური, ფილოსოფიური და მეცნიერული ცოდნის ურთიერთმიმართების პრობლემა მარქსიზმში და რელიგიურ ეგზისტენციალიზმში	5
ლ. ჭავჭავაძე, ტრავიკულის კატეგორია და მოდერნიზმი	17
დ. თევზაძე, მნიშვნელობის სემანტიკური ანალიზის ლუისისეულ ცნებათა ექსპლიკაცია	45
ბ. ონანიაძე, ინფორმაცია და დრო	50

ფსიქოლოგია

ლ. სამსონიძე, მუსიკალური ნაწარმოების სტილის გრძნობის ასაკობრივი თავისებურებები	66
ც. შერსანიძე, განწყობის ფორმირება მუსიკალურ ნაწარმოებზე მუშაობის დროს	73
ნ. თაყაიშვილი, მუსიკალური სტილის აღქმის შესახებ	84

ეკონომიკა

ბ. ფირცხალავა, საბჭოთა საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების განვითარებისა და თანამედროვე თავისებურებათა შესახებ	96
ზ. რევიშვილი, ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეთა დაახლოების შესახებ	111
ვ. ბურდული, რეგიონალურ დაგეგმვაში დარგთაშორისი ოპტიმიზაციური მოდელების გამოყენების საკითხები	119
ლ. გუბუშვილი, მელიორაციის როლი სუბტროპიკული მეურნეობის განვითარებაში (1965—1970 წწ.)	127
ი. ბადრიშვილი, შრომის ორგანიზაციის ზოგიერთი საკითხი სოფლის მეურნეობაში	139
ბ. ჯაფარიძე, მადრიბული ოქრო XII—XIII სს ქართულ წყაროებში	145
ა. კურატაშვილი, ეკონომიკური სტიმულირება და სამეურნეო ანგარიშვიანობის ეფექტურობა	152

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Х. ГОГОЧУРИ, Проблема взаимоотношений философского и научного знания в марксизме и религиозном экзистенциализме	5
Л. ЧАВЧАВАДЗЕ, Категория трагизма и модернизм	17
Д. Д. ГЕВЗАДЗЕ, Экспликация льюсовских понятий семантического анализа	45
Г. А. ОНАНЯН, Информация и время	50

ПСИХОЛОГИЯ

Л. С. САМСОНИДЗЕ, Возрастные особенности восприятия стиля музыкального произведения	66
И. Е. ГЕРСАМИЯ, Формирование установки при работе над музыкальным произведением	73
Н. Д. ТАВХЕЛИДЗЕ, О восприятии музыкального стиля	84

ЭКОНОМИКА

Г. В. ПИРЦХАЛАВА, О развитии и современных особенностях воспроизводства населения Советской Грузии	96
Э. Ш. РЕВИШВИЛИ, О сближении уровней жизни городского и сельского населения	111
В. Ш. БУРДУЛИ, Вопросы применения оптимизационных межотраслевых моделей в региональном планировании	119
Л. И. ГУГУШВИЛИ, Роль мелиорации в развитии субтропического хозяйства (1965—1970 гг.)	127
И. М. БАДРИШВИЛИ, Некоторые вопросы организации труда в сельском хозяйстве	139
Г. И. ДЖАПАРИДЗЕ, Магрибское золото в грузинских источниках XII—XIII вв.	145
А. А. КУРАТАШВИЛИ, Экономическое стимулирование и хозрасчетная эффективность	152

ფილოსოფია

სხვისო გოგოჟი

ფილოსოფიური და მეცნიერული ცოდნის ურთიერთმიმართების პრობლემა მარქსიზმში და რელიგიურ ეგზისტენციალიზმში

ფილოსოფია ადამიანის გონითი მოღვაწეობის ისეთი ფორმაა, რომელსაც სინამდვილის როგორც ორგანული მთლიანობის შემცენების პრეტენზია აქვს; კერძო მეცნიერებები, ფილოსოფიისაგან განსხვავებით, სინამდვილის როგორც მთელის ნაწილების შემცენებით არიან დაინტერესებული, მთელი და ნაწილები ერთმანეთისაგან თვისებრივად განსხვავდებიან, რაც მათზე ცოდნის ბუნების სხვაობასაც განაპირობებს. ფილოსოფია წარმოადგენს უზოგადეს ცოდნას სინამდვილის როგორც ორგანული მთელის შესახებ; კერძო მეცნიერული — „ზოგადი ცოდნა“ ფილოსოფიური ცოდნის გარდა არსებობს ადამიანის გონითი მოღვაწეობის სხვა ფორმებიც (მაგალითად კერძო მეცნიერებები, ხელოვნება და სხვა), რომლებიც სინამდვილეს სხვადასხვა, განსხვავებული კუთხით ახასიათებენ. ფილოსოფია როგორც სინამდვილის შესახებ ერთიანი, ორგანული ცოდნის სისტემა, შეუძლებელი გახდებოდა, რომ არ არსებობდეს გარკვეული კავშირი ფილოსოფიისა და ადამიანის გონითი მოღვაწეობის სხვა ფორმებს შორის, — მათ შორის მჭიდრო ურთიერთკავშირი არსებობს.

ფილოსოფიის სპეციფიკას შეიძლება ვწვდეთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გავარკვევთ ზოგადისა და უზოგადესის დამოკიდებულებას — ადამიანის გონითი მოღვაწეობის სისტემაში. უზოგადესი და ზოგადი და, შესაბამისად ფილოსოფია და გონის სხვა მოღვაწეობანი გარკვეულ კავშირში იმყოფებიან, სადაც უზოგადესი გარეგანდამწვდომს წარმოადგენს. მასთანადავ, უზოგადესის, ფილოსოფიური ცოდნის სპეციფიკის დადგენისათვის, საკიროა მისი მიმართების განხილვა გონის სხვა მოღვაწეობებთან. მოცემულ შემთხვევაში ჩვენ გვინტერესებს ფილოსოფიურის მიმართების განხილვა კერძო მეცნიერულ ცოდნასთან. აღნიშნული პრობლემის გადაწყვეტამ, ჩვენი აზრით, ხელი უნდა შეუწყოს ფილოსოფიურის სპეციფიკის ზოგიერთი ასპექტის ნათელყოფას.

ფილოსოფიისა და მეცნიერების ურთიერთმიმართების პრობლემა საგანგებო ყურადღების ცენტრში იდგა და მის რელიგიურ საფუძველზე გადაწყვეტას ცდილობდა XX საუკუნის ცნობილი ბურჟუაზიული ფილოსოფოსი-ეგზისტენციალისტი ნ. ბერდიევი (1874—1948) მისი თვალსაზრისის კრიტიკული ანალიზის შემდეგ, მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა შრომებზე დაყრდნობით, ჩვენ შეგვეცდებით აღნიშნული პრობლემის დიალექტიკურ-მატერიალისტური გადაწყვეტის გამოცემას.

1. ნ. ბერდიევის მიხედვით, ფილოსოფიური ცოდნა კერძო მეცნიერული ბუნებისა არ არის; ფილოსოფია არ არის მეცნიერული და არც მეცნიერება. მისი აზრით, ფილოსოფია არ არის დაინტერესებული სამყაროთი, როგორც ის არის; მას აინტერესებს სამყაროსა და ადამიანის ბედი. ფილოსოფია არის თავისებურად გაგებული რწმენა, რომელიც არაა რელიგიური რწმენის იგივეობრივი (იგულისხმება ისტორიული ქრისტიანობა). ფილოსოფია არის „შემოქმედებითი რწმენა“.

ბერდიევის მსოფლმხედველობაში ერთი რამ თავიდანვე ცხადია; ფილოსოფია ეს არის თავისებურად გაგებული რელიგია, ფილოსოფიურობის სპე-

¹ უზოგადესთან და არა თავის საკვლევ ობიექტთან მიმართებაში. თავის სფეროში კერძო მეცნიერული ცოდნაც, რა თქმა უნდა, უზოგადესია.

ციფიკა რწმენისა და შემოქმედების გარკვეულ ერთიანობაში მდგომარეობის ფილოსოფიურობის ასეთი გააზრების გამო, მეცნიერულობისა და მეცნიერების კავშირი ფილოსოფიასთან უარყოფილია. ნამდვილი ფილოსოფია, მისი აზრით ირაციონალური უნდა იყოს. მის წინაშე დადგა საკითხი კერძო მეცნიერული ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების შესახებ, რაც ფილოსოფიისა და მეცნიერების დამოკიდებულების გარკვევას გულისხმობს.

ბერდიაევი განიხილავს ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების სამ ტიპიურ გადაწყვეტას:

- ა) როცა აღიარებენ ცოდნას და რწმენას უარყოფენ,
- ბ) როცა აღიარებენ რწმენას და ცოდნას უარყოფენ,
- გ) როცა ცნობენ ცოდნისა და რწმენის დუალიზმს.

ბერდიაევი არ ეთანხმება ზემოჩამოთვლილ არც ერთ გადაწყვეტას. პირველი ორი თვალსაზრისი, მისი აზრით, წარმოადგენს ცოდნის ან რწმენის როლის გააბსოლუტებას, რაც ცალმხრივი და არასწორია. ასევე არასწორად მიაჩნია მას ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების მესამე გადაწყვეტა, რაც მათს გარკვეულ ერთიანობაში მდგომარეობს. ეს ნიშნავს ორი ჭეშმარიტებისა და ორი გონის აღიარებას, ეს კი ბერდიაევის მსოფლმხედველობისათვის მიუღებელია. იგი ცდის ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების ორიგინალურ გააზრებას ისეთნაირად, რომ ზემოაღნიშნულ თვალსაზრისთა შეცდომები არ განმეორდეს.

ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების გარკვევას ბერდიაევი იწყებს ცნებების განმარტებით, რწმენა არის უხილავი საგნების გამჟღავნება, რომლებიც თავს იძლევიან არ გვეჩვევიან, ხოლო ცოდნა წარმოადგენს ხილული საგნების გამჟღავნებას. „ხილული“ უნდა გავიგოთ როგორც იძულებითი მოცემულობა, „უხილავი“ კი არაიძულებითი, თავისუფალი მოცემულობაა, — ფიქრობს ბერდიაევი. პირველი ცოდნის სფეროა, მეორე რწმენისა. ცოდნის ყველა აქტი დაწყებული ელემენტარულ აღქმიდან, შეიცავს იძულებას, სხვაგვარად შეუძლებლობას, არჩევანის თავისუფლების უარყოფას, ცოდნის საშუალებით მოპოვებული თვალხილული სამყარო ჩემში იძულებით შემოდის. რწმენა — გონის თავისუფალი აქტია, თავისუფლების გარეშე რწმენა არ არსებობს².

ამრიგად, ბერდიაევის აზრით, ტრადიციულად გაგებული ცოდნა და რწმენა ერთმანეთს გამორიცხავენ, მაგრამ საბოლოოდ ყველაფერი ნათელი მიიწვას არ არის. საჭიროა პასუხი შემდეგ კითხვებზე რატომ ვიცით ჩვენ თვალხილული იძულებითი, ემპირიული სამყარო, მაშინ როცა უხილავი მხოლოდ გვწამს? რატომ გვეჩვენება ეს ქვეყანა უეჭველად. მაშინ როცა ის ქვეყანა საეჭვოა? ბერდიაევი ამ კითხვებზე თავისებურ პასუხს იძლევა.

მისი აზრით, ჩვენ „დადუჯეროთ“, ამოვარჩიეთ ეს სამყარო და სწორედ ამიტომ, რომ ის ფიცით ჩვენმა ნებამ ამოვარჩია სწორედ ეს სამყარო. ამ სამყაროსადმი რწმენის ძალით მასზე ცოდნა გახდა საყოველთაო და მტკიცე. რწმენა სხვა სამყაროსადმი ან სუსტია, ან საერთოდ არ არსებობს. ამიტომ ჩვენ არ ვიცით სხვა სამყარო. მისდამი ჩვენი დამოკიდებულება არააუცილებელი და იძულებითია. სამყაროს გაორება ხილულ და უხილავ ობიექტებად უნდა ვეძებოთ ჩვენი ნების საიდუმლოებაში. ჩვენ ვიცით ის, რაც შევიყვარეთ და ამოვარჩიეთ, ხოლო ის რაც უარვყავით, რასაც გავეჭვით, მას ვერც

² Бердяев, Н. Философия свободного духа, Париж, 1927, стр. 157, 160.

ვხედავთ და არც ვიცით. როგორაა შესაძლებელი, რომ უხილავი საგნები მსხვერპლული გავხადოთ? მხოლოდ არჩევანის, სიყვარულის ახალი აქტით შეიძლება გავიგოთ და ხილული გავხადოთ უხილავი საგნები³. ყოველივე იმას, რაც არჩეულ სამყაროსთანაა დაკავშირებული ვთვლით საყოველთაოდ, ხოლო იმას, რაც დავიწყებული და უარყოფილია — პრობლემატურად, საეჭვოდ. ამ სამყაროსადმი ჩვენი რწმენა, ისე ძლიერია, რომ ჩვენი დამოკიდებულება მისდამი დებულებს იძულებითის, საყოველთაოს, ე. ი. მეცნიერული ცოდნის ფორმას.

მოცემული სამყაროსადმი თავისუფალი არჩევანის, ე. ი. რწმენის აქტი უკვე მოხდა; უხილავის მიმართ იგი ხელმეორედ უნდა მოვახდინოთ. ამით ჩვენ შესაძლებლობა გვქმნება უარყოფით ძველი და ავირჩიოთ ახალი. თუ ძველი არჩევანი ვერ ამართლებს, საჭიროა მისი გადარჩევა. მოხდა სიყვარულის ობიექტივაცია; მე დავივიწყე, რომ ეს სამყარო ჩემი არჩეულია. მე იმდენად მჯერა, იმდენად მწამს ამ სამყაროსი რომ რწმენა გადავიდა ცოდნაში, იძულებაში. საჭიროა მოიხსნას ობიექტივირებული სამყარო. ეს კი მხოლოდ თავისუფალი არჩევანით, სიყვარულის ახალი ობიექტის მოძებნით შეიძლება, რწმენის შეცვლა ცოდნით არის თავისუფალ არჩევანზე უარის თქმა, შიში სიძნელის წინაშე. ეს კი ადამიანის დადაბლებას, მისი სპეციფიკის დაკარგვას ნიშნავს.

ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების ტრადიციული გაგებისაგან განსხვავებით, ბერდიაევი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ისინი დაპირისპირებული ცნებები არ არიან. ცოდნა და რწმენა არსებითად ერთი და იგივეა. სამყარო, მისი აზრით, ერთია და მაშასადამე ცოდნაც ერთი უნდა იყოს. სამყაროს დაყოფის მიზეზი, ცოდნისა და რწმენის სფეროებად, ობიექტივაციაში უნდა ვეძებოთ. ცოდნა ორი ფორმით არსებობს. კერძო მეცნიერული ცოდნისა და რწმენის სახით, მაგრამ ეს ფორმები არაა ერთმანეთისადმი დაპირისპირებული ცოდნა, ბერდიაევის აზრით, არის ელემენტარული და არასრული რწმენის ფორმა. ეს არის რწმენა დაბალი, სინამდვილისადმი. მეცნიერული ცოდნის დროს ადამიანი დგას ისეთ ადგილზე, საიდანაც ყველაფერი არ მოჩანს. რწმენა, რომელიც აგრეთვე ცოდნას წარმოადგენს, ადამიანის ისეთ ადგილზე დგომას გულისხმობს, საიდანაც მთელი უსაზღვროებაა მის წინ გადაშლილი, რწმენა არის უმალღესისა და სრულყოფილის ცოდნა⁴. ცოდნისა და რწმენის დამოკიდებულების ასეთი გაგების გამო, ზემოთ ჩამოთვლილი სამი თვალსაზრისიდან, ცხადია, ბერდიაევის არ შეეძლო არცერთის გაზიარება. მისთვის უმალღესი რწმენა ცოდნაა და პირიქით. უმალღესი ცოდნა რწმენას წარმოადგენს. ცოდნა და რწმენა არსებითად ერთი და იგივეა როგორც აღვნიშნეთ, ისინი ერთის ორი ფორმაა და არა დაპირისპირებული ცნებები.

ფილოსოფიის სწრაფვა მეცნიერულობისაკენ, ბერდიაევის აზრით, მარტო ზემოთ დასახელებული მიზეზობით არაა გამოწვეული. ფილოსოფიის მეცნიერებისადმი დაქვემდებარება, რაც თავისუფლების აუცილებლობისადმი დაქვემდებარებას ნიშნავს, თვით ფილოსოფოსების მიზეზითაა გამოწვეული. იმის მაგივრად, რომ ფილოსოფოსებმა გადალახონ მეცნიერულობა და მეცნიერება, მათი შეზღუდულობა ისინი ცდილობენ ფილოსოფიაც, ფილოსო-

³ Бердяев Н. Философия свободы, М., 1911, стр. 44.

⁴ იქვე, გვ. 47.

ფოსობაც გახადონ მეცნიერული ან მეცნიერება, რაც თავის გამოხატულებას კერძო მეცნიერებათა კრიტერიუმის ფილოსოფიაზე გავრცელებაში პოულობს.

ფილოსოფიას ოცნებად აქვს გადაქცეული გახდეს მეცნიერება ან მეცნიერების მსგავსი. მაინც „მეცნიერული“ ფილოსოფიის წარმომადგენლებისათვის მეცნიერული შემეცნება არის ერთადერთი შესაძლებელი შემეცნება. თუ არსებობს მეცნიერული შემეცნება, ფილოსოფიური შემეცნებაც მეცნიერულის მსგავსი უნდა იყოს, ასევე ისინი.

ბერდიაევი საწინააღმდეგო თვალსაზრისს აწვითარებს. მისი აზრით, ფილოსოფია არავითარი აზრით არ არის მეცნიერება და არავითარი აზრით არ უნდა იყოს მეცნიერული. მისთვის გაუგებარია რატომ მოიხურვა ფილოსოფიამ გახდეს მეცნიერული. არ უნდა იყოს მეცნიერული მორალი, ხელოვნება, რელიგია. არაფერი, გარდა მეცნიერებისა, არ უნდა იყოს მეცნიერული. ფილოსოფია უნდა იყოს ფილოსოფიური მორალი — მორალური, რელიგია — რელიგიური, ხელოვნება — მხატვრული. თუ ფილოსოფიას მივიჩნევთ სპეციალურ მეცნიერებად სხვა მეცნიერებათა შორის (მაგ. მეცნიერებად შემეცნების ან არსებულის პრინციპების შესახებ), ამით საბოლოოდ გავაუქმებთ ფილოსოფიას როგორც გონითი ცხოვრების თვითმყოფად სფეროს. თუ ამ თვალსაზრისს მივიღებთ, მაშინ ვეღარ ვილაპარაკებთ ფილოსოფიაზე მეცნიერების, ხელოვნებისა და რელიგიის გვერდით. იძულებული ვიქნებით ვილაპარაკოთ ფილოსოფიაზე, ფიზიკის, ქიმიის, ბიოლოგიის და სხვა კერძო მეცნიერებათა გვერდით. მაგრამ ფილოსოფია ზომ კულტურის დამოუკიდებელი სფეროა და არა მეცნიერებისა⁵.

ამ საშიშროების გარდა, რომ ფილოსოფია სურთ გადააქციონ ერთ-ერთ მეცნიერებად, არის მეორე საშიშროებაც, რაც გამოიხატება მისწრაფებაში, ფილოსოფია გახადონ მეცნიერული. ისმება კითხვა—რა არის მეცნიერულობა და შეიძლება თუ არა ფილოსოფია იყოს მეცნიერული? მეცნიერების საჭიროებაში, ბერდიაევის აზრით, ეჭვი არავის არ ეპარება. ეჭვის შეტანა შეიძლება მეცნიერულობის საჭიროებასა და ღირებულებაში ფილოსოფიის, რელიგიისა და ხელოვნებისათვის. იმის მიმართ, რაც არ არის მეცნიერება, მეცნიერულობა და მეცნიერება სხვადასხვა რამაა. მეცნიერულობა არის მეცნიერების კრიტერიუმის გატანა გონის სხვა მოღვაწეობებზე, რომლებსთვისაც უცხოა მეცნიერება. მეცნიერულობა იმის რწმენაზეა დამყარებული, რომ მეცნიერება არის გონის მთელი ცხოვრების უმაღლესი კრიტერიუმი, რომ მის აკრძალვას და ნებართვას ყველა უნდა დაემორჩილოს მეცნიერება ერთიანი მეთოდის არსებობასაც გულისხმობს. ამას არავენ არ უარყოფს კერძო მეცნიერებათა მიმართ, თუმცა აქაც არ შეიძლება ერთიანი მეთოდით მოღვაწეობა. (ბუნებათმეცნიერების მეთოდებს ვერ გადავიტანთ მაგალითად ფსიქოლოგიასა და საზოგადოებრივ მეცნიერებებზე). მეცნიერულობა (არა მეცნიერება) არის გონის დამონება ყოფიერების დაბალი სფეროსადმი ეს არის გონის დაქვემდებარება აუცილებლობისადმი მსოფლიო სიმძიმისადმი. ფილოსოფიის დამონება გამოიხატება იმაში, რომ მეცნიერული ცოდნა და რელიგიური

⁵ Бердяев Н. Смысл творчества, М., 1916, стр. 18.

რწმენა (ისტორიული და არაინტერპრეტირებადი) ფილოსოფიური შემოქმედებისათვის გარეგანი მბრძანებელი ხდება⁶.

ზემოთ ნათქვამის მიუხედავად, ბერდიაევი მეცნიერების როლს არ უარყოფს. იმისათვის, რომ სამყაროს „ულრან ტყეში“ დაკარგულმა ადამიანმა შეძლოს ორიენტირება, იგი იძულებულია ჰარმონიაში მოვიდეს ბუნებასთან. მეცნიერება არის ბუნებასთან, აუცილებლობასთან კონტაქტის დამყარების საუკეთესო საშუალება. ფილოსოფიისათვის ყოფიერება არის გონი, მეცნიერებისათვის ბუნება⁷. იმის გამო, რომ მეცნიერების საქმე ბუნებაში ორიენტირებაა, ბერდიაევის აზრით, ფილოსოფიას არასოდეს არ შეეძლო ყოფილიყო მეცნიერება ან მეცნიერული. ფილოსოფიის პათოსი, მისი აზრით, ყოველთვის იყო ბუნების, აუცილებლობის იქით, თავისუფლების სამეფოში გასვლა. „მეცნიერული“ ფილოსოფია, მისი აზრით, არის ფილოსოფიურ უნარსა და მოწოდებას მოკლებულთა ფილოსოფია. ის მისაღებია მათთვის ვისაც ფილოსოფიურად არაფერი აქვს სათქმელი⁸. ფილოსოფია, ბერდიაევის აზრით, მეცნიერება და მეცნიერული კი არაა, არამედ ხელოვნებაა. ეს არის შემეცნების ხელოვნება⁹. ფილოსოფია ხელოვნებაა იმიტომაც, რომ მასზე აღიბეჭდება პიროვნების, ფილოსოფოსის კვალი, ისევე როგორც ხელოვნებას ნაწარმოებზე აღიბეჭდება შემოქმედი პიროვნება; ფილოსოფოსი ქმნის ყოფიერებისეულ იდეებს და არა სხეებს, რაც ხელოვნებასა და ფილოსოფიას ერთმანეთისაგან განასხვავებს. ის დამოკიდებულება, რაც ბერდიაევის აზრით, არსებობს ფილოსოფიასა და მეცნიერებას შორის, საკმარისია იმისათვის, რომ ფილოსოფია განთავისუფლდეს აუცილებლობისადმი მორჩილებისაგან. ასეთი ფილოსოფია უნდა გაზდეს თავისუფლების (თავისუფალთა) ფილოსოფია.

ბერდიაევი სამართლიანად გამოთქვამს უკმაყოფილებას „ისტორიული ქრისტიანობის“ მიერ ფილოსოფიის დაქვემდებარების გამო, ასევე არასწორად მიაჩნია მას, როგორც უკვე აღინიშნა, მეცნიერების ავტორიტეტისადმი ფილოსოფიის დაქვემდებარება. ფილოსოფია, ფიქრობს ბერდიაევი, თავისუფლების სფეროა. იმიტომ მისთვის უცხო ავტორიტეტი არ უნდა არსებობდეს. მაგრამ ავტონომიურობა იმას არ ნიშნავს, მისი აზრით, თითქოს ფილოსოფია თავის თავით იკვებებოდეს. ასეთი ავტონომიურობის იდეა ყალბია. იგი არ უღრის თავისუფლებას¹⁰. ამის მტკიცება მას იმისათვის სჭირდება, რომ რელიგიასთან ფილოსოფიის კავშირი გაამართლოს მაგრამ ეს უკვე დაქვემდებარება აღარაა. მას მიაჩნია, რომ ფილოსოფიისათვის რელიგია არის პირველწყარო, საკვები¹¹. ასე გაკებულ რელიგიაზე დაფუძნებული ფილოსოფია, მისი აზრით არის ხელოვნება. ეს არის ყოფიერების ირაციონალური, მისტიკური ხედვა.

ბერდიაევის თვალსაზრისი ფილოსოფიის რაობაზე მცდარია. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ მის კონცეფციაში გონის მოღვაწეობანი ერთმანეთს მოწყვე-

⁶ Бердяев Н. О назначении человека, опыт парадоксальной этики, часть I, Париж, 1931, стр. 8.

⁷ Бердяев Н. О назначении человека, ... გვ. 8.

⁸ Бердяев Н. Я и мир объектов, Париж, 1934, გვ. 17.

⁹ Бердяев Н. Смысл творчества, გვ. 24.

¹⁰ Бердяев Н. О назначении человека, часть I, გვ. 7.

¹¹ ბერდიაევი გულისხმობს რაციონალისტი თეოლოგების მიერ არაინტერპრეტირებულ ბიბლიას და სხვა „წმინდა ნაწერებს“.

ტილია. ფილოსოფიას ევალემა დაადგინოს სინამდვილის როგორც მთელს საზრისი. მაგრამ თუ ფილოსოფიურ ცოდნას მეცნიერულობა აკლია, მაშინ მთელზე, როგორც უზოგადესზე მოძღვრება ხელიდან გაგვიქრება. ასეთი ფილოსოფია ცხადია ნაკლოვანი მსოფლმხედველობა იქნება.

ბერდიაევი მართალია როცა იცავს ფილოსოფიას კერძო მეცნიერებისადმი დაქვემდებარებისაგან. მას უნდა მოენახა ფილოსოფიისათვის ავტონომიური, სპეციფიკური სფერო, რომელიც გონის არც ერთ უნართან დაქვემდებარებულ დამოკიდებულებაში არ იქნებოდა და არც სხვას დაიქვემდებარებდა. მან კი ფილოსოფიურობის სპეციფიკა დაინახა რწმენისა და შემოქმედების გარკვეულ ერთიანობაში, სადაც შესამჩნევია რწმენის პრიმატი. გაუგებარია რითაა უკეთესი ფილოსოფიის რელიგიასთან (თუნდაც პირველყოფილი მისტიკური ფორმით) და ხელოვნებასთან კავშირი, მეცნიერებასთან კავშირთან შედარებით? რატომ უნდა ჩაითვალოს ავტონომიურობად გონის ზოგიერთ მოღვაწეობისადმი მისი დაქვემდებარება, ხოლო ზოგიერთისადმი (მაგალითად მეცნიერებისადმი) კი არა? ამ კითხვებზე გადამწყვეტი, მეცნიერული პასუხი ბერდიაევს არ გააჩნია. იმის გარდა, რომ ბერდიაევის თვალსაზრისი ჩვენთვის მსოფლმხედველობრივად მიუღებელია, იგი როგორც ვხედავთ შინაგანი ლოგიკური წინააღდეგობის შემცველია, ფილოსოფიისა და მეცნიერების დამოკიდებულების ბერდიაევისეული გადამწყვეტის სიყალბე უფრო ნათლად გამოჩნდება ქვემოთ.

2. როგორ უნდა უზრუნველყოთ ფილოსოფიის როგორც უზოგადესი ცოდნის ავტონომიურობა ისე, რომ მასში გონის სხვა მოღვაწეობანიც მონაწილეობდნენ და ამავე დროს უზოგადესის ზოგადისადმი დაქვემდებარებაც არ გამოგვივიდეს? ამ საკითხზე მარქსისტულ ფილოსოფიას ყველა სხვა მსოფლმხედველობებისაგან განსხვავებული პასუხი აქვს.

მარქსისტული ფილოსოფია მეცნიერული მსოფლმხედველობაა. ფილოსოფია, რომ მსოფლმხედველობაა, ამაზე არაფერს არ დაობს. კამათის საგანს წარმოადგენს ცნება „მეცნიერული“, რა უნდა ვიგულისხმოთ ცნება „მეცნიერულში“ ისეთი, რომ ფილოსოფიის ავტონომიურობა არ დიკარგოს? თუ „მეცნიერულის“ ქვეშ კერძო მეცნიერულს ვიგულისხმებთ, მართალია გონის მოღვაწეობებს შორის გარკვეული კავშირი იქნება, მაგრამ ასე გაგებული მეცნიერული ნაკლოვან მსოფლმხედველობას მოგვცემს. სინამდვილე, როგორც მთელი, რომელიც ფილოსოფიის საგანია, მეტია კერძომეცნიერული ცოდნით მოპოვებულ სინამდვილეზე. ამიტომ ფილოსოფია არასგზით არ შეიძლება იყოს მეცნიერული, „კერძო მეცნიერულის“ გაგებით, ის მასზე რადიკალურად მეტია.

ფილოსოფია გონის უზოგადესი მოღვაწეობაა. ფილოსოფიური ცოდნა უზოგადესი ცოდნაა, სინამდვილის როგორც მთელის შესახებ. მეცნიერული ცოდნა კი ასეთი ბუნებისა არაა. მეცნიერული ცოდნა სინამდვილის როგორც მთელის ნაწილებს შეეხება და თავისთავად ცხადია უზოგადესი არ იქნება. მეცნიერული ცოდნა ზოგადის ბუნებისაა, ფილოსოფიურ ცოდნასთან შედარებით, რომელიც უზოგადესის ბუნებისაა. მეცნიერებასა და ფილოსოფიას შორის ზოგადისა და უზოგადესის დიალექტიკური დამოკიდებულებაა, სადაც უზოგადესი გარეგანდამწვდომია. თუ ფილოსოფიური ცოდნა უზოგადესია, მეცნიერული კი ზოგადი, მაშინ ფილოსოფია არასგზით არ შეიძლება იყოს „კერძო მეცნიერული“ მსოფლმხედველობა, ე. ი. მეცნიერულში არასგზით არ

იგულისხმება მარტო „კერძო მეცნიერული“, წინააღმდეგ შემთხვევაში გვექნებოდა უზოგადესის ე. ი. ფილოსოფიის დაქვემდებარება ზოგადისადმი, ე. ი. კერძო მეცნიერებისადმი, რაც დიალექტიკურ ლოგიკას ეწინააღმდეგება.

მაშ, როგორ უნდა მოვიქცეთ, რომ ფილოსოფია მეცნიერულიც იყოს და ამავე დროს კერძო მეცნიერულობის დაქვემდებარებული არ გამოვივიდეს? მეცნიერება და ცოდნა არსებითად ერთი და იგივეა. ფილოსოფია ცოდნაა, კერძო მეცნიერული ცოდნაც ცოდნაა. განსხვავება მათშორის იმაშია, რომ ფილოსოფია უზოგადესის ცოდნაა, კერძო მეცნიერული — ზოგადის, განსაზღვრულისა. ფილოსოფიას და კერძო მეცნიერებებს შემეცნების სურვილი ამოძრავებთ. ამის დადასტურებას წარმოადგენს ის ფაქტი, რომ დიდი ხნის განმავლობაში ფილოსოფია იყო ერთადერთი ცოდნა, როგორც ზოგადის ისე კონკრეტულის შესახებ. დღეს კი ფილოსოფია არის მხოლოდ ზოგადის ცოდნა, კონკრეტულ ნაწილებს კი კერძო მეცნიერებები დაეპატრონენ. ფილოსოფია და კერძო მეცნიერებები იგივეობრივ მომენტებს შეიცავენ, მაგრამ ერთმანეთს არ ემთხვევიან. მეცნიერულობაში, იმაში, რომ ორივე ცოდნაა, იგივეობა არ იგულისხმება ფილოსოფიურ ცოდნასა და კერძო მეცნიერულ ცოდნას შორის დიალექტიკური დამოკიდებულებაა ფილოსოფიური ცოდნა უზოგადესის ცოდნაა, ამიტომ იგი გარეგანდამწვდომია. კერძო მეცნიერული ცოდნის პრინციპები ზოგადია და უზოგადესის მომენტს წარმოადგენს¹².

ფილოსოფიური და მეცნიერული ცოდნა იგივეობრივ მომენტებს შეიცავენ. ფილოსოფია, როგორც მეცნიერება, წარმოადგენს დასაბუთებულ ლოგიკურად მწყობრ სისტემას (ისევე როგორც კერძო მეცნიერებები) სინაპტიკის როგორც მთელის შესახებ. ეს ისე არ უნდა გავიგოთ თითქოს ფილოსოფია და კერძო მეცნიერებები ერთი და იგივეა, მათ შორის განსხვავებაა. განსხვავების საფუძველი ხდება ფილოსოფიის საგნისა და კერძო მეცნიერებათა საგნის თვისობრივი განსხვავება. ამის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, საკვლევ ობიექტთა თვისობრივი სხვაობა განპირობებს დასაბუთების სხვაობასაც, რაც საბოლოოდ ფილოსოფიისა და კერძო მეცნიერებების განმასხვავებელი ნიშანიც იქნება.

ფილოსოფიური დასაბუთების არსება თვითდასაბუთებაში მდგომარეობს¹³. ფილოსოფია თავისი ძირითადი დებულებების დასაბუთებისათვის სხვას ვერ მიმართავს, რადგან მის გარდა სხვა მასზე უფრო უზოგადესი, ყოვლისმომცველი მოღვაწეობა არ არსებობს. ფილოსოფიური დასაბუთება, გარდა თავისი თავისა, არაფრით არ შეიძლება იყოს განპირობებული. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ფილოსოფია, ფილოსოფიური დასაბუთება კერძო მეცნიერულს მოკლებულია. ფილოსოფიური დასაბუთება, (ისევე როგორც უზოგადესი არ არსებობს ზოგადის გარეშე) არ არსებობს კერძო მეცნიერული დასაბუთების გარეშე.

მეცნიერული დასაბუთება ეს არის სხვით განსაზღვრული დასაბუთება მას დასაბუთებაში მყარი საფუძველი არ გააჩნია. მეცნიერული დასაბუთება საფუძველს სხვაში, კერძოდ კი ფილოსოფიაში ნახულობს, რაც უკვე აღარაა კერძო მეცნიერების სფერო. ამის გამო კერძო მეცნიერული ცოდნა ალბათურ

¹² Философская энциклопедия, т. 3.

¹³ ამის შესახებ იხ. ს. წერეთელი, დიალექტიკური ლოგიკა, თბ., 1965, განსაკუთრებით მესამე ნაწილი, დასაბუთება, გვ. 512-დან.

ხასიათს ღებულობს კერძო მეცნიერებებზე ყოველთვის ბატონობს ესა თუ ის ფილოსოფია¹⁴, იმის მიუხედავად სურთ ეს თუ არ სურთ კერძო მეცნიერებათა წარმომადგენლებს, ზოგადი ხომ ყოველთვის უზოგადესით, როგორც გარეგანდამწვედომითაა პირობადებული.

მეცნიერულობის ძირითადი საზომი დასაბუთებადობაა, რის მიხედვითაც ირკვევა, რომ ფილოსოფიური ცოდნა უმაღლესი მეცნიერულია. კერძო მეცნიერული კი ნაკლოვანი ცოდნაა, არა თავისი საკვლევი ობიექტის, არამედ უნივერსუმის მიმართ. ეს ფაქტი კერძო მეცნიერების დამცირება, მათი როლი უარყოფა არაა. კერძო მეცნიერებებს თავისი სპეციფიკური ფუნქცია გააჩნიათ. მას კი ისინი ვერ შეასრულებენ თუ ეცდებიან ამ ე. წ. „ნაკლოვანების“ გამოსწორებას კერძო მეცნიერებების ყოველგვარი პრეტენზია, იმაზე რაც არ არის კერძო მეცნიერულის ბუნებისა, ისევე როგორც ფილოსოფიის პრეტენზია არაფილოსოფიურის კვლევაზე არ არის სასარგებლო არც ერთისათვის და არც მეორისათვის ამ შემთხვევაში მოხსნილია ფილოსოფიის კერძო მეცნიერებებისადმი დაქვემდებარების საშუალება. „ცნება“ „მეცნიერული მსოფლმხედველობა“ ამ შემთხვევაში სხვა აზრს ღებულობს მეცნიერულობა ფილოსოფიის ერთ-ერთი ძირითადი სპეციფიკა გამოდის იგი არაა ნახესხები კერძო მეცნიერებებიდან. მეცნიერულობა ამ შემთხვევაში უკვე აღარ ნიშნავს კერძო მეცნიერებების კრიტიციუმი გაღატანას ფილოსოფიაზე, როგორც ეს ბერდიაევს ეგონა.

ფილოსოფიის მეცნიერულობა მოწყვეტილი არ არის კერძო მეცნიერულს. შარათლია გარეგანდამწმდომი უზოგადესია, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ის ზოგადების გარეშე არსებობს. უზოგადესი, გარკვეული აზრით, ზოგადებითაა განსაზღვრული ფილოსოფიური როგორც უზოგადესი ცოდნა უზოგადესის შესახებ, განსაზღვრულია კერძო მეცნიერული, როგორც ზოგადის შესახებ ცოდნით. არსებული ფილოსოფია ყოველთვის მოცემული ეპოქის მეცნიერული სურათითაა განსაზღვრული ამის ნათელი დადასტურებაა XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისის ბუნებისმეტყველების მიღწევათა ღრმა ანალიზის შემდეგ მარქსისტული ფილოსოფიის შემოქმედებითი განვითარება ვ. ი. ლენინის მიერ. არსებული ფილოსოფია ყოველთვის ისტორიული პროდუქტია და ეპოქითაა განსაზღვრული¹⁵. ეს ფაქტი ფილოსოფიისა და კერძო მეცნიერებათა მჭიდრო ურთიერთობის კიდევ ერთ დადასტურებას წარმოადგენს.

მეცნიერულობა, მეცნიერების კანონთა გარკვეულ სიმყარეს გულისხმობს, თუ საკვლევი ობიექტი ამ სიმყარეს მოკლებულია, მაშინ ცოდნაც, რაც კანონის სახით ფორმდება, არამყარი იქნება კერძო მეცნიერებებში საკვლევი ობიექტის და მასზე ცოდნის სიმყარის საკითხზე არავეინ დაობს.

ფილოსოფიაში საქმე ცოტა სხვანაირადია. ერთი და იგივე პრობლემა ფილოსოფიაში სხვადასხვანაირად გადაწყვეტას პოულობს. „არხე“ ზოგისათვის წყალია, ზოგისათვის ჰაერი, ზოგისათვის აპერიონი და ასე შემდეგ. უფრო მეტიც, ერთი და იგივე სინამდვილის სუბსტანცია შეიძლება ერთისთვის მატერიალური იყოს, მეორისათვის იდეალური.

¹⁴ ფ. ენ გ ე ლ ს ი. „ბუნების დიალექტიკა“, თბ., 1950, გვ. 214.

¹⁵ ფ. ენ გ ე ლ ს ი. ანტი-დიურიანი, თბ., 1952, გვ. 394, ჰე გ ე ლ ი. ლოკის მეცნიერება, გვ. 48.

ერთი შეხედვით ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება თითქოს ფილოსოფია აბსოლუტური ცვალებადი ცოდნის ჯამია, სადაც არავითარ მეცნიერულ სიმყარეზე არ შეიძლება ლაპარაკი. ეს აზრი სწორი იქნება და ფილოსოფია გამოცხადდება შეხედულებათა ჯამად იმ შემთხვევაში თუ აღმოჩნდება, რომ ფილოსოფიის საკვლევი ობიექტიც ცვალებადია. ამ საკითხის გასარკვევად ფილოსოფიის ისტორიას უნდა მივმართოთ.

ფილოსოფიის ისტორია ერთ უმჯველ რამეს გვეუბნება, რომ ყველა ფილოსოფიური სისტემები განსხვავებულია, უფრო მეტი, ურთიერთგამომრიცხავიც კი არის. ყველა ფილოსოფიურ მსოფლმხედველობას ჰქონდა აბსოლუტური ჭეშმარიტების დადგენის პრეტენზია, თუმცა ეს დღემდე არავის დაუდგენია და ვერც დაადგენს. არა მარტო ცალკეული ფილოსოფიური მსოფლმხედველობები, არამედ არც დღემდე არსებული ფილოსოფიური ცოდნა წარმოადგენს აბსოლუტურ ჭეშმარიტებას. ეს რომ ასე იყოს ფილოსოფია, როგორც სინამდვილის უზოგადესი კანონზომიერებების დამდგენი მოღვაწეობა არსებობას შეწყვეტდა. დღემდე არსებული ფილოსოფია შეფარდებითი ჭეშმარიტების შემცველია და არა აბსოლუტურის. შეფარდებითის არსებობა გულისხმობს აბსოლუტურსაც, წინააღმდეგ შემთხვევაში შეფარდებითი იქცეოდა აბსოლუტურად. ამიტომ აბსოლუტურის არსებობაზე მსჯელობა დასაშვებია შეფარდებითის არსებობის ფაქტის გამო. თუ არსებობს აბსოლუტური, მაშინ შეფარდებითი უნდა შეიცავდეს მის ნაწილს. შეფარდებითი აბსოლუტურის რაღაცნაირი მატარებელი უნდა იყოს. შეფარდებითი არ არის აბსოლუტური ცვალებადობა იგი უცვლელის, მყარის შემცველია. ფილოსოფიის ისტორია არა მარტო ცვალებადობათა, წინააღმდეგობათა, ისტორიას, არამედ აბსოლუტური ჭეშმარიტების მარცვლებსაც შეიცავს. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ მიუხედავად ფილოსოფიის საგნის სხვადასხვა ინტერპრეტაციების არსებობისა უნდა არსებობდეს უცვლელი ყველა ფილოსოფიური სისტემისათვის საერთო საგანი, რომლის ამა თუ იმ ინტერპრეტაციასაც წარმოადგენს ესა თუ ის მსოფლმხედველობა. მაშინ ყოველ ფილოსოფიურ მსოფლმხედველობას თავისი საგანი და ამ საგნის შემეცნების მეთოდები ექნება. როგორც ვხედავთ ფილოსოფიას გააჩნია მყარი საკვლევის საგანი, მაგრამ საჭიროა პასუხი გავცეს შემდეგ კითხვებს? რას წარმოადგენს ფილოსოფიის საგანი? რა ბუნებისაა იგი? რატომაა შესაძლებელი მასზე სხვადასხვა ინტერპრეტაციების არსებობა?

ფილოსოფიამ დღემდე, შესამეცნებელი ობიექტების ცხადებადობის თვალსაზრისით გაიარა სამი საფეხური:

ა) ფილოსოფია განვითარების ადრეულ საფეხურზე სწავლობდა სინამდვილეს როგორც მთელს თავისი ნაწილებითურთ. ამ დროს ფილოსოფოსებმა წინდა ფილოსოფიური პრობლემატიკის გარდა იკვლევდნენ გეომეტრიის, ასტრონომიის, მედიცინის, გეოგრაფიის და სხვა საკითხებს. ცნება „ფილოსოფიის“ ჭეშმ იგულისხმებოდა ყოველგვარი ცოდნა. პლატონის ცნობილი გამოთქმა „გეომეტრია ან სხვა რომელიმე ფილოსოფია“ სწორედ იმაზე მიგვანიშნებს, რომ მეცნიერებანი ფილოსოფიის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ და ვითარდებოდნენ. ძველი ბერძნები კერძო მეცნიერებებს. ფილოსოფიურ დისციპლინებად თვლიდნენ სინამდვილე მათთვის ერთი და მთლიანი იყო, მისი ყველა ნაწილებისადმი დამოკიდებულება ფილოსოფიური

იყო. მაშასადამე, ფილოსოფია ამ საფეხურზე სწავლობდა მთელ სინამდვილეს, მისი ნაწილებითურთ.

ბ) მეორე საფეხურზე ფილოსოფიას საქმე აქვს სინამდვილესთან როგორც მთელთან და მის ზოგიერთ ნაწილთან. კერძო მეცნიერებანი ნაწილობრივ გამოეყენენ ფილოსოფიას. ბურჟუაზიის მრეწველობის განვითარებისათვის ესაჭიროებოდა მეცნიერება, რომელსაც უნდა ეკვლია ფიზიკურ სხეულთა თვისებები და ბუნების ძალთა გამოვლენის ფორმები. აქამდე კი მეცნიერება იყო რელიგიის მორჩილი მოსამსახურე და არ ჰქონდა უფლება გასულიყო რწმენის მიერ დადგენილ საზღვრებს გარეთ. ამის გამო ის იყო ყველაფერი გარდა მეცნიერებისა. ახლა მეცნიერება აღსდგა ეკლესიის წინააღმდეგ. ბურჟუაზიის სტირდებოდა მეცნიერება და მიიღო მონაწილეობა ამ აჯანყებაში¹⁶. ამ დროს ფილოსოფიაც ასეთივე მდგომარეობაში იყო. ფილოსოფია და მეცნიერება ორივე რელიგიას ემსახურებოდნენ. არც ქრისტიანული რელიგიის ბატონობამდე იყო მეცნიერება ავტონომიური. იგი ფილოსოფიის მიერ დადგენილ საზღვრებში მოღვაწეობდა ფილოსოფიური მეთოდებით, რაც მას გარკვეულ ზიანს აყენებდა, ამუხრუჭებდა მის განვითარებას. ორივე შემთხვევაში კერძო მეცნიერებები მოკლებული იყო ფილოსოფიისაგან და რელიგიისაგან განსხვავებულ კვლევის მეთოდებსა და ფორმებს. ახალ საუკუნეებში, სპეკულაციური აზროვნება ბუნების მიმართ არსებობას წყვეტს ასპარეზზე გამოდიან პოზიტიური მეცნიერებანი. თავისი სპეციფიკური მეთოდებითა და ფორმებით¹⁷. ყოველივე ამან გამოიწვია კერძო მეცნიერებათა სწრაფი, შეუფერხებელი განვითარება.

გ) მესამე საფეხურზე ფილოსოფიას საქმე აქვს სინამდვილესთან როგორც მთელთან, მისი ნაწილების გარეშე კერძო მეცნიერებათა გამოყოფის პროცესი ძირითადად დამთავრებულია.

როგორც ვხედავთ ფილოსოფიას თავისი არსებობის მანძილზე საქმე ჰქონდა ერთ უცვლელ ობიექტთან; კერძოდ სინამდვილესთან როგორც მთელთან. ამის გარდა ფილოსოფია შეისწავლიდა სინამდვილის როგორც მთელის ნაწილებს. ის რომ ფილოსოფიას თანდათან ჩამოსცილდა კერძო მეცნიერებები არ ნიშნავს მის გაღარიბებას. პირიქით, ამით ფილოსოფია განთავისუფლდა იმისაგან რაც არ იყო ფილოსოფია.

სინამდვილე, როგორც მთელი ყოველთვის დარჩება ფილოსოფიის შემეცნების ობიექტად, იმიტომ რომ არ არსებობს სხვა რომელიმე მეცნიერება, რომელიც დაინტერესებული იყოს მთელით, როგორც მთელით. კერძო მეცნიერებები ყოველთვის დაინტერესებული არიან სინამდვილის ამა თუ იმ ნაწილით. თუ ისინი მთელით ან ნაწილის მთელთან მიმართებით დაინტერესდებიან ამით ფილოსოფიის საქმე გაკეთდება და არა კერძო მეცნიერებებისა.

სინამდვილე, როგორც მთელი, წარმოადგენს არა ნაწილების მექანიკურ ერთიანობას, არამედ ორგანულ მთელს. მთელი რომელსაც ფილოსოფია სწავლობს, მექანიკური ჯამი რომ იყოს, ნაწილებზე იქნებოდა დამოკიდებული, სინამდვილეში ასე არაა, მთელი როგორც ორგანული მთელი გარეგანდამწვდომია ნაწილებისათვის. ამიტომ ფილოსოფია და მისი საგანი გარკვეული აზრით არაა განსაზღვრული კერძო მეცნიერებებით და მათი საგნებით, მა-

¹⁶ К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. изд. II, т. 22, стр. 307.

¹⁷ К. Маркс, Ф. Энгельс. Избр. произ. т. 1, М., 1966, стр. 15.

შინ როცა ნაწილები მთელზეა დამოკიდებული და მთელითაა განსაზღვრული. ეს იმას არ ნიშნავს, თითქოს ფილოსოფია კერძო მეცნიერებათა ფუნქციის შესრულებას კისრულობდეს. ფილოსოფია, რომელიც შეისწავლის სინამდვილეს როგორც ნათელს, მთელის შეცნობით ვერასოდეს ვერ გაიგებს ნაწილებს (აქ იგულისხმება ისეთნაირი გაგება, როგორც ამას კერძო მეცნიერებები აკეთებენ) და კერძო მეცნიერებანი ნაწილების შემეცნებით ვერასოდეს ვერ გაიგებენ მთელს. ეს იმითაა გამოწვეული, რომ ფილოსოფიური და მეცნიერული ცოდნის ბუნება თვისობრივად განსხვავებულია, ფილოსოფიას კერძო მეცნიერებებისაგან განსხვავებული საგანი გააჩნია, სინამდვილის როგორც მთელის, მისი უზოგადესი კანონზომიერების სახით. მაგრამ მთელის ცნება გაურკვეველია კერძო მეცნიერების საგანთან შედარებით.

ჩვენ არასოდეს არ გვაკვირვებს ფიზიკური სინამდვილე, ფიზიკური მოძრაობა, რომელიც ფიზიკის საგანია, სხეულთა გადანაცვლება, რომელიც მექანიკის საგანია, რას წარმოადგენს ლიტერატურა, ენა, რაც ფილოლოგიის საგანია და სხვა. ეს იმიტომ, რომ კერძო მეცნიერებათა საქმე აქვთ სინამდვილის, როგორც მთელის ნაწილებთან მათი შემოსაზღვრა და მასასადამე განსაზღვრაც შესაძლებელია სხვა ნაწილების დახმარებით მთლიანობა კი როგორც პთლიანობა არ შეიცავს ამგვარი შემოსაზღვრის და განსაზღვრების შესაძლებლობას. თუ მთელი შემოსაზღვრეთ და განსაზღვრეთ იგი მთელი აღარ იქნება. იგი თავისი თავის გარდა არაფრით არ შეიძლება იყოს განსაზღვრულა, რადგან მის გარდა არაფერი არ არსებობს. ამიტომაც გაძნელებული ფილოსოფიის, ამ საყოველთაო საგნის ერთმნიშვნელოვანი განსაზღვრება. განსაზღვრა შეუძლებელია მანამდე, სანამ, მას ცენობთ როგორც მთელს. მაგრამ ადამიანის გონს, რომელიც მიისწრაფვის საყოველთაო შემეცნებისაკენ არ შეუძლია ეს ცნოს და ამიტომ ცდილობს მისცეს მას რაიმე განმარტება, განსაზღვრება, რაც ამ მთელის ბუნების გამოყოველთვის ნაკლოვანი იქნება.

მიუხედავად ამისა, მაინც გვაქვს პრეტენზია ვილაპარაკოთ მთელზე როგორც არსებულზე. ნაწილების არსებობა, რომელიც კერძო მეცნიერებათა საგანია, მიუთითებს მთელის არსებობაზე. ნაწილების არსებობა ფაქტია, მაგრამ ნაწილები ყოველთვის რაიმეს ნაწილებია. ნაწილები, ნაწილის ნაწილები არ შეიძლება იყოს. ნაწილები ყოველთვის მთელის ნაწილებია და მთელს გულისხმობს.

სინამდვილე, როგორც მთელი, რომელიც ფილოსოფიის საგანია არ არის კერძო მეცნიერებათა საგნის ბუნების, მათ შორის სასრულისა და უსასრულოს დიალექტიკური დამოკიდებულება. იმისათვის, რომ სინამდვილის როგორც მთელის ბუნება გავარკვიოთ საჭიროა უსასრულოსა და მთელის ბუნების გაანალიზება.

მთელი, რომელთანაც ფილოსოფიას აქვს საქმე, გაგებული უნდა იქნას როგორც დასრულებული. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი მთელი აღარ იქნება, მაგრამ მთელი არ უდრის სასრულს, მეტია მასზე. სინამდვილე როგორც მთელი დასრულებული უსასრულოა¹⁸. ეს ტერმინი კარგად გამოთქვამს ფილოსოფიის საგნის არსებას. სინამდვილის, როგორც მთელის, როგორც

¹⁸ უსასრულოს როგორც „გარეგანამწვდომის“ ასეთი გაგება გვხვდება მარქსიზმის კლასიკოსებთან და მათ საფუძველზე ს. წერეთლის შრომებში.

უსასრულოს გააზრება, არ შეიძლება, იგი მთელი აღარ იქნება, უსასრულო ზომ რაღაცნაირად გაგებულ დაუბოლოვებელს ჰქვია, რომელსაც მთელამდე რაღაც აკლია; ამ თვალსაზრისით სინამდვილე როგორც მთელი ცნება უსასრულოს შინაარსის საპირისპიროა. ფილოსოფიის საგანია დასრულებული უსასრულო მთელი და არა უსასრულო. მაგრამ რადგანაც ფილოსოფოსობს ადამიანი და არა ღმერთი¹⁹, რომელიც არ არის სრულყოფილი შემეცნებითი შესაძლებლობის მქონე, ამიტომ ჩვენ ვერასოდეს ვერ მივაღწევთ მას და ვერ შემეცნებთ აბსოლუტურად. ამ თვალსაზრისით ჩვენ საქმე გვაქვს დაუბოლოვებელთან, უსასრულოსთან.

მაშასადამე, სინამდვილე როგორც მთელი — ონტოლოგიური თვალსაზრისით, სრული უსასრულოა, დაბოლოვებულია; შემეცნებითი თვალსაზრისით დაუბოლოვებელი და უსასრულოა. ეს არ ნიშნავს ორნაირი სინამდვილის აღიარებას. სინამდვილე, დიალექტიკური მატერიალიზმის მიხედვით, ერთიანია. რაც მის მატერიალურობაში მდგომარეობს. სინამდვილის როგორც მთელის ბუნების გაგებისათვის საჭიროა მისი ორნაირი დახასიათება, რაც ერთის ორ მხარეს წარმოადგენს, ერთს სრულყოფილად ახასიათებს და არ თიშავს ორად. აი სწორედ ამ თვალსაზრისითაა სინამდვილე როგორც მთელი დაპირისპირებულთა ერთიანობა, სრული და უსასრულო. ფილოსოფიის ასეთი საგანი კი უცვლელია ყველა ფილოსოფიური მსოფლმხედველობისათვის, რაც ფილოსოფიური ცოდნის სიმყარის, მეცნიერულობის გარანტიაა.

დასაბუთებადობა, ეპოქის კერძო მეცნიერულ სურათზე დაეყრდნობა და საკვლევი საგნის გარკვეული აზრით უცვლელობა იძლევიან ფილოსოფიის მეცნიერულობის აღიარების საკმაო საფუძველს. ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარეობს, რომ ფილოსოფიის „მეცნიერულობა“ არ უდრის კერძო მეცნიერებათა „მეცნიერულობას“, რომ მეცნიერულობა ფილოსოფიური მოღვაწეობის ერთ-ერთ ძირითად სპეციფიკას წარმოადგენს და არსაიდან არაა ნასესხები.

¹⁹ ღმერთის ცნებას ეხმარობთ როგორც ზესასრულის გამომხატველს, სასრული, ადამიანური ბუნების საპირისპიროდ.

ლია ჰაპხავაძე

ტრაპიკულს კატეგორია და მოდერნიზმი

(ფ. კაფკას „პროცესის“ მიხედვით)

ნაშრომის ამოცანაა მოდერნიზმის გამოკვლევა ტრაგიკულის კატეგორიასთან (რეალის-ტურ-ტრაგიკული კონფლიქტი) მიმართებაში. ამ მიზნით, მოცემულია მოდერნიზმის (თანამედროვე მოდერნისტულ ხელოვნებაში გავრცელებული სურათი) ერთ-ერთი ნიმუშის, ფრანც კაფკას „პროცესის“ კრიტიკული ანალიზი იმ ისტორიულ-სოციალური სინამდვილის კვლევასთან კავშირში, რომელზედაც ხელოვნების მოდერნისტული მიმართულება აღმოცენდა. გასანალიზებლად „პროცესის“ არჩევა ჩვენ მიერ შემთხვევითი არ ყოფილა, ამ რომანში უკულავე უკეთ ვლინდება კაფკას პროზის ფილოსოფიურ-მსოფლმხედველობრივი ხასიათი.

„ყველა ისინი როგორ დაამცირეს აქ“ (ფ. კაფკა)

ბანკის უფროსი პროკურისტის იოზეფ კას თავგადასავალი წარმოვედგება გარესსინამდვილესთან ადამიანის კონფლიქტის სახით, რის შედეგადაც ადამიანი იღუპება: კა მოულოდნელი, საიდუმლო სასამართლო პროცესის მსხვერპლი ხდება. ამრიგად კონფლიქტის მხარეებად გვევლინებიან იოზეფ კა და საიდუმლო სასამართლო. ცხოვრებისაგან დაღლილი, გულგრილი ბიუროკრატი კა სრულიად გამოფიტული, ინტერესებისაგან დაკლებილი ცხოვრებას მისდევს. ეს არის მწირო, რუხი, ერთგანზომილებიანი სიცოცხლე. ამასთან, გარეგნულად იგი ცხოვრების არსებულ ნორმებს არ არღვევს. საკუთარ უდანაშაულობაში დაწმუნებული კი იწყებს სიტუაციის გამორკვევას, ეცნობა საიდუმლო სასამართლოს, თავს იცავს, ბოლოს კი სრულ უიმედობაში ვარდება.

რომანის კონტექსტით ჩანს, რომ საიდუმლო სასამართლო არა რომელიმე ერთი (იუიოიიიოიოი) ინსტანციად, არამედ მასში იგულისხმება მთელი სახელმწიფო აპარატი თავისი ბიუროკრატიული, კორუფციული ბუნებით. „პრო-

1977

1 იმ მწერალთა შორის, ვინც დიდი გავლენა მოახდინა კაფკაზე, ასახელებენ ჰოდმანს, დოსტოევსკის, დიკენსს, კლაისტს, კაფკას პროზას უმოთხერხად ექსპრესიონიზმს მიაკუთვნებენ. ფილოსოფოსთაგან მითითებებენ მის სიახლოვეზე კირგეორესთან. მიაჩნიათ, რომ მის ზოგი რამ საერთო აქვს შოპენჰაუერთან, ნიცშესთან, ფროიდთან. ამ მწერლის შემოქმედების რეზონანსი მეტად ძლიერი აღმოჩნდა; ინტერპრეტატორთა სია არ იძლევა; კაფკას თვლიან ეგზისტენციალისტური ლიტერატურის წინასწარმეტყველად (ე. გიშარნუ), ფიდეისტად (ფ. ველში, პ. პონგსი, რ. როშფორი). საერთოდ შეჰყავთ ეგზისტენციალიზმის რბილობაში (მ. ბენზე, ე. პ. სარტრი, ა. კამიუ და სხვ.), თვლიან „გაუგებარ რეალისტად“ (ა. რობ-გრეიუ). ე. წ. „უაფართოებელი რეალიზმის“ წარმომადგენლად (რ. გაროდი, ე. ფიშერი), სხვება მიიჩნევენ ირაციონალისტად და მისტიკოსადაც კი და ა. შ. მარქსისტული კრიტიკა (დასაუღეთისა) აელენს კაფკას შემოქმედების ისტორიულ-საზოგადოებრივ სიშართლეს, ობიექტურად შეაფასებს მის დადებითსა და ნაკლოვან მხარეებს და ხაზს უსვამს მის პემანისტურ მრწამსს (ლ. არაგონი, რ. რემიანი, პ. რედეკერი და სხვ.). დაახლოებით იგივე ითქმის საბჭოთა ავტორებზე (დ. ზატონსკი, დ. დენისოვა, ე. კნიპოვიჩი, ბ. სუჩკოვი, ე. დნეპროვი, ზ. კაკაბაძე).

ცესში“ ნაჩვენებია ბიუროკრატიზმის მისტერიული ხასიათი (მოხეტიალე-მისტერიული ფუნქციონერი); სასამართლოს საფეხურები დაუთვლელია, კანონი შეუსაბამოა სინამდვილესთან, საქმის წარმატებას ნაცნობობა და ქრთამი განაპირობებს. ნამდვილი გამართლება გამორიცხულია და რჩება „მოჩვენებითი თავისუფლება“, საქმის „გავანჯღლება“. ბრალდებულთა გათიშულობის გამო, კოლექტიურად ამ სასამართლოში რაიმეს მიღწევა შეუძლებელია (ჭულდისა და ბლოკის საუბრები კასთან). ამგვარად, კონფლიქტი ანტაგონისტი შედის ბინძური, ყრუ და ცივი სამყაროს (სასამართლო) სახით. კორუფციურებულია ყველა, ვისაც კი პროცესის მსვლელობაში კა ხვდება (რაბენშტეინი, კულდისი, კამინერი, მხატვარი ტიტორელი, სასამართლოს მსახურის ცოლი, სტუდენტი ბერთოლდი, მოსამართლე, კანცელარიის დირექტორი, ვეკილი, ჰულდი, მეფაბრიკე). სიმბოლურია ერთი ოქროს ღილი სასამართლოს მოხელეთა სამოსზე, რომელიც კორუფციის ინდექსით ჩანს. სასამართლოს ატმოსფერო გამანადგურებლად მოქმედებს ადამიანზე (ბლოკი: „უკვე თავად იცით, როგორი მძიმე ჰაერია კანცელარიაში“. კა თვით იწუნებს ამ ჰაერის ზემოქმედებას — იგი ცუდად ხდება); „რა ჭუჭყია აქ ყველგან“ — გაოცებულია სასამართლოში მოხვედრილი კა. მას აკვირვებს ასევე ბრალდებულთა დათრგუნულობა და შიში². „ყველა ისინი, როგორ დაამცირეს აქ“, აღმოხდება იოზეფ კას. პროცესის მსვლელობაში კა აღმოაჩენს ადამიანთა გულგრილობას, სიყალბესა და მზაკვრობას, ესაა არაკომუნიკაბელური, ერთმანეთისთვის უცხო ადამიანთა გაუცხოებელი³ სამყარო.

ამრიგად, წარმოდგენილია ადამიანის ერთგანზომილებიანი, საშინაოდ პროზაული სიცოცხლე და მისი მოპირდაპირე, მტრული ძალა; რაც კას გადახდა, რომანის მხოლოდ ერთ პლანს შეადგენს; ხოლო რაც კაფკამ ამ თავგადასავლით გვეთხრა, ის ამ პლანის სიღრმეში ძეგს. დავუკვირდეთ კასა და მის მოწინააღმდეგეს: კა ჩვენს წინ აბსტრაქტულ არსებად წარმოჩინდება. საინტერესო ფაქტია, რომ „პროცესის“ მთავარი პერსონაჟი მხოლოდ ინიციალითაა მოხსენებული, — ეს მნიშვნელოვანია და შემდეგზე მიგვიითებებს: კა — რეალური ადამიანის აბსტრაქცია, იმპერსონალური არსებაა ან, სხვაგვარად, ნიველირებული ადამიანია. იმპერსონალური იმიტომ, რომ იგი იმპერსონალურ-დეჰუმანიზების სამყაროში ცხოვრობს, — ესაა კას ფაქტში, მისტერია, მისი ბიუროკრატიული სამყარო, რომლის ეკონომიურ-სოციალური საფუძველი უთუოდ იმ მოვლენაში მდგომარეობს, რომელიც, კაპიტალისტური წარმოების წესად იწოდება და ადამიანზე საგნის გაბატონებასა და ადამიანთა გაუცხოებაში გამოიხატა (ამას მკითხველი ხვდება იმის მიუხედავად, რომ ავტორმა კა ამოავდო რეალურ-ისტორიული გარემოდან).

გარეგნულად ადამიანის (კას) ცხოვრება თითქოს რაციონალურია, — იგი მისდევს დეკანონებულ წესებს, — ამიტომ უკვირს კას, რომ რაღაცაში ადნაშაულეებენ. ფაქტიურად ეს არის ირაციონალური, აბსურდული ყოფიერება, ხოლო სინამდვილე ამავე ადამიანის სხვა პლანშია ჩაქარგული. კა გაუცხოებულია,

² F. Kafka. Der Prozess, Roman, Frankfurt am Main und Hamburg, 1960, s. 89—91, 127.

³ როგორ ესმის ცნება „უცხო კაფკას? 1913 წლის ერთ დღიურში კვითხულობთ: „ის უცხოა ჩემთვის, ჩემი არაფერი ესმის, არ იცის რა მსურს, რა მჭირდება, მასთან საერთო არაფერი მაქვს“, ეუბნება კაფკა დედამისს ბიძის შესახებ. (F. Kafka. Tagebücher (1910—1923), Frankfurt am Main, 1973, s. 198).

მისი ეგზისტენცია გაყალბებულია, — სწორედ ამან გამოიწვია მისი აბსტრაქტულობა: კას დაკარგული აქვს კონკრეტულ-ინდივიდუალური ეგზისტენცია, იგი ბიუროკრატულ-აბსტრაქტული ყოფიერებით — გაუცხოებული ყოფიერებით — ცხოვრობს. მხოლოდ პროცესის დაწყებიდან გაიანჭრებს კა თავის ყალბ არსებობას, მანამდე კა სჯეროდა, რომ ნამდვილი ცხოვრებით ცხოვრობდა. კა იურიდიულ ბიუროკრატიზმს შეეჯახება, მაგრამ, საქმე ისაა, რომ ამ ორ სამყაროს (კა და სასამართლო) შორის მცირე განსხვავებაა, იმ აზრით, რომ თითოეული წარმოადგენს გარკვეულ ჩინოვნიკურ, ბიუროკრატულ ინსტანციას. ასე მივიღივართ რომანის აღქმის პირველადი პლანის სიღრმემდე, მის მეორე პლანამდე, სადაც კას თავგადასავალი არ წარმოადგენს ჩვეულებრივ ამბავს. „პროცესი“, — რომელშიაც ადამიანისა და სასოვადობის, ადამიანისა და სახელმწიფოს ურთიერთობის თემა ვითარდება, — იოზეფ კას გარეთ კი არ მიმდინარეობს, არამედ — მის სულიერ სამყაროში. ესაა შინაგანი სამყაროს გაობიექტების, მისი პროეციების ცდა ანუ პერსონაჟის შინაგანი სამყაროს გასავნობრივება გარეგანი პროცესის სახით⁴. სინამდვილეში, ორი იოზეფი შეეჯახა ერთმანეთს — პირველი ჩინოვნიკი და მეორე — ადამიანი. პირველია ნიველირებული, დეჰუმანიზებული არსება, ადამიანის აბსტრაქცია, ხოლო მეორე — ის, ვინც აქამდე ჩაკარგული იყო კას ცნობიერებაში. ამრიგად, აბსურდული, ირაციონალური და რაციონალური ერთი ადამიანის ორ პლანში არსებობს. აბსურდული ნიღბავს კას რაციონალურ სახეს. ამ მხრივ საინტერესოა კას ფიქრი იმის შესახებ, რომ რაც მას გადაჯდა — ბანკის გარეთ მოხდა, რომ ბანკში იგი დაცულია, იქ მას ვერ შეიპყრობდნენ, ვერ დაესხმოდნენ თავს. ბანკის იოზეფი ხელშეუხებელია ბიუროკრატულ სამყაროსთან მისი წილნაყარობის გამო.

იოზეფ კას შინაგანი დრამა მისი არსებიდან ქეშმარიტი, ადამიანური ეგზისტენციის (პიროვნების) წამოწევა-ამაღლებსა და მისი დაქვეითება-დადბლების სიტუაციაში მიმდინარეობს.

რომანში მნიშვნელოვანი დეტალია ბრალდებულთა მიჩნევა „ლამაზ ადამიანებად“. ზოგიერთი კი მშვენიერი არიანო, — ამბობს ვეჟილი ჰულდი და ამას „ბუნების საოცარ მოვლენას“ უწოდებს. ამ სიტყვებში ჩანს გაოცება და წუხილიც კი. მას აღიზიანებს ეს სილამაზე და ეს მეღავნდება ბლოკის მიმართ, რომელიც მასზეა დამოკიდებული, ამავე დროს, ჰულდზე მაღლაცადვას რაღაცით. ამ სიმაღლისა და სილამაზის მიზეზი პროცესია: პროცესმა მსხვერპლი პირველად ჩააფიქრა სერიოზულად თავის არსებობაზე, თავის ბედზე, საერთოდ ადამიანის ყოფიერებაზე და ახლა ამ ადამიანმა რაღაც მნიშვნელოვანი უნდა გადაწყვიტოს. სხვაა ის, თურას მოიმოქმედებს იგი, მაგრამ თვით ამგვარი განწყობილება, როცა უნდა გამოჩნდეს ადამიანის უნარი, როცა უნდა გამოვლინდეს მისი ქეშმარიტი ადამიანური არსი, — როცა იგი სიცოცხლის საზრისზე ჩაფიქრდება — აი, ესაა მთავარი: დიდი არჩევანის წინაშე დადგომა, გააზრება, ამიტომაცაა რკი ლამაზი. ამგვარად გვესმის ჩვენ

⁴ გრეგორი ზამზას თავგადასავალშიაც („გადაქცევა“) ამავე მოვლენასთან გვაქვს საქმე: თავისებური კონსტრუქცია მეტაფორით (ზამზა-მწერი) გამოხატულია პერსონაჟის მიერ შინაგანად გაცნობიერებული არსებობის ტრაგიაში. (F. Kafka, Die Verwandlung; ins F. Kafkas „Das Urteil und andere Erzählungen, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main und Hamburg, 1959, s. 23—105).

კავჭავაძის ამ ცნებების (ლაშაზი) შინაარსი. ჰუღლი თავისი გაღიზიანებით ამ-
 უღავენებს, რომ იგი ნიველირებული ადამიანია.

დავუვკირდეთ კას ცხოვრების ორ მომენტს: პირველია საგამომძიებლო
 კომისიის სხდომაზე სიტყვის წარმოთქმა, ხოლო მეორე — ციხის კაპელანის
 მიერ მოთხოვნილი იგავის გაგება: პირველი ხდება მანამ, ვიდრე კა იხილავ-
 და სასამართლოს კანცელარიებს და გაეცნობოდა იქაურ მოხელეებს, ხოლო
 მეორე — მაშინ, როცა უკვე თითქმის ხელჩაქნეული და უიმედო კა იგავის
 ახსნას ცდილობს. თუ შემოვაცლით „პროცესს“ მთელი კონტექსტის ფანტას-
 ტიკურ საბურველს, კას მამხილებელ სიტყვაში გაშიფვრის გარეშეც ამოვი-
 კითხავთ პროტესტს ბურჟუაზიული სახელმწიფოს მიმართ: „ექვე არაა, რომ
 მთელი ამ სასამართლო წარმოების იქით უზარმაზარი ორგანიზაცია დგას,
 ...რალაშაია ამ უზარმაზარი ორგანიზაციის აზრი, ბატონებო? — იმაში, რომ დაი-
 ჰკირონ უდანაშაულო ადამიანები და მათ წინააღმდეგ ატეხონ უაზრო და მეტ-
 წილად... უშედეგო პროცესი და აქ, მთელი სისტემის აბსოლუტური უაზრო-
 ბისას, როგორ უნდა განვერიდოთ მოხელეთა (გამყიდველთა ხროვა) ყველაზე
 საშინელ კორუფციას“. კა ხაზგასმით ამბობს, რომ იცავს „ძლიერ ბევრს“,
 მის ბედში მყოფს („მას შიში უფრო მეტად ქვეყნისათვის აქვს, ვიდრე საკუთარ-
 ი თავის გამო“ — ჩაუწერია კავჭავს დღიურში თავის თავზე). ამ პერიოდს
 კას გამოთქმებში სიტყვა „ბრძოლა“ ფიგურირებს: „თქვენ ეკუთვნით საზო-
 გადობებს, რომელსაც მე უნდა ვებრძოლო, — ეუბნება სასამართლოს მოხე-
 ლის ცოლს. როცა ვეჭილზე უარს აცხადებს, კას ჯედ კიდევ რწმენა აქვს თა-
 ვისი თავისა: „დაე, ბოლოსდაბოლოს, სასამართლო შეეჩხვოს ისეთ ბრალდე-
 ბულს, რომელსაც ძალუქს თავისი უფლების დაცვა“⁵.

რაც შეეხება ციხის კაპელანის⁶ იგავს (რომლის ადგილიც კანონის შესა-
 ვალშია), იგი ასეა გადმოცემული: „კანონის კარიბჭესთან კაცს გუშავი დახვ-
 და. მისგან შეშინებული (თუ გსურს, ყურად ნუ იღებ ჩემს აკრძალვას და შე-
 დი, მაგრამ ეს კარი ერთადერთი როდია, იქით და იქით, უფრო და უფრო სა-
 შინელი გუშავები დგანანო), კაცი ღია კართან შეჩერდება. დროდადრო კვლავ
 სთხოვდა გუშავს შეშევას, ქრთამსაც სთავაზობდა, ისიც იღებდა: ვიღებ რომ
 შენ არ იფიქრო, თითქოს რამე გამოგჩაო. გავიდა დრო, კაცი დაბერდა და
 აი, როცა თვალეებში სინათლე დაეშრიტა, მაშინ იხილა, რომ კანონის კარე-
 ბიდან უქრობი შუქი იღვრებოდა. ყველა ადამიანი მიდის კანონთან და როგორ
 მოხდა, რომ ამ ხანგრძლივი ჟამის მანძილზე ჩემს გარდა არავინ მოაკითხა ამ
 კარსო — უკანასკნელი კითხვა მისცა კაცმა გუშავს. გუშავი პასუხობს, რომ ამ
 კარში სხვა ვერავინ შევა, რადგან მხოლოდ მისთვის იყო განკუთვნილი (ახლა
 წავალ და დავეკრავო). კას აზრით, გუშავმა კაცი მოატყუა, კაპელანი კი უხს-
 ნის იგავს იმ თვალსაზრისით, თითქოს გუშავს არ მოუტყუებია კაცი. ამ ახს-
 ნაში, საერთოდ, ხაზგასმულია გუშავის პასუხისმგებლობის მაღალი გრძობა,
 ძლიერება, მგრძობიარობა და... გონებრივი სიჩლუნგე; ამავე დროს მინიმენ-
 ბულია გუშავთან შედარებით, მთხოვნელის უკეთესი მდგომარეობა. დაბოლოს,
 იგავის არსებული მრავალი ახსნის გადმოცემის შემდეგ კაპელანი ამბობს:
 „სრულიად არ არის საჭირო ყველაფრის სიმართლედ მიღება, საჭიროა მხო-

⁵ F. Kafka. Der Prozess, s. 38, 48.

⁶ იგი ამცნობს კას, რომ შესაძლოა მისი საქმის ჩარჩენა უდაბლეს სასამართლო ინს-
 ტანციაში, რადგან მისი დანაშაული დამტკიცებულია.

ლოდ ყოველივეს აუცილებლობის შეგნება“. კამ ესლა თქვა: „სამწუხაროდ დასკვნაა, სიცრუე მსოფლწესრიგად ქცეულა“ (ეს, შეიძლება ითქვას, კას ბოლო გაბრძოლება იყო სიკვდილის წინ). მრავალ ინტერპრეტატორს მიაჩნია, რომ იგავის იდეა არის სამართლიანობის მიღწევის შეუძლებლობა⁸. იგავი ჩვენ ასე გავიზარეთ: 1. სამართალი, კანონი არსებობს, მაგრამ მისკენ მიმავალ ადამიანს გუშავი ელობება. ადამიანმა უნდა დაძლიოს გუშავის წინააღმდეგობა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ ადამიანის პირად პასუხისმგებლობაზე და ბრძოლის აუცილებლობაზეა ლაპარაკი; ხოლო სამართლის მოპოვება და ადამიანის თვითდადგენა ურთიერთკავშირშია, 2. გუშავის სახით განზოგადებული უნდა იყოს სახელმწიფო ინსტიტუტები და, საერთოდ, სახელმწიფო-ბიუროკრატიული სისტემა. ჩვენი აზრით, კაპელანი მიხვდა, რომ ეს უკვე ფარ-ხმალს ყრიდა და მისი ბოლო სიტყვები ნაწილობრივ ამით იყო ნაპარნახები (იმის გარდა, რომ როგორც სასამართლოს მოხელე იგი ალბათ ვალდებულია დააბნოს ბრალდებულს). გავიხსენოთ კაპელანის უკმაყოფილო სიტყვები: „შენ მეტრსმეტად ბევრს ეძებ დახმარებას სხვებისაგან“. ამ ნათქვამში უთუოდის გამოსკვივის, რომ სასამართლოს აწყობს ბრალდებულის იზოლირება. არსებულს უნდა შეურიგდე, — კაპელანის ამ სიტყვებს სხვადასხვაგვარად უმეორებენ კას დანარჩენებიც (ვექილი ჰულდი თუ ლენი, აგრეთვე — მხატვარი ტიტორელიც). ვექილი ჰულდი უხსნის, აუ როგორ „ჩაყლაპავს სასამართლო“ მის წინააღმდეგ ამხედრებულს, ე. ი. ვინც არ აღიარა თავი დამნაშავედ, ხოლო გრანდიოზული ორგანიზმი თვით აღიდგენს ამ დარღვევას რაიმე სხვის ზარზე“, არაფერი შეიცვლება, ოღონდ სასამართლო უფრო მკაცრი და ფხიზელი გახდება, „ერთადერთი სწორი გზა — ესაა შერიგება საგანთა არსებულ წესრიგთან, „მთავარია, ყურადღება არ მიიპყრო“. კას აოცებს სასამართლოს არსებობა. ერთი ქალაქი შეცვლიდაო მას — ეუბნება ჰულდს.

რა მიმართებდა შიშისა იოზეფ კას თავდადასავალი ანუ „პროცესში“ ასახული კონფლიქტი ტრაგიკული ეს თეტიკურ კატეგორიასთან? ტრაგიკული როგორც ეს თეტიკური კატეგორია დაკავშირებულია ფილოსოფიის ისეთ რადიკალურ პრობლემებთან როგორიცაა ადამიანის ყოფიერების საზრისის, ადამიანის ღირებულებითი ორიენტაციის, თავისუფლებისა და აუცილებლობის დიალექტიკის პრობლემა. ტრაგიკულის არსებული დეფინიციების მიხედვით, ამ კატეგორიაში გამოხატულია საზოგადოებრივი განვითარების წინააღმდეგობები (პიროვნებასა და საზოგადოებას შორის ანდა ადამიანისა და ადამიანთა ჯგუფისა — სოციალური ბოროტების მიმართ) მშვენიერის ბრძოლა სიმახინჯესთან... ტრაგიკული წინააღმდეგობანი გმირის მძიმე განცდებს, მის დამარცხებას, ტანჯვასა და, ხშირად, დაღუპვასაც იწვევენ. ტრაგიკული, ამრიგად, გულისხმობს სხვადასხვა საზოგადოებრივ ტენდენციათა ურთიერთდაპირისპირებასა და ბრძოლას, ამიტომ იგი უმეტესად საზოგადოებრივი გარდატეხების პერიოდებს ემთხვევა ხოლმე⁹. მარქსისტული ესთეტიკა ტრაგიკულის მიზეზს ხედავს სოციალურ ძალთა შეჯახებაში, რაც საზოგადოებრივი განვითარების კანონებითაა გამოწვეული. მარქსი

⁷ F. Kafka. Der Prozess, s. 156, 160.

⁸ ზოგი მკვლევარი იგავის გაგების სიძნელეზე მიუთითებს, მაგ., ზატონსკის აზრით, ამ იგავის გაგების სიძნელე (სრული გაუგებრობა თუ არა) დამტკიცებულია თვით კავკას მიერ (იხ. Д. В. Затонский. Ф. Кафка и проблемы модернизма, М., 1972, стр. 110).

⁹ Философский словарь, М., 1963, стр. 460.

და ენგელსი მიუთითებდნენ ერთი მხრივ, ახალ პროგრესულ ძალთა ტრაგიკულ ხასიათზე, რომლებიც დრომოქმული, ძველი წესრიგის წინააღმდეგ გამოდიან და უუნარონი არიან მოცემულ პირობებში გამარჯვება მოიპოვონ და, მეორე მხრივ, დრომოქმული კლასის ტრაგიკულ ხასიათზე, რომელსაც მთლიანად არ ამოუწურავს თავისი შესაძლებლობანი. ამასთან, მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფია ტრაგიკულს განიხილავს, როგორც მოვლენათა საყოველთაო კავშირის ნაწილობრივ მომენტს და არა მარადიულს. ტრაგიკული წარმოგვიდგება კონფლიქტის სახით. ტრაგიკულ სიტუაციას დაკავშირებული ეს კონფლიქტი საზოგადოებრივი განვითარებისა და პიროვნების ქმედების ერთიანობაში ვლინდება, ამდენად, ტრაგიკული გმირი განუყოფელია საზოგადოებისაგან: იგი პიროვნებაა, ხოლო „პიროვნების თავისუფლების საზომი, საბოლოო ჯამში, არის საზოგადოების თავისუფლების საზომი და მაჩვენებელი“¹⁰. დ. სრედნის აზრით, ტრაგიკული არის თავისუფლების ნეგატიური საზომი. მაგრამ, შეურიგებელ კონფლიქტში მშვენიერი ინდივიდუალობის დაღუპვის მიუხედავად, ტრაგიკული იმავდროულად თავისუფლების პოზიტიური საზომიცაა იმდენად, რამდენადაც მასში „დემონსტრირებულია ადამიანის პიროვნების ძლიერება და ღირებულებანი“¹⁰.

კლასიკური ესთეტიკიდან აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი: 1. ტრაგედია უკეთეს ადამიანთა გამოსახვა (არისტოტელე); 2. ტრაგიკული არის სუბსტანციური (საყოველთაო) პათოსის მატარებელი (ჰეგელი), ხოლო მარქსისტული ესთეტიკის მიხედვით, ტრაგიკული კოლიზია იქმნება „ისტორიულად აუცილებელ მოთხოვნასა და მისი განხორციელების შეუძლებლობის შორის“¹¹. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება რამდენიმე დასკვნის გაკეთება რეალისტურ-ტრაგიკული კონფლიქტის შესახებ: 1. ტრაგიკული არის შეურიგებელი, გაუუქმებელი კონფლიქტი; 2. ტრაგიკულის ხასიათი მუდამ გულისხმობს პიროვნების დონეს; 3. სუბსტანციური პათოსი ტრაგიკულის არსებითი მახასიათებელია; 4. ტრაგიკული გმირი მარცხდება პროგრესული იდეისათვის ბრძოლაში, უმეტესად იგი იღუპება, მაგრამ ტრაგიკულს ახასიათებს ოპტიმისტური ორიენტაცია მისი მომავლის პერსპექტივის გამო (იდეალის მტკიცების პათოსი); 5. ტრაგიკული იმგვარი კონფლიქტია, რომელიც საფრთხეს უქმნის, განადგურებით ემუქრება ღირებულებებს; 6. ღირებულებითს ორიენტაციასთან ტრაგიკულის აუცილებელი კავშირის შესატყვისად, ტრაგიკულ კონფლიქტში შემავალი წევრები ერთმანეთს უპირისპირდებიან როგორც სხვადასხვა (პოზიტიურ-ნეგატიური) ხასიათის ძალები.

ამრიგად, კლასიკურ-რეალისტური ტრაგიკული კონფლიქტის უმთავრეს მახასიათებელთა მიხედვით, ტრაგიკული კონფლიქტი ოპტიმისტური ორიენტაციის — იდეალის მტკიცების მატარებელია და გულისხმობს კონფლიქტში შემავალ ძალთა ღირებულებითს უთანაბრობას: პოზიტიურის ნეგატიურზე აღმატებასა და პოზიტიურის ნეგატიურისადმი შეურიგებლობას.

როგორც ითქვა, „პროცესი“ ფილოსოფიურ-მსოფლმხედველობრივი ნაწარმოებია, ამიტომ მასში კანონზომიერია ტრაგიკულთან დაკავშირებულ ფილოსოფიურ პრობლემათა დაყენება და გადაჭრა. ესაა სიცოცხლის საზრისის, ღირებულებითი ორიენტაციის, თავისუფლებისა და აუცილებლობის დიალექ-

¹⁰ Д. Средний. Основные эстетические категории. М., 1974, стр. 80, 75, 63.

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, т. I, М., 1967, стр. 28.

ტიკის პრობლემები. სწორედ აღნიშნულ პრობლემათა გადაჭრის მხრივ შეიძლება ვიმსჯელოთ ამ რომანში წარმოდგენილი მოვლენების ტრაგიკულ ან არატრაგიკულ ხასიათზე. კლასიკურ რეალისტურ-ტრაგიკულ კონფლიქტთან იოზეფ კას თავგადასავალ-მეტაფორის შედარება და დაპირისპირება პიროვნების სტრუქტურისა და ტრაგიკული კონფლიქტის ისტორიული გააზრების სიბრტყეზე გვესახება. აქვე უნდა აღენიშნოთ ის სირთულე, რაც რეალისტურ ნაწარმოებთან შედარებით, ახასიათებს კაფკას რომანის აღქმას, ესაა: *ჭერ ერთი*, მისი მისტიკური ფარდის, მისი ფანტასტიკური საბურველის გადაწვევის აუცილებლობა (კაპიტალისტურ საზოგადოებაში მისტიფიცირებული ურთიერთობანიკაფკამ ამ სახითვე გვიჩვენა), რაც ხშირად გვიკლენს კას პოზიტიური აქტების მნიშვნელობას პიროვნების დონეზე („ლამაზი“ ადამიანი) მის წარმოდგენას პიროვნების დადგენის აზრით; მეორეც ის, რომ იოზეფ კას შინაგან კონფლიქტში მონაწილეთა (კა ბიუროკრატის და კა ადამიანის) პოზიტიურ-ნეგატიური ხასიათი, მათი დაპირისპირების აუცილებელი გათვალისწინება, აგრეთვე, იმ რეალური სიტუაციის გათვალისწინება, რომელშიც „პროცესი“ წარმოშვა, და რომლის პირობებშიაც ბრძოლა ადამიანურის, პიროვნების დაფუძნებისათვის მორალური გამირობის ტოლია, რადგან, ფაქტიურად, ესაა ადამიანის ბრძოლა იმ საზოგადოების წინააღმდეგ, რომელიც მის ნიველირებას ახდენს. რეალური ამ სიტუაციაში, ჩვეულებრივ არა-ადამიანურის ადეკვატურია. ძირითადი, რითაც მისდევს კას თავგადასავალი რეალისტურ-ტრაგიკულ კონფლიქტს, — ესაა დაპირისპირებულ ძალთა ღირებულებითი უთანაბრობა (პოზიტიურ-ნეგატიური); ხოლო განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ პოზიტიური ძალა („პროცესი“) თვითაა წილნაყარი საპირისპირო ძალასთან. კას თავგადასავალში სახეზეა ცხოვრებისეული მწვავე კონფლიქტი (გადაულახავი ძალების არსებობა, მთავარი მოქმედი პირის დაღუპვა). ბრძოლა, რომელიც წამოიწყო იოზეფ კამ, თითქოს იძლეოდა ტრაგიკული კოლოზიის ჩასახვის საშუალებას. კას ბრძოლა ადამიანის გაყალბებული ყოფიერების წინააღმდეგ ბრძოლა უნდა ყოფილიყო, როცა კა — ადამიანი აუჭანყდა კა-ბიუროკრატს, რადგან, საკუთარი ეგზისტენციის შექმნით მას შეეძლო კონკრეტული, განუმეორებელი ინდივიდუალობის შექმნა, რომ არ დარჩენილიყო უგვარო აბსტრაქციად. ტრაგიკულის საფუძველი შეიძლება ყოფილიყო კას ცდა ადამიანებთან კონტაქტის დამყარებისა (რაც მას არ უკეთებია, კამ სწრაფად შეწყვიტა ყოველგვარი ურთიერთობა სასამართლოს მსახურებთან და სხვა ადამიანებთან, ხოლო ბრალდებულებთან არც უცდია კავშირის დამყარება). სიცოცხლის უკანასკნელ გზაზეც კი, როცა ჯერ კიდევ გვიან არ იყო, მას არ უცდია ადამიანთა დაინტერესება საკუთარი ბედით. ტრაგიკული კონფლიქტი წარმოიქმნებოდა ბნელი ძალების წინააღმდეგ კას შეურიგებელი ბრძოლის შემთხვევაში. მაგრამ კამ კაპიტულირება მოახდინა, იგი ბნელ ძალებს დანებდა და ეს მაშინ, როცა ჰულის სიტყვებს თუ გავიმეორებთ, იგი „ლამაზი“, „მშვენიერი“ გახდა. დათმო თუ არა მოჯანყის პოზიცია, იოზეფ კა მაშინვე მოწყდა იმ საფუძველს, რომელიც მას ამაღლებდა საპირისპირო ძალასთან შედარებით. მოხდა პოზიტიური ძალის ღირებულების დაქვეითება, ნეგატიურისადმი მისი დამორჩილება, ამიტომ, ცხადია, ის მძიმე სიტუაცია „პროცესში“ რომ ვითარდება, ტრაგიკულით ვერ შეფასდება, რადგან ამგვარი კვალიფიცირება მოხდებოდა იმ შემთხვევაში, კა რომ დაღუპულიყო ან დატანჯულიყო თავისი ჭეშმარიტი ყოფიერების დაფუძნებისათვის

ბრძოლაში. ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ კას თავგადასავალი არა ტრაგიკულია. კონფლიქტის წევრთაგან — უმწეო, დანებებული კას ფონზე მისი ანტიგონისტი უზარმაზარი, ჰიპერტროფირებული და ანონიმური ჩანს. სამართლიანად შენიშნავს თ. მანი: „თუ არსებობს უფრო საშინელი რამ, ვიდრე — ბედი — ესაა ადამიანი, რომელიც მას ემორჩილება“. კა ფაქტუმს დანებდა; უფრო სწორად, მან უსახო სამყარო ერთადერთად — ფაქტუმად წარმოიდგინა. კაფკა კარგად გრძნობს ამას და დამნაშავედ წარმოგვიდგენს იოზეფ კას. თავის ერთ-ერთ დღიურში (1915 წ.) კაფკა აღარებს „პროცესისა“ და „ამერიკის“ გმირებს და შენიშნავს: „როსმანი და კა — უდანაშაულო (schuldlose) და დამნაშავე (schuldige). საბოლოო ანგარიშით, ორთავე ერთნაირად სიკვდილით დასჯილნი; ამათგან, უდანაშაულო — უფრო მსუბუქი ხელით (იგი უფრო თავიდან მოიცილეს ვიდრე მოკლეს)¹². ამრიგად, კაფკა ადანაშაულებს კას მისი ირაციონალური არაადამიანური სიცოცხლისათვის, ადანაშაულებს მისი უშუარობის გამო. კაფკამ „მოკლა“ თავისი გმირი, რადგან სიცოცხლის ღირსად არ მიიჩნია იგი. სიცოცხლის ღირსია ადამიანი, რომელიც იბრძვის ამ სიცოცხლისათვის („საქები მიზნით“). (სიკვდილის წინ კა წუხს, მწარედ ნანობს, რომ ვერ იცხოვრა „საქები მიზნით“) რომელიც შეურიგებელია ყოველი ნეგატიური მოვლენისადმი, რაც ამ „საქებ მიზანს“ წინააღმდეგადაა, მეორე მხრივ, კას სრული პასიურობა სიკვდილის წინ თითქოს ეწინააღმდეგება მის მთელ რიგ პოზიტიური ხასიათის მოქმედებებს. მაგრამ, ამ უძლეულების, ამ პასიურობის ამხსნელი უნდა იყოს კაფკას გმირის დათრგუნულობა, მისი სრული დაბნეულობა. იოზეფი საბოლოოდაა დაშინებული: კა-ადამიანს კა-ბიუროკრატისა ეშინია, პირველი ხელყოფილი, ტრაგეშირებულია მეორისგან. მან არ გააკეთა არჩევანი, რომლის ვაკეთების შესაძლებლობაც ჰქონდა — დახმარების თხოვნა იმ ადამიანებისგან, განათებულ ფანჯრებში რომ დინანბა, (იგი ყოყმანობს და ეპვით შესცქერის ამ ადამიანთა სახეებს, ამასთან, არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ მათგან რომელიმე ან ყველა მისი მეგობარი, მისი დახმარების მსურველი შეიძლება იყოს). როგორც უკვე ვთქვით, კას მოქმედება ტრაგიკული იქნებოდა, რომ ეცადა კავშირის დამყარება ამ ადამიანებთან და ეს სურვილი ვერ განეხორციელებინა (გაგებინების შეუძლებლობის გამო). კამ ვერ გააუწყვიტა ე. წ. მოტივთა ბრძოლა, რომელსაც ადგილი აქვს მისი სიკვდილისწინა წამებშიც. კაფკას ამ გადაუწყვეტელი წინააღმდეგობებისა და ყოყმანის ილუსტრაციაა რომანი „კოში“, სადაც, „პროცესის“ საპირისპიროდ, ადამიანი ცდილობს ანონიმურ ინსტანციაში მოხვედრას და ვერ ახერხებს ამას: პირველში („პროცესი“) ადამიანი ცდილობს ანონიმურისგან თავდაღწევას, ხოლო მეორეში („კოში“) კი — პირიქით. ამგვარად, „პროცესი“ მთავარია — ადამიანის სიცოცხლის საზრისის საკითხის დასმა. კაფკასა და მთელი რომანის აზრი ისაა, რომ სიცოცხლის საზრისი მდგომარეობს უკეთესი, „საქები მიზნით“ სიცოცხლეში, სამართლიანობის მოპოვებაში, რისთვისაც მოქმედებაა საჭირო და არა ლოდინი, მორჩილება და კაპიტულირება. კაფკამ მახვილი ადამიანის პირად პასუხისმგებლობაზე გადაიტანა. რა დააშავა იოზეფ კამ? პროცესის აღმძვრელთა აზრით, ის, რომ, რაღაცით მან დაარღვია ანონიმუ-

¹² F. Kafka. Tagebücher... s. 239.

რი, მანური ცხოვრების პრინციპები (აბსურდული ყოფიერება), „ლამანი“ ვახუშტი და (რომანის დასაწყისში კაფკა გვამცნობს: ალბათ, ვილჰელმ დაბეზლო იოზეფ კა); ხოლო რომანის ავტორის აზრით კი ის, რომ კამ მეტად გვიან, მხოლოდ სიცოცხლის მიწურულში გააცნობიერა ყოფიერების საზრისი და არა-ადამიანურის წინაშე მანაც კაბიტულირება მოახდინა, რაც საბედისწერო გამოდგა იოზეფ კასთის და თვით მისი შემოქმედისთვისაც. ამ აზრით, საინტერესოა რამდენიმე პარალელის გაკლება:

ა) თ. შინის „დოქტორ ფაუსტუსში“ ტრაგიკული ემყარება ადამიანებთან ურთიერთკავშირის, ურთიერთგაგების შეუძლებლობას და ამ გაგებისათვის, ადამიანებისაკენ „გარღვევისთვის“ ტრაგიკულ ძიებებს (კრემარი-ლევერკიუნი). მანმა (ლევერკიუნი) შესძლო კამათი ეშმაკთან, დემონურთან მაშინ, როცა კაფკა (კა), მიუხედავად დანაშაულის მთელი შეგნებისა, ბოლოს მანაც ნებდება სატანურ ძალებს („საგანთა არსებულ წესრიგს“).

ბ) მ. ვეგნერმა (გდრ) დოსტოევსკისადმი მიძღვნილ კონფერენციაზე (1971) მისი და კაფკას შედარებისას აღნიშნა, რომ „კაფკას გმირები, იქნება ეს გრეგორი ზამზა თუ იოზეფ კა, ტრაგიკულ აუცილებლობას ეჩახებიან და მას ნებდებიან, მაშინ, როცა დოსტოევსკის გმირები, თვით ყველაზე უზადრუქნი და დამცირებულნიც კი, როგორც წესი, არ ურიგდებიან ამ აუცილებლობას, სულის მთელი ძალებით ჯანყდებიან მის წინააღმდეგ“ (Т. Мотылева. Достояние современного реализма, М., 1973, стр. 319).

გ) „პროცესის“ არატრაგიკულობა ვრცელდება კაფკას შემოქმედების მთელ სურათზე. საინტერესოა ამ მხრივ მითის ტრანსფორმირება კაფკასთან, როცა ძველი აზრობრივი კვანძების შეცვლას ე. წ. „ბუნებრივ ტრაგიზმად“ მივყავართ (ისევე, როგორც ანუის, სარტრისა და კამიუს ნაწარმოებებში). მაგალითისათვის ავიღოთ კაფკას მიერ გადმოცემული ოთხი თქმულება პრომეთეოსის შესახებ: პირველი მისდევს ძველ თქმულებას; მეორეში პრომეთეოსი კლდეს შეეზარდა (ნაკლებად რომ ეგრძნო ნისკარტების დარტყმები); მესამე-მეოთხეში კი დრომ შთანთქა პრომეთეს დალატი (დაივიწყეს ღმერთებმაც, არწივებმაც, თვითონაც; ყველანი დაილაღნენ და დაღლილობით დაიხურა ჭრილობა; რჩება მხოლოდ აუხსნელი მთების ჯაჭვი). მ. კურგინიანი შენიშნავს, რომ აზრობრივი კვანძების შეცვლის გამო „რჩება აბსტრაქტული სიტუაცია, „ზოგადკაცობრიული“, თვით ცხოვრების ტრაგიკული არსების გამოშატველი“. გმირმა ანტაგონისტი დაჰკარგა, „დაღლილობა“ იქცა ყოველადმორიგად და მას ერთნაირად ემორჩილებიან პრომეთეოსიც და ღმერთებიც; ე. ი. ის, რაც „მათ აცალკევებდა შემთხვევითადაა მიჩნეული, ხოლო მათი გამაერთიანებელი დაღლილობა-დავიწყება — მარადიულად“ (იხ. М. С. Кургинян. Художественная концепция трагического в романе Т. Манна „Доктор Фаустус“, в книге — „Реализм XX века и модернизм“, М., 1967, стр. 96). ამგვარმა მეტამორფოზამ ანტიმითი შექმნა. დაპირისპირებულ ძალთა ღირებულებითი გათანაბრების გამო დაიკარგა, გაუქმდა მითის არსიც, რაც ბოროტ სტიქიაზე გამარჯვების შესაძლებლობის მტკიცებას წარმოადგენდა და წარმოდგებოდა როგორც „ადამიანის ყოფიერების ტენდენცია“ (იაკოვლევის აზრით). ანტიმითის შემთხვევაში ისე ჩანს, რომ სწორედ ამ ტენდენციის საწინააღმდეგო ვითარებასთან ვვაქვს საქმე (იხ. მითის საკითხების კვლევა იაკოვლევთან — Е. Г. Яковлев. Природа Художественного творчества, М., 1971, стр. 26).

მოვლენათა შორის მიზნობრივი კავშირის გაცნობიერების (რაც მითის ფუნქციაა, პლენანოვის აზრით) მაგიერად, ამ კავშირის დაბნელება ხდება.

როგორც აღინიშნა, კაფკას რომანი არატრაგიკულია. ახლა, დაისმის კითხვა იმის შესახებ, თუ რომელი ესთეტიკური კატეგორიით შეიძლება შეფასდეს „პროცესში“ ასახული მოვლენები? რას წარმოადგენს ფანტასტიკურ-მისტიკური სამყარო, რომელიც კას შეეჯახა? იოზეფ კას ძალღვივთ კლავენ (ქვის სამტენლოში, ყასბის დანით). როდესაც მან საბოლოოდ იგრძნო „წინააღმდეგობის უაზრობა“, მონასავით ჩაბარდა ორ უცნობს და თითოც არ გაუქმრეცია იმაში ღრმად დარწმუნებულს, რომ არავითარი მნიშვნელობა არ ექნებოდა უკანასკნელ გაბრძოლებას (ერთადერთი რაც კას სურს ამ წუთში — ესაა ცნობიერად სიკვდილი). უეცრად, ამ მომენტში, კას შერცხვა, (თითქოს ამ სირცხვილს შეეძლო ეცოცხლა მის შემდეგო — წერს კაფკა). კას სირცხვილი სრულიად სხვა შუქს ჰფენს მის სიკვდილისწინა წუთებს და მთელ მის ცხოვრებას. კა-ადამიანი (და არა ჩინოვნიკი) ფიქრობს სიკვდილის წინ. ძლიერ ნიშანდობლივია, ამ აზრით, შემდეგი დეტალები: თავის უკანასკნელ გზაზე, სასაღებუს განათებულ ფანჯრებში იოზეფ კა (რომელსაც თითქოს უნდა შეეჩვენებინა ყოველივე) მოთამაშე ბავშვებს ხედავს, რომლებიც ერთმანეთს ხელებს უწვდიან და ხედავს კაცს, ასევე ხელებგამოწვდილს, „ვინ იყო იგი? — მეგობარი? უბრალოდ, კეთილი ადამიანი? თანაუგრძნობდა თუ არა? იყო იგი მარტო, თუ მის იქით იდგნენ ყველანი? იქნებ ყველას მისი დახმარება სურდა?“. კას ადამიანებზე დარჩა თვალი. კა ფიქრობს, რომ იქნებ დაიწყებულა კიდევ რომელიმე არგუმენტიო. წუთის წინ იგი იმაზეც ფიქრობდა, რომ ვერ იცხოვრა ისე, როგორც უნდა ეცხოვრა — „საქები მიზნით“. \checkmark კა ფიქრობს, გრძნობს, განიცდის, როგორც ადამიანი. მიუხედავად სიკვდილისა, დანებებისა, მან ნახევრად დასძლია გაუცხოება, იგი ადამიანებისაკენაა მობრუნებული. სწორედ ამ ბოლო მომენტიდან უნდა გადავხედოთ მთელ მის თავდასაყვალს. უკანასკნელ წამებში (იმის მიუხედავად, რომ მაინც დანებდა) კამ გაიფიქრა ის, რაზეც ადრე უნდა ეფიქრა (ყალბ და ჭეშმარიტ ღირებულებათა ვარკვევა). მთავარიან ერთი: კამ შეიგნო თავისი არაადამიანური მდგომარეობა. შეიგრძნო მწვავედ, როგორც უკვე გარდაუვალი უბედურება, რადგან ბედნიერება მხოლოდ „საქები მიზნით“ სიკოცხლის თანმხლებია და ემყარება ადამიანის ღრმა კმაყოფილებას საკუთარი მოქმედებით და ამ მოქმედების შედეგებით, — რადგან ბედნიერება ადამიან-შემოქმედის წილხვედრია.

კას სირცხვილი (ისევე როგორც მისი ბოლო ფიქრები და ხილვები) კაფკას ჰუმანისტურ პოზიციასზე მიგვიტოთებს. კაფკა-ჰუმანისტი ილაშქრებს ადამიანის ნიველირების წინააღმდეგ. მთელი სინამდვილე, კაფკას მიერ დახატული სამყარო, რომელიც აფერხებს ადამიანის ნამდვილი ყოფიერების განვითარებას და რომელსაც შეუძლია ძალღვივით გასწიროს ადამიანი, იქცევა შემზარავად, საშინლად, საფრთხით გაქვნილად და შემაძრწუნებლად, — ესაა მთლიანად კორუფციკრებული სამყარო, მეტრთამე, გამყიდველი, „ჩლუნჯად ქედმაღლური“ (კას გამოთქმა) — ოქროსლილიანი უსახო ჩინოვნიკებით, მეძავი

¹³ სირცხვილის გრძნობა აწამებს ექიმსაც, რომელმაც ვერ განკურნა ბავშვი (სიმბოლურის დონეზე აქაც ადამიანის უმწიკობაზეა ლაპარაკი. იხ. F. Kafka. Das Urteil und andere Erzählungen, Frankfurt am Main und Hamburg, 1959 s. 106, 114, 165).

ქალეგობით, ბილწი მოსამართლეებით (პორნოგრაფიული ლიტერატურის მრავალრიული მოსამართლე, რომელიც სამზარეულოს საჯარძელზე ზის და თავს კიტხტზე ახატვინებს ტიტორელის, ხოლო მხატვრის თთაში შესვლისას მის საწოლს აბიჯებს ხოლმე; სასამართლო — თავისი კანცელარიებით — სახლის აივანზე და სხვენზე განლაგებული, ბნელი და ქუქუყიანი; ციხის კაპელანის, ტიტორელისა და ჰულდის ცინიკური საუბარი კასთან და სხვ.). ეს სურათი ისედაც შემზარავია, მაგრამ კას სიკვდილის ფონზე ეს პირქუშობა კიდევ უფრო გამოიკვეთება. მანკიერებანი აქ ფანტასტიკურ, საშინელი ფორმებს ღებულობენ: ესაა ადამიანისათვის უცხო (გაუცხოებული), საძულველი სამყარო, რომელშიაც ადამიანური ყოფიერება შეფერხებულია, ესაა ე. წ. გროტესკული სამყარო¹⁴, რომელიც თავისი პირქუშობით შიშს ჰბადებს.

გროტესკული გულისხმობს არა სიკვდილის, არამედ სიცოცხლის შიშს, გროტესკული, უპიროვნო, იმპერსონალური სამყაროა, რომელიც ადამიანის ღებორიგმტირებას ახდენს, რადგან აბსურდის სახით წარმოუდგება ადამიანს. ე. კაიზერის აზრით, ესაა „Es“-სამყარო (უპიროვნო), „ეს არის უსახური სამყაროს სახე“ იტყვის ფ. დიურენმატი (რომელიც გროტესკს თანამედროვე ლიტერატურისა და ხელოვნების დომინანტურ ფორმად თვლის). გროტესკულში ადამიანური წარმოდგება როგორც შეშლილი, თითქოს იგი შეიცავს უცხოს, არაადამიანურს, აბსურდულს (საგნის ემპირიულ-გრანობადი ყოფიერების მხატვრული ყოფიერების ასპექტში გადატანისას მხატვრული შემოქმედების ეს ხერხი, როგორც ცნობილია, ან ახდენს საგნის როგორც ბუნებრივის, გრანობად-აღქმადის დეფორმირებას, ან არღვევს საგანთა ორდინალურ კავშირებს ანდა საგნებს ანიჭებს მათთვის არანიშანდობლივ საზოგადოებრივ ფუნქციებს, — ყოველივე ეს რეალურ-ბუნებრივის დეჰუმანიზებას ნიშნავს). დავუვირდეთ ყველასა და ყველაფერს, რასაც შეხვდა კა პროცესის განმავლობაში და რაც სწორედ ამ Es-ით შეიძლება აღინიშნოს. კაიზერი ფიქრობს, რომ გროტესკის საფუძველი აბსურდთან თამაშია, აბსურდთან, რომელიც სახიფათო და შემთავრებელია ადამიანური ყოფიერებისა. გროტესკული რაციონალურის წინააღმდეგაა მიმართული. კაიზერი გროტესკის საფუძველთა კვლევისას დაასკვნის, რომ ყველა უსამართლობა და ყველა საშინელება იმ ბნელ საქმეთაგან, ჩვენს სამყაროში რომ მიმდინარეობენ და შეუძლიათ ჩვენი გაუცხოება“, — ეს ყველაფერი გროტესკის საფუძველია¹⁵. ვილანდის აზრით, გროტესკიდან სატანურის სიცილი ისმის.

კაიზერი აკუთვნებს კაფკას „საშინელის“ შემქმნელ, მოდერნული გროტესკის შემქმნელ მწერლებს და მისი დღიურისა და შემოქმედების განალიზების ნიადაგზე დაასკვნის, რომ კაფკასთან არაჩვეულებრივის შემოტანა ჩვეულებრივში გამოწვეულია ეშმაკეულის, დემონურის ხილვით და შეგრძნებით, აგრეთვე — სიცოცხლის უუნარობით. ამას კაიზერი უწოდებს თვითგაუცხოებულად ყოფნას (sich fremd sein), მისი აზრით, კაფკას გროტესკი ლატენტური და ცივია, იგი მთბრობელსა და აღმქმელს (მკითხველს) შორის უცხოობას ჰბადებს.

კაიზერი შემდგენიარად აზუსტებს გროტესკის აზრს: „ესაა ცდა სამყაროდან დემონურის განდევნისა“, მაგრამ, როგორ ასრულებს გროტესკი თავის

¹⁴ ამ სურათის კვალიფიკირება შეიძლება აგრეთვე, როგორც „მდაბლისა“, რადგან ტრაგიკულს „ამაღლებულსაც“ ვუწოდებთ ხოლმე.

¹⁵ W. Kajsers. Das Grotteske in Malerei und Dichtung. 1965, s. 136, 138—137.

ამ ფუნქციას კავკასთან, რა დონეზეა გროტესკი როგორც კრიტიკის გამოხატვის ესთეტიკური ფორმა? საქმე ისაა, რომ კავკასთან ბოროტების მიმართ დანებების პოზიცია ანეიტრალებს გროტესკის კრიტიკულ პათოსს; იმისათვის, რომ გამოვლინდეს კავკას გროტესკის ნაკლოვანი მხარეები, შეიძლება იგი გოიას¹⁶ გროტესკს (ოფორტების სერია — *Caprichos*, 1799) დავუპირისპიროთ, რომელშიაც გოიამ სოციალური მანკიერებანი ამხილა და სატირის ცეცხლში გაატარა ხელოვნების აქტიური პოზიციიდან, ოპტიმისტურ მსოფლმხედველობაზე დაყრდნობით. გოიას გროტესკის სატირა მიმართულია კონკრეტული ისტორიულ-სოციალური გარემოს წინააღმდეგ. მისი პოზიცია ნათლად გამოიყვეთა ოფორტში — „გონების ძილი წარმოშობს ურჩხულს“, რომლითაც გოია ილაშქრებს ფანტასტიკური, ძნელი ძალების წინააღმდეგ და სამართლიანად გვარწმუნებს, რომ გონების ძილი არის ყველაზე საშინელი საფრთხე, რადგან იგი მოასწავებს იმ ბნელი ძალების შეუმეცნებლობას, რომელთაც ადამიანი უნდა შეებრძოლოს. რეალისტური გროტესკის დანიშნულებაა — უარყოფა იდეალის სახელით, მტკიცება უარყოფით. უმთავრესი, რაც განასხვავებს კავკასა და გოიას გროტესკს, — ეს არის გროტესკული სიტუაციის ვადალანგის შესაძლებლობა (გოია) ან შეუძლებლობა (კავკას), რაც კავკასთან გამოწვეულია პესიმიზმით, (უმთავრესად ყოფიერების „დაბინდულ მხარეებზე“ ყურადღების გამახვილებით. უთუოდ სწორია ლოსევის აზრი იმის შესახებ, რომ „გროტესკი იქცა ბურჟუაზიული სინამდვილის¹⁷ კრიზისის ტრაგიკულ სიმბოლოდ“¹⁸. მოდერნული (ლოსევის და კაიზერის მიხედვით III პერიოდის) გროტესკის წარმოშობის წყარო მართლაც კაპიტალისტური საზოგადოების ტრაგიკული ორაზროვნება, მისი აბსურდული ატმოსფეროა, რომელშიაც ირაციონალური გამოდის რაციონალურის სახით, რაციონალური კი ტრანსცენდენტურში გადადის, ან, სხვაგვარად, აბსურდის სამყარო რაციონალურის ნიღბით გამოდის, იგი პრეტენზიას აცხადებს ერთადერთობაზე და ჭეშმარიტობაზე. ხელოვანი, რომელიც ნიღბს ხდის ამგვარ სამყაროს, მძიმე შოკს იღებს (არაიშვიათად ამ შოკის შედეგები კატასტროფულია).

კავკას სულიერი ჯანყის მარცხის მიზეზების საბოლოო გამოკვლევამდე თვალი გადავაგლოთ მის უნივერსუმს. ამ ცივ, ბნელ სამყაროში, სადაც მამას შეუძლია გამოუტანოს შვილს სასიკვდილო განაჩენი უნდობლობისა და სიძულვილის გამო, ადამიანი მარტოობისთვისაა განწირული, იგი უმწეო და მიუსაფარია. ადამიანი (სათლზე ამხედრებული) ამაოდ ითხოვს სითბოსა და შემწეობას ქვეყნისაგან, იგი სიცივეს, მრისხანებასა და დაუნდობლობას ემსხვერპლა. სოროდ ქვეყულ ადამიანის სახლში, რომლის ერთადერთი დანიშნულება საფრთხისაგან თავდაცვაა, მეშინურ კეთილდღეობას დაუსადგურებია. აქ ყველგან შიში და გულგრილობა სუფევს დანაშაულის ჩამდენის მიმართ. ეს ის სამყაროა, სადაც ადამიანები მოჭრილ ხეებს ჰგვანან ანდა იმ მატარებლის მგზავრებს, რომელთაც შუა გვირაბში კატასტროფა განიცადეს. უძველესი მიტების პერსონაჟები ამ სამყაროში სავალალო ტრანსფორმირებას განიცდიან.

¹⁶ რეალისტური გროტესკის ოსტატები არიან ლიტერატურის დიდი ავტორიტეტები: თ. დოსტოევსკი, თ. მანი...

¹⁷ „საშინელი, ტყვილთა სამყარო“ (ორტეგა-ი-გასეტ).

¹⁸ А. Г. Лосев, В. П. Шестаков. История эстетических категорий, М., 1965, стр. 360—399.

შემზარავად ხმაურობს დამსჯელი მანქანა („წუხილი“, „განაჩენი“, „სორო“, „პოსეიდონი“, „ახალი ვეჟილი“, „სოფლის ექიმი“, „დამსჯელ კოლონიაში“, „სათლზე ამხედრებული“ და სხვ.). ნ. კაკაბაძე, რომელიც ეხება კაფკას „აპოკალიფსური ვიზიონების“ საკითხს, შენიშნავს: „კაფკას ნაწარმოებთა თემა ადამიანთა ურთიერთსიუცხოვე, უკონტაქტობა, ურთიერთუნდობლობა, ადამიანის სულიერი უთვისტომობა, უსახლკარობა, უსამშობლობა. — ეს არის კაფკას შემოქმედების ძირითადი პრობლემები, ... მის ნაწარმოებებში გამოცემულია მწვავე გრძნობა სიმარტოვისა, იზოლირებისა, სოციალური ატომიზებისა, გათიშულობისა და თვითგაუცხოებისა“¹⁹.

განალიზებული მასალის მიხედვით, ჩამოვაყალიბოთ კაფკას პროზის (და ე. ი. მოდერნიზმის) რამდენიმე მთავარი ნიშანი, რაც ჩვენი აზრით, განაპირობებს „პროცესის“ არატრაგიკულ ხასიათს და, საერთოდ, კაფკას (ე. ი. ზოგადად მოდერნისტი ხელოვანის) სულიერი ჯანყის მარცხის მიზეზებს:

1) ნეგატიური ემოციების გაბატონება;

ა) შიშის თვის ერთ ნოველაში („წუხილი“) კაფკა შენიშნავს, რომ „ნამდვილი შიში — ესაა შიში მოვლენის წინაშე“. — სწორედ მოვლენის მიზეზის წინაშე შიშის გამო კაფკას შეუქმენებელი და კრიტიკულად გაუაზრებელი დარჩა დეპუმანისგან (ორაზროვანი) სამყარო, რის გამოც გარემომცველი სინამდვილე ფატუმადაა ქცეული. ესაა „ემოციური ჯოჯოხეთის“ (ოლდრიჯის ტერმინი) ატმოსფერო. ჩამოვლევითი ორაზროვნების ნიღბის ქვეშ სინამდვილის სწორი შემეცნების უუნარობის გამო, მხოლოდ შემზარავი, შეუცნობელი სახე დარჩა. ესლერმა მონბერგის შემოქმედების მთავარ შინაარსად შიში მიიჩნია²⁰. ვფიქრობთ, ესლერის ნათქვამის გავრცელება შეიძლება კაფკაზე და მთელ მოდერნიზმზე. ამ შიშის ატმოსფეროს გაუქმება, მისი დაძლევა ხელოვნებისათვის აუცილებელია, რადგან იგი ესთეტიკური ცდის ბუნების შეცვლას იწვევს, გულისხმობს ისეთ ფენომენებს, როგორცაა ზიზლი, უცხოობა, რაც გამორიცხავს პოზიტიურ მიმართებას სამყაროსთან, ეს უკანასკნელი კი ხელოვნების, ესთეტიკური ცდის საფუძველია. ჩვეულებრივ, შიში, შიშის გრძნობა ნამდვილი ან მოჩვენებითი საფრთხის დროს ჩნდება, მას არაიშვიათად პრიმიტიულ მოტივაციებს მიაკუთვნებენ და მიაჩნიათ, რომ მისი დაძლევა შესაძლებელია რთული, მაღალი მოტივაციების ფონზე²¹. ბურჟუაზიულ სამყაროში ამ გრძნობის წაქეზება, მისი სტიმულირება, მისი წამოწევა ხდება: „ახლა მთავარია შიშის წამოწევა, „რათა იგი დამორგუნავ ძალამდე გაიზარდოს“ (კ. იასპერსი). თ. ადორნოს მიჩნია, რომ მოდერნისტული ხელოვნების უმადლესი დანიშნულებაა „შიშის აღძვრა“. მისი აზრით, ბეკეტი და კაფკა, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ ამას აღწევდნენ თავიანთ შემოქმედებაში²². თუ დავუპირისპირებთ რეალისტურ და, საერთოდ, ხელოვნების კათარსისულ მნიშვნელობას ამ ახალ მოთხოვნებსა და ახალ პრაქტიკას ხელოვნებაში გამოგონილს მოდერნიზმის სახით, შეიძლება ვიკითხოთ: ხომ არაა აქ ისეთი შემთხვევა, როცა მდაბლის გამაღლებას, მის განწმენდას კი არა, არამედ სწორედ ორდინალური ემოციების თავი-

19 ე. კაკაბაძე. პორტრეტები და სილუეტები, 1971, თბ., გვ. 80.

20 Г. Эйнслер. Избранные статьи, беседы о музыке, М., 1973, стр. 174.

21 Е. И. Кассиль. Наука о боли, М., 1962, стр. 325—326.

22 საინტერესოა შიშის ფენომენის გახსნა ო. ჰაქსლის ნაშრომში — „მაიშენი და არსება“.

სი ნამდვილი სახით გამოვლენას აქვს ადგილი? არ შეეჩია აქ ესთეტიკურისაკენ მიმართულ ცნობიერებას ფსიქიკური? ამას ხომ არ მოწმობს ნატურალისტური ელემენტების მოჭარბება საერთოდ მოდერნიზმში? — ეს სპეციალური კვლევის საგანია. ე. სიმენონის აზრით, გაგება და შეცნობა სიყვარულის ეკვივალენტურია, შიში ბადებს სიძულვილს²³, სიძულვილი კი უცხოობას განაპირობებს: „საბუნებრივი ჩვენთვის უცხოა“ (იტყვის ორტეა). ხელოვნების უძველესი საწყისებიდან ადამიანი ცდილობდა სამყაროსთან დაახლოებას, მის წარმოდგენას თავისთვის კეთილისმყოფელ ასპექტში, რაც შეეხება მოდერნიზმს, იგი სამყაროს „უცხოობას“ დაადგენს და სწორედ ამით იწვევს გარკვეულ შიშს მაშინ, როცა „ადამიანური აზროვნების დიალექტიკური მოძრაობა ...უცხოობის უსასრულო მოხსნაში მდგომარეობს“²⁴. რომ-გრიე შენიშნავს, რომ კლასიკის კითხვისას „წმინდა თავბრუსხვევა, რომელიც მაშინ მკითხველს მოიცავდა ხოლმე, სრულიადაც არ ბადებდა შიშს ან გულზიდვას. პირიქით, იგი უმტკიცებდა რწმენას თავისი უნარებისადმი“²⁵. ხელოვანის (მოდერნისტის) ახალი დამოკიდებულება სამყაროსადმი, ამგვარად, შეცვლილია. იგი ზიზღსა და გულზიდვას, შიშსა და განრიდების სურვილს ემყარება. მოდერნიზმისათვის ტიპურია დიარეული, სასოწარკვეთილება, ნერვიულობა, შფოთვა, ამასთან, აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ ხშირად მოდერნისტები უარესის წინასწარმეტყველის როლშიც გამოდიან. ვ. ველჩმა აღნიშნა, რომ ის, რასაც კაფკა სულიერი პროცესების, სულიერი სიტუაციების გამოხატვის საშუალებად იყენებს, შემდეგ თავისებურ წინასწარმეტყველებად შემობრუნდა, მაგალითად: „პროცესში“ გარსახული სიტუაცია (იოზეფ კას უმიზეზო დაპატიმრება) შემდგომ, ნაცისტების ბატონობისას, ჩვეულებრივ რეალობად იქცა“²⁶.

ბ) მოდერნიზმის ცივი „ჭაჯა“. „რტტველი, ჩვენი ბედუკულმართი საუკუნის ყინვაში გამოვდებული, მიწიერი ეტლითა და არამიწიერი ცხენებით დავებუტები მე, ბებერი ქვეყანაზე“ — აცხადებს კაფკას ერთი პერსონაჟი²⁷. ეს სიცივე, ეს ყინვა კაფკას სამყაროს შინაგანი ატმოსფეროს მახასიათებელია. მოდერნიზმს აკლია სითბო და სინათლე. კას მთელი თავგადასავალი ისე ჩაივლის ჩვენ თვალწინ რუხი, მოღუშული, ცივი ქალაქის ფონზე, რომ ერთხელაც არ გამოანათებს მზე; მთვარის ცივი სხივები გამოკრთება მხოლოდ. კაფკას გმირები მუდამ სიცივეს უჩივიან, ნიადაგ სითბოს ნატრობენ (გავიხსენოთ მისი „სათლზე ამხედრებულო“). სითბოზე ფიქრობენ ბეკეტის გმირებიც — ვლადიმირი და ესტრაგონი („გოდოს მოლოდინში“) ისინი შეპნატრიან ბიბლიოთეკ მხარეებს, სადაც ყოველთვის თბილოდა. გამყინვარებაა ლაკის მონოლოგის ერთ-ერთი მთავარი თემა. რაც შეეხება პოსტმოდერნისტულ მიმდინარეობებს, აღნიშნული მოვლენა აქ, შეიძლება ითქვას, ნაწარმოებების სრულიად დაშლილი ფორმით გლინდება, ესაა — სიცივე ნგრევისა და სიკ-

23 იხ. ე. შრაიბერის ინტერვიუ ე. სიმენონთან («Иностранная литература», 1971, № 10).

24 Великовский. В лаборатории расчеловечения искусства, в книге — «О современной буржуазной эстетике», М., 1963, стр. 339.

25 ციტირებულია წიგნიდან: «О современной буржуазной эстетике», М., 1969, стр. 252.

26 ციტ. ნ. ჰაჰაბაძე. პორტრეტები და სილუეტები, გვ. 99.

27 F. Kafka. Das Urteil..., s. 114.

ვდილისა. ასეთია მოდერნიზმის „ჰავა“. სიცივის ამგვარი ხელშესახება მოსახვე შემთხვევითი არაა, იგი უმთავრესი ატრიბუტია იმ ცივი, გულგრილი სამყაროსი, რომელსაც გაუცხოების, დეჰუმანიზების სამყარო ეწოდება. „ადამიანის სული ჩვენს დროში ცხოვრობს სიცივეში, როგორც მათხოვრები, ძაღლები“ — შენიშნა ს. დალიმ. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სწორედ ამავ სიცივისგან ხელყოფილია ის (ხელოვანი), ვინც მისი გამოხატვა, მისი ასახვა მოინდომა: „შენ ვერ გაბედავ სიყვარულს, სიყვარული შენ გეკრძალება რამდენადაც იგი ათბობს“ — ეუბნება ეშმაკი ადრიან ლევერკოენს; სწორედ ეს სატანისებური სიცივე დახვდა „სათლზე ამხედარებულს“. ამრიგად, ერთი რამ ჩანს აქ ცხადად: ამ „დიდ სიცივეს“ ვერ აღდგომა წინ მისი მხილველისა და მგრძობელის დიდი შინაგანი სიბოლო. ამიტომაც ხელოვანი, ერთგვარად, თითქოს „მაყურებლის“ პოზიციაზე დგება — რადგან მის სულსაც შეხება იმ საშინელი სიცივე და არსებობა მხოლოდ ტრაგიკულ ელფერს ღებულობს მასთან, გარესამყარო მისთვის ადრასტეას სამეფოა. სწორედ ამიტომ თქვა თ. მანშა, რომ მხოლოდ ამ სიცივის გარღვევა „იხსნის ხელოვნებას“, რათა მან „ადამიანისაკენ გაიკაფოს გზა“; თუ არა და მას მხოლოდ „სრულ მარტოობაში დაშენისა და ჩაკედომის“ საფრთხე ელისო²⁸. მაგრამ მოდერნიზმი ვერ ახერხებს ამ „გარღვევას“ ადამიანისაკენ, მასში ადამიანისადმი ნდობის კრიზისი აისახა. გაუცხოება და ადამიანისადმი ნდობის კრიზისი ერთმანეთთანა დაკავშირებული და მოდერნიზმის მხატვრულ ქსოვილში სიცივის სახით სიმბოლურდება.

2) **ხასიათის გაუქმება.** კავკასთან ადგილი აქვს ადამიანის სულიერი სამყაროს გამწირებას, მის პასიურობას, მის დაცლას პიროვნებისაგან, რომელიც გულისხმობს აქტიურ, მიზანსწრაფ ინდივიდუალობას. აქტიური ინდივიდუალობა, აქტიური პიროვნება-მარტოკაცი კი არა, არამედ ურთიერთობებით, კავშირებით მდიდარი ადამიანია. ასე წარმოდგება ჩვენს წინაშე ხასიათი, რაც რეალიზმის მთავარი ესთეტიკური დომინანტია. ხასიათის შექმნა „სულის დიალექტიკის“ კანონთა ესთეტიკური ემყარება, ხოლო ეს კავკასთან (ასევე მთელ მოდერნიზმში) გამოირიცხებოდა.

3) **ობიექტივიზმ-სუბიექტივიზმი.** მკვლევართა უმეტესობა მიუთითებს კავკას შორალ ხელწერაზე: ანდერსი კავკას სტილს „ოქმის ენას“ უწოდებს. რედუქციური შენიშნავს, რომ კავკას პროზაში აისახა არა მარტო „უწესრიგობის საშინელება“, არამედ „საშინელების წესრიგიც“²⁹. საშინელება ფიქსირებულია, „რეგისტრირებულია“, რაც ობიექტივისტურ დონზე ხდება, — ეს კი ზედაპირულის აღნუსხვას ნიშნავს. სინამდვილისადმი ამგვარი მიდგომა იმავდროულად გულისხმობს სუბიექტივიზმსაც, რამდენადაც ემყარება აღქმის მარტოკაციას, გაუცხოებულისას, რომელმაც შეიცნო მისტიკური სამყარო — გასაგნობრივებული ადამიანური დამოკიდებულებანი და პერსონიფიცირებული საგნები. ამრიგად, სინამდვილის აღქმა მოდერნიზმში ნიშნავს მაყურებლის განჭვრეტას, სამყაროს გრძნობადი რეალობა დაუკარგავს, იგი როგორც პრაქტიკის საგანი, მოდერნისტისთვის გაუქმებულია.

4) **აზროვნების პარაბოლურ-მეტაფორულიობა,** კავკასთან მეტაფორა, სახე წარმოდგება არა როგორც პოეტური ტროპი, არამედ ისეთი გაქვავებული, სტატიკური რეალობა, რაც განვითარების კანონებს არ ემორჩილება. კავკას

²⁸ Т. Манн. Сочинения, т. VI, стр. 438.

²⁹ Х. Редекер. Отражение и действие, М., 1971, стр. 152—153.

სტილს მიდრეკილება აქვს კონსტრუქციისაკენ, სქემისაკენ, რომელიც სიმბოლურ-ალეგორიული შინაარსის მატარებელია. ამ შინაარსს ქმნის რეალურისა და ფანტასტიკურის შერწყმა. „პროცესში“ (და კაფკას მთელ პროზაშიც) გამოჩნდა წერის ექსპრესიონისტული მანერა. ყველაზე ნიშანდობლივი, რაც ექსპრესიონიზმთან კაფკას აახლოებს, ესაა: ა) ანარქისტული ჭანყი, ბ) სიყვარული ადამიანისადმი, გ) უსახვრო პესიმიზმი, დ) სამყაროს გროტესკული ხედვა, ე) სუბიექტის ჩართვა ასასახ ობიექტში (კაფკასთან ეს გაუცნობიერებელია).

ანარქისტული ჭანყი „პროცესისა“ და საერთოდ კაფკას პროზის ერთ-ერთი მთავარი მახასიათებელია და გამოხატულია ტოტალურ ნეგაციაში, რაც სასოწარკვეთილების განცდას ემყარება. ლენინი მიუთითებდა სასოწარკვეთილებისა და ანარქიზმის კავშირზე და მათს კომპრომისულ ბუნებაზე. ლენინის აზრით, სასოწარკვეთილება ნიშანდობლივია მისთვის, ვისაც არ ესმის ბოროტების მიზეზები, ვერ ხედავს გამოსავალს, არ აქვს ბრძოლის უნარი. ლენინის სიტყვები აქტუალურია დღესაც თანამედროვე დასავლეთის დეზორიენტირებული, სასოწარკვეთილი ინტელიგენტებისათვის და მკაფიოდ გვხასიათებს მოდერნიზტებსაც. ეს სასოწარკვეთილი, ანარქისტული ჭანყი, რაც ტოტალურ უარყოფას გულისხმობს, უმეტესად თავისივე საწინააღმდეგოდ შებრუნდება ხოლმე — კომპრომისში არსებულთან (ეს კომპრომისი ნებისითი ან უნებურია, ცნობიერია ან გაუცნობიერებელი). რაც შეეხება ტოტალურ უარყოფას, მოდერნიზმი ამ მხრივ არ მისდევს ხელოვნების ნორმას, — ესთეტიკურად უარყოფილი მოვლენების შეფასება პოზიტიურის სახელით უნდა ხდებოდეს, ე. ი. კონტრასტულობას უნდა ემყარებოდეს. როგორ ნიშნისაც არ უნდა ატარებდეს ემოცია საგნის ესთეტიკური შინაარსის მიმართ, იგი მუდამ პოზიტიური უნდა იყოს საგნის სუბსტაციონალური შინაარსის გაზოხატვისადმი მიმართებისას. როგორც ბელინსკი შენიშნავდა, ყოველგვარი უარყოფა, რათა იგი... პოეტური იყოს, იდეალის სახელით უნდა გაკეთდეს³⁰.

უმთავრესი ნიშანი, რაც კაფკას პროზას და საერთოდ მოდერნიზმს ახასიათებს, — ესაა სოციალური და გნოსეოლოგიური პესიმიზმი. ფრანგი მეცნიერის — რენე უიგის აზრით, ავანგარდისტული ხელოვნება და თანამედროვე მეცნიერება ერთმანეთს ჰკავს — ორივე რაციონალიზმის კრიზისს ავლენს: „ყველანი ვიძყოფებით ეპოქის კანონთა მოქმედების ქვეშ, რომლებიც აბსურდულ კანონებს წარმოადგენენ“³¹. „განა ჩვენი გონება უფსკერო სიღრმეების მუდმივ განუჭკურებ წყვდიადში არ დაბორიალობს? კითხულობს ბეკეტი³². იგი ხაზს უსვამს „გონების გამოფიტვას“. პოსტმოდერნისტულ მიმდინარეობებში ადგილი აქვს თვით აზროვნების დაშლის პროცესის დემონსტრირებას. სამართლიანად შენიშნა ა. შვაიცერმა, რომ პესიმიზმი — ეს ცხოვრებისადმი დაქვეითებული ნებაა. უპიროვნოდ მოქმედი პესიმიზმი ყველაზე საშიშია კულტურისათვის“³³. ორივე — სოციალური პესიმიზმიც (რაც სოციალური პროგრესის შეუძლებლობას გულისხმობს) და გნოსეოლოგიურიც (გონებისადმი რწმენის დაკარგვა) ადამიანისადმი ნდობის კრი-

³⁰ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. X, стр. 294.

³¹ R. Huyghe, Art and the Spirit of man, N.-Y., 1962, p. 122, 470.

³² იხ. ბეკეტი-გოდოს მოლოდინში, „ხომლი“, № 8, 1973, გვ. 192, 193.

³³ А. Швейцер. Культура и этика, М., 1973, стр. 109.

ზისის საფუძველია, რაც უშუალოდ გამოიხატა ადამიანის უუნარობის, მესაქვეყნოების ჩვენებაში კავკასთან (კა — „პროცესიდან“, ბენდემანი — „განაჩენიდან“ გრეგორი ზამზა — „გადაქცევიდან“ და სხვ.). ამ პესიმიზმში სასოწარკვეთილი ხელოვანის პოზიცია მქლავნდება: „ყოველი ადამიანი დაუბრუნებლად ჩაქარგულია თავის თავში“³⁴ — ჩაუწერია კავკას დღიურში (1914).

ისტორიულ-სოციალური სინამდვილის ავანგარდის არიდების გამო (სოციალურ-პოლიტიკურ-ეკონომიური სურათისგან განრიდება — მისი ლიტერატურული ასახვის აზრით), კავკასთან კაპიტალისტური სამყაროს ტრაგიკული სქემა გავრცელებულია ყოველგვარ საზოგადოებაზე („პროცესი“). (კაპიტალისტური საზოგადოების სწორედ ამ ტრაგიკულ-ნეგატიური მოდელითაა განპირობებული კავკას პროზისა და, საერთოდ, მოდერნიზმის გენეზისი, რითაც შემცირებულია პროტესტი და კრიტიკული პათოსი ნამდვილად ნეგატიური საზოგადოების მიმართ). ამის მიზეზი ნაწილობრივ მდგომარეობს ინდივიდუალიზმსა და სუბიექტივიზმში, რომელიც ანელებს ან აუქმებს პროტესტანტულ პათოსს კავკასთან. ამ მოვლენას (ინდივიდუალიზმი) ოლდრივი მოდერნიზმის „შინაგან მიწუსს“ უწოდებს, რომელსაც ეს ხელოვნება თავიდანვე ატარებდა, რადგან სოციალურ ცნობიერებას აქრობდა³⁵.

9) განალიზებული მასალის სხვა საერთო ნიშნებია: ნაწარმოების ე. წ. ღიაობა (მრავალ ინტერპრეტაციათა შესაძლებლობა), აბსტრაქტულისა და ნატურალისტურის შერწყმა, სამყაროს ორაზროვნების აქცენტირებისა და ნიღბის ჩამოხსნის პათოსი, გაქვავებული დრო და სივრცე (კონკრეტულ ისტორიულ-სოციალურ ვარემოდან გამოსვლა), რაც აღნიშნულ ფენომენთა ერთგვარ მისტიფიკირებას ახდენს³⁶. სამყაროს დესტრუქციული კრიტიკა, პასიური პროტესტი მიმართული დეჰუმანიზების სამყაროს წინააღმდეგ (კომპრომისში გადაზრდილი).

დაბოლოს, ერთხელ კიდევ გავუსვამთ ხაზს იმ ნიშანს, რასაც ალბათ ყოველივე სხვა ნიშანი ეყრდნობა — ესაა სოციალური და გნოსეოლოგიური პესიმიზმი, რაც სასოწარკვეთილების განცდაში აისახა კავკასთან. როგორც სწორად შენიშნავს ერთი მკვლევარი „სპეციფიკურ მოდერნიზმში სწორედ სასოწარკვეთილებაა, ეს კი ნიშნავს „ბოროტების წინაშე კაპიტულირებას“³⁷. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მოდერნიზმში ერთმანეთს უკავშირდება სრული უარყოფისა და პესიმიზმის (გნოსეოლოგიურ-სოციალური) ნიშნები, ისინი ერთმანეთს განაპირობებენ და ეპოქის მოდერნისტული კრიტიკის სისუსტეზე მიგვითითებენ. ლენინმა წამოაყენა საკითხი: პესიმიზმი თუ ოპტიმიზმი და მიუთითა „ძალთა გათვალისწინების“, „სიფხიზლისა“ და „დაუოკებელი ვენებიანობის აუცილებლობის“ შესახებ, რაც ოპტიმიზმის პოზიციას უნდა ახასიათებდეს. მოდერნიზმის უკიდურეს პროტესტში არსებულის ზედაპირული კრიტიკა (თუმცა მოდერნიზმმა გარკვეული აზრით ახსა სინამდვილის ზოგიერთი მხარე) ჩანს, ხოლო ოპტიმიზმი ეყრდნობა სინამდვილის ღრმა, ფხიზელ

³⁴ „Jeder Mensch unrettbar an sich selbst verloren ist (F. Kafka. Tagelücher... s. 218).

³⁵ Дж. Олдридж. Будущее романа, журнал «Иностранная литература», 1965, № 9, стр. 237.

³⁶ В. Молчанов. Время как прием мистификация читателя в современной литературе. в книге — «Ритм, пространство и время в литературе и искусстве», Л., 1974.

³⁷ В. Д. Затонский, Ф. Кафка и проблемы модернизма, стр. 14.

შეფასებას და დაუთარგუნავ ბრძოლისუნარიანობას. ეს ნიშნავს აგრეთვე კრიტიკის კონსტრუქციულ ხასიათს: ხელოვანმა სამყაროს ნეგატიურ-ტრაგიკულ მოდელს უნდა დაუბირისპიროს გაუცხოების საწინააღმდეგო — ადამიანური სამყაროს მოდელი; ეს კი შესაძლებელია პოზიტიური მსოფლმხედველობის საფუძველზე, რომელიც ნაკლოვანების დიალექტიკურ უარყოფას გულისხმობს, რადგან „დიალექტიკური უარყოფა, დადებითი, დამამტკიცებელი უარყოფაა“. კრიტიკის სფეროში დიალექტიკური უარყოფის მოთხოვნებიანი ემყარება „კრიტიკის ობიექტის ღრმა ცოდნას, მის ყველა მხარეთა საფუძვლიან შესწავლას, კრიტიკის ობიექტის დადებითი და უარყოფითი მხარეების დადგენასა და უარყოფითისადმი ახლის, პოზიტიურის დაპირისპირებას“, რადგან დადებითი მომენტის აღნიშვნის გარეშე „კრიტიკა კარგავს თავის მოქმედ ძალას“³⁸.

კავქას „პროცესი“ და მთელი მისი შემოქმედება ქრონოლოგიურად უკავშირდება ბურჟუაზიული ევროპის კულტურის ღირებულებითი დეზორიენტირების, ე. წ. ღირებულებათა სიკვდილის ხანას. ჩ. გლიკსპერგი შენიშნავს, რომ „თანამედროვე ადამიანი დაცარიელებულად გრძნობს თავს, თავისი გააქვს იმის რწმენას, რომ არ არსებობს ისეთი რამ, როგორცაა სიმართლე, რომ ადამიანი არარაობაა“³⁹. „უსამართლობის, ძალადობისა და სიცრუის ზღვა, რომელმაც ახლა მთელს კაცობრიობას გადაუარა, თავის გამანადგურებელ ძალას დაკარგავს, თუკი ჩვენ შევძლებთ წინაღუდღვეთ მას თუნდ რაღაცა ფიქრის მსგავსით — სამყაროსა და სიცოცხლის საზრისის შესახებ“, — წერდა ცნობილი ჰუმანისტი და ოპტიმისტი ალბერტ შეიციერი⁴⁰. კავქას პროზის უმთავრესი ღირსება სწორედ ადამიანის ყოფიერების საზრისის საკითხის დასმაა. სხვა არის ის, თუ როგორ გადაჭრა იგი, შესძლო თუ არა პოზიტიური დასკვნების გაკეთება. ამ საკითხის გადაჭრა კავქას შემოქმედებაში გვაძლევს პასუხს ადამიანის კონცეფციის თაობაზე, რომელიც კავქასთან შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: ადამიანი მისთვის მტრულ, გაუცხოებულ სამყაროში ცხოვრობს, იგი თვით წილნაყარია ამ სამყაროსთან. ადამიანის სიცოცხლის საზრისი „საქები მიზნით“ არსებობაში — სამართლიანობის, ადამიანური სიცოცხლის მოპოვებაში მდგომარეობს. თითოეული ადამიანი ვალდებულია თავისი „გუშავი“ (თავისი წილი უსამართლობა, ბოროტება) გადალახოს. ამრიგად კავქას პროზის მეორე დიდი ღირსებაა ადამიანის პირადი პასუხისმგებლობის ხაზგასმა. ადამიანის დანაშაული მდგომარეობს მისგან სიცოცხლის საზრისის გაუცხოებლობაში და ამ საზრისის გარეშე ცხოვრებაში; ყოველივე ეს ადამიანის მოვალეობაა — „ლაპაზი“ ადამიანის ხვედრია. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ადამიანი სუსტია, უძლურია „საქები მიზნით“ ცხოვრებისათვის, უძლურია ბოროტი, ირაციონალური სამყაროს წინააღმდეგ ბრძოლისათვის, იგი ნებდება ბნელ ძალებს და აქაც კავქა დამნაშავედ თვლის ადამიანს: დანაშაულია უმწეობა, კაპიტულირება ბოროტი ძალების წინაშე; ადამიანი თავად ავებს პასუხს იმისათვის, რაც მას შეემთხვევა. მაგრამ გარესამყარო, ბნელი ძალები კავქასთან ფატუმის, ადრასტეას სამეფოს სახეს იღებენ: ეს ამსტრადი, ეს ქაოსი უზარმაზარი და დაუძლეველია, არავინ იცის მისი სა-

³⁸ ჯ. გოგსაძე. დიალექტიკური უარყოფა, თბ., 1973, გვ. 116.

³⁹ ციტირებულია წიგნიდან: *Идеологическая борьба в литературе и эстетике*, М., 1972, стр. 124.

⁴⁰ А. Швейцер. *Культура и этика*, стр. 92.

ფეხურების რაოდენობა. ადამიანი უძრავად დგას ამ პიპერტროფირებული ანონიმურობის წინაშე, იგი სუსტია და ამიტომაც განწირულია. კაფკა აკეთებს საბოლოო პესიმისტურ დასკვნას: ადამიანი ბოროტი ძალებისადმი დანებებით ადასტურებს, რომ პიროვნებად ყოფნა სამყაროში პრობლემაა. ადამიანის ამგვარი გამოუვალი მდგომარეობა მისი არსებობის ტრაგიკულ ხასიათს განაპირობებს, — ასე გვესახება ადამიანის კონცეფცია კაფკასთან; მაგრამ ყოფნა-არყოფნის პრობლემა არატრაგიკულის დონეზეა გადაწყვეტილი და პიროვნების და საზოგადოების ურთიერთმიმართების ფონზე წყდება: „ხელოვნება მუდამ მთლიანი პიროვნების საქმეა. ამიტომაც იგი მის საფუძველშივეა ტრაგიკულიო“, — უთქვამს ფ. კაფკას იანოუხისთვის⁴¹.

ყველა დისონანსი და ყველა წინააღმდეგობა კაფკასთან უზარმაზარი, უპიროვნო, გროტესკული სამყაროს გაუცნობიერებლობიდან, მისი შეუშემცნებლობიდან გამომდინარეობს; ადამიანს აზნევეს აბსურდული სამყაროს საშინელება. კაფკას თქმით, „ნამდვილი რეალობა (Wirkliche Realität) მუდამ არარეალისტურია“⁴². იმდენად შემძირწუნებელია რეალობა, რომ ადამიანს არ სჯერა მისი ნამდვილობა (გავიხსენოთ ბეკეტის გმირის — ვლადიმირის — შიშნარევი კითხვა: „სინამდვილეა თუ არა ეს“?). „სასამართლოს (სურათის) მიღმა დგას შეუშემცნებელი სინამდვილე“ — წერს ი. ბ. სუჩკოვი⁴³. ამ მწირ, მონოტონურ სამყაროში, რაც მთავარია, ადამიანი დარჩა შეუშემცნებელი კაფკას, — ადამიანის შესაძლებლობანი და უნარები უარყოფილია. კონკრეტულ-რეალური სიტუაციიდან ამოგლეჯილი ადამიანი მწირი და აბსტრაქტულია, მას შიში და თავდაცვის ინსტინქტიღა შერჩენია; აბსტრაქტულად განწმენდილი იგი დროის ყველა სქემისადმი მორგებული. ამ აზრით, მკვლევარები ხშირად აღნიშნავენ კაფკას პროზის მითოლოგიურ ხასიათს. კაფკას გმირს შეუიარაღებია თავისი შესაძლებლობები („კოშკი“, „პროცესი“) და უიმედო დასკვნები გამოუტანია — მან ყველგან მარცხი განიცადა. გნოსეოლოგიურ-სოციალური პესიმიზმი სოციალური პროგრესის გათვალისწინების გზას უხშობს კაფკას. და მაინც, კაფკა ცდილობს დამცირებული, ღირსებააყრილი ადამიანის დაცვას. ამიტომ მკვლარად მიგვაჩნია ზატონსკის აზრი, რომ კაფკას სატირა არის სატირა საერთოდ სამყაროზე, საერთოდ ადამიანზე⁴⁴ (ზატონსკი „პროცესის“ გაანალიზებისას აკეთებს ამ დასკვნას და იმოწმებს ვ. ბენიამინს). ადამიანთა დამცირებისგან კა-კაფკა შეძრწუნებულია, მას არაადამიანური სიტუაციისა რცხვენია და ამ სირცხვილს ბადებს საკუთარი უმწეობა ბნელი ძალების მიმართ „ადამიანს არ შეუძლია იცხოვროს თავისში არსებული რაღაც დაუნგრეველისადმი მტკიცე რწმენის გარეშე“, — ამბობს კაფკა თავის 50-ე აფორიზმში. სუჩკოვის აზრით, კაფკასეული კონცეფცია დეკადენტურია, რადგან დეკადენტური მსოფლმხედველობის მთავარ ნიშანსა და თავისებურებას წარმოადგენს ადამიანის არათავისობის გრძნობა, მისი დაქვემდებარება სამყაროს ირაციონალური ძალებისადმი, რომლებიც იმონებენ ადამიანს. ამ ძალთა ბუნება დეკადენტური ცნობიერებისთვის უცნობი რჩება ანდა, ყოველ

⁴¹ Gustav Janouch. Gespräche mit Kafka. Erinnerungen und Aufzeichnungen. Frankfurt a. M., 1951, s. 33.

⁴² Das Kafka-Buch. Eine innere Biographie in Selbstzeugnissen, Herausgegeben von Heinz Volitzer. Hamburg, 1973, s. 208.

⁴³ С у ч к о в. Мир Кафки, в книге — „Франц Кафка...“, М., 1965, стр. 4.

⁴⁴ ზატონსკის ჩვენ მიერ ციტირებული წიგნი, გვ. 104.

შემთხვევაში, სრულიად გამოუყვეთელია⁴⁵. ზატონსკის აზრით, დეკადენტური ცნობიერება თითქოს ერთგვარად მოწყვეტილია ადამიანის (ადამიანის გარეშე). ორივე ამ ავტორის მიხედვით, კაფკა მოდერნისტია. ა. სანჩეზ ვასკესის აზრით, რომელიც „პროცესს“ მარქსის თეორიის ლიტერატურულ პარადიგმად მიიჩნევს, კაფკა რეალისტი, მისი ფუნდამენტური საკითხი ჩვენი დროის კარდინალური პრობლემაა — „ინდივიდის ინტეგრირება საზოგადოებაში, ნამდვილი კავშირისა და ერთობის საკითხი მათ შორის“⁴⁶. პ. რედეკერი ფიქრობს, რომ კაფკა მოდერნისტი როგორც დეკადენტური ხელოვნების წარმომადგენელი⁴⁷ და აკრიტიკებს ერნსტ ფიშერს, რომელიც შლის საზღვრებს რეალისტსა და მოდერნიზმს შორის და კაფკას რეალისტად აცხადებს. ლ. ფ. დენისოვა სამართლიანად შენიშნავს, რომ კაფკამ ვერ დასძლია ბურჟუაზიული ფეტიშიზმი, რომ მასთან ადგილი აქვს სოციალური ცხოვრების უპერსპექტივო ხასიათს „კაფკას შემოქმედებას აკლია ბრძოლისა და იდეალური მომენტის შემცნება, ურომლისოდაც თანამედროვე რეალისტური ხელოვნება არ არსებობს“⁴⁸. კაფკამ ვერ შესძლო გაუცხოების მხატვრული დაძლევა, ვერ გააკეთა პოზიტიური დასკვნები პრაქტიკისგან მოწყვეტის, სულიერ სამყაროში ჩაკარგვის გამო (როგორც შენიშნავს ე. ი. ლენინი: ყოველგვარი კრიზისი ერთს გასტეხს, სხვებს — აწრთობს).

კაფკა მიხვდა ადამიანთა კავშირის, ადამიანური ურთიერთობის უმაღლეს მნიშვნელობას („მე მიყვარხარ არა შენ, არამედ ჩემდამი შენგან ნაჩუქარი ყოფიერება“, — წერს იგი მილენა იესენსკას); მაგრამ სამყაროზე პესიმისტური, ნეგატიური დასკვნის გამო („ყველა ადამიანი მოუბრუნებლად ჩაკარგულია თავის თავში“) მან ექვემდებარა დააყენა თვით ამ კავშირის შესაძლებლობა. ამ მხრივ საპირისპირო ვითარება გვაქვს თ. მანთან, რომელმაც „დოქტორ ფაუსტუსით“ ბრწყინვალედ დაამტკიცა ბნელი სინამდვილის დაძლევის შესაძლებლობა. მაგრამ შეუძლებელია დავიწყება რიგი ღირსებებისა, რაც კაფკას შემოქმედებას გააჩნია.

იმისათვის, რომ დაემტკიცებინა თავისი თავი და გადაერჩინა ხრწნადი სისტემის მხრიდან ხელყოფისგან, ხელოვანთ უარყვეს დამპალი დოქტრინები და განაცხადეს: „შეშხედეთ! მეც ადამიანი ვარ, მე ვგრძნობ როგორც ადამიანი და ვიქცევი როგორც ადამიანი და არ შემიძლია ავიტანო საზოგადოების პირმოთნეობა, მისი სიცრუე. აი, როგორია რეალური ცხოვრება, რომელსაც ადამიანი ეჯახება, თუკი ჩამოაცილებ ცრუ ნაყალბევთა ქსელს და აი როგორია ემოციური ჯოჯოხეთი, რომელიც იძულებით უნდა გავიარო, რომ ყველაფერ ამას გავუძლო“, — წერს ოლდრიჯი მოდერნისტი ხელოვანის ზევდრზე⁴⁹. მით უფრო მწარე იყო კაფკას ზევდრი, რომელიც „სამამაკ გეტოში“ ცხოვრობდა: გერმანულ, გერმანულ-ევროპულსა და ბურჟუაზიულში⁵⁰.

კაფკას შემოქმედებიდან ისმის იგივე ხმა, რაც ზიგფრიდ პფაფრატის დისონანსური, შეშფოთებული, მწუხარე, სასოწარკვეთილ და მშფოთვარე მუსი-

45 სუჩკოვის ჩვენ მიერ ციტირებული წიგნი, გვ. 13.

46 A. Sanchez Vazquez. Las ideas esteticas de Marx. Mexico, 1965, p. 142—143.

47 ხ. რედეკერის დასახელებული წიგნი, გვ. 118.

48 А. Ф. Денисова. Реализм в искусстве и проблемы отражения, ж. «Вопросы философии», 1966, № 11, стр. 90.

49 Дж. Олдридж. Будущее романа, ж. «Иностранная литература», 1965, № 3, стр. 237.

50 ციტ. ზატონსკის დას. წიგნის მიხ. გვ. 27.

კიდან ესმოდა ილზა კიურენბერგს⁵¹ — „ეს ჯერაც დაუძინებელი სინდისის ხმა“, ხოლო სინდისი ზრუნვის ხმა კი არა, მოვალეობის ძახილია⁵². სწორედ ამიტომ მიგვაჩნია კაფკა ჰუმანისტად. ზატონსკი შენიშნავს, რომ „კაფკა ჩვენს წინაშე იხსნება, როგორც ხელოვანი, რომელსაც სძულს ბურჟუაზიული სამყარო და იმავე დროს წილნაყარია მასთან, რომელსაც არ სჯერა ადამიანის შესაძლებლობისა, მაგრამ იმავედროულად ტკივილს განიცდის მის გამო“. „იგი იტანჯებოდა ადამიანისთვის და თავს მის გამო პასუხისმგებლად გრძნობდა“. ერთ იგავში კაფკამ თავისი თავი გუშავს შეადარა, რომელიც ძილქუშდაცემული კაცობრიობის გვერდით ფხიზლობს. აქ უთუოდ სინდისის სიფხიზლუნება ლაპარაკი რომელმაც კაცობრიობას უნდა უდარაჯოს. აქვე უნდა შეინიშნოს კაფკას ჰუმანიზმის აბსტრაქტულობა, რადგან იგი მოწყვეტილია კონკრეტულ-ისტორიულ სინამდვილეს⁵³. კაფკა ვერ ჩასწვდა ადამიანთა გაპოვებულ-ბეღელ საზოგადოების ისტორიულ-სოციალურ ფესვებს (თუმცაღა მან „პიროველი გამოსატა მსოფლიო ლიტერატურაში ტოტალური კაპიტალიზმი“⁵⁴. მან ვერ შეისძლო ადამიანის დაცვა, თუმცა, კაფკას მთელი შემოქმედება არის თავისებურად თავგანწირული (და უმწეოც) ლტოლვა ადამიანის დაცვისათვის, პროტესტი მისი გაუცხოების წინააღმდეგ. „ბედნიერი ვიქნებოდი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, რომ შევძლებდე სამყაროს მიმართვას სიწმინდისაკენ, სიმართლისაკენ, ურყევობისაკენ (Tagebücher)“ — უთქვამს კაფკას.

II

მოდერნიზმის წარმოშობის უმთავრეს მიზეზებზე — სოციალურ და გნო-სეოლოგიურ პესიმიზმზე მსჯელობისას აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ ის კონკრეტული ისტორიულ-სოციალური გარემო, ის ყოფიერება, რომელზედაც მოდერნიზტული ცნობიერება აღმოცენდა. მხატვრული დეკადანსის მიზეზთა და სიმპტომთა კომპლექსში უმთავრესი წილი პიროვნებისა და საზოგადოების ურთიერთობის არაქვეშაობობას და ამის საფუძველზე ადამიანის არსებობის ტრაგიზმს განეკუთვნება. ეს უთუოდ გამოწვეულია იმ სისტემის დაშლის პროცესით, რომელმაც შრომის და, აქედან გამომდინარე, ადამიანის გაუცხოება (თავისი თავისგან და სხვა ადამიანთაგან) განაპირობა. ჰ. ესლერმა თანამედროვე მუსიკის (და საერთოდ, თანამედროვე ბურჟუაზიული ხელოვნების — ლ. ჰ.) კრიზისის მთავარ მიზეზად მიიჩნია Caries Societatis, — რაც ნიშნავს საზოგადოების ლპობას⁵⁵. ამ მდგომარეობის უმთავრესი ნიშ-

⁵¹ იხ. В. Кеппен. Смерть в Риме, ж. «Иностранная литература», 1965, № 10, стр. 7.

⁵² ა. ზურაბაშვილი. პერსონალური და კლინიკური ფსიქიატრიის პრობლემები, თბ., 1974, გვ. 84.

⁵³ კ. სალინარის აზრით, ამგვარი ჰუმანიზმი ანარქისტულია. თავის საფუძველად იგი ადამიანში ხედავს საზოგადოების მიერ დაჩაგრულ არსებას, იზოლირებულს სამყაროსაგან და ადამიანთაგან, სეველია და სასოწარკვეთილებისაგან აგებულს. რაც შეეხება კონკრეტულ ჰუმანიზმს — იგი ხელოვნების გაგებისას გამოდის ადამიანის განხილვიდან მის ისტორიულ და საზოგადოებრივ კავშირში, ამოდის მისი ბძოლიდან საზოგადოების იმ განსაზღვრულ ტიპის წინააღმდეგ, რომელიც მისწრადის ადამიანის დეჰუმანიზებისაკენ და იმ მანქანის უგონო ბორბლად მისი გადაქცევისაკენ, რომლის სვლა ადამიანისათვის გაუგებარია (იხ. Гуманизм и современный мир. М., 1963, стр. 21).

⁵⁴ В. Диевров. Черты романа XX века, М., 1965, стр. 121.

⁵⁵ Г. Эйслер. Избранные статьи, беседы о музыке, М., 1973.

ნი, ჩვენი აზრით, ის სიტუაციაა, როცა ადამიანი თავის მიერ შექმნილ საგანს თქვენობით მიმართავს, — ესაა შემოქმედის (თავისუფალი, შემქმენებელი და შემოქმედი) პოზიციიდან მომხმარებლის (ნიველირებული, სტატიკურ-შაბლონური) პოზიციამდე დადმასვლა — ღირებულებითი დეზორიენტაციის შედეგი; ამ უკანასკნელის მიზეზები კი კაპიტალისტური კულტურის თავისებურ ორიენტაციაში — მის ტექნოკრატიზმში მდგომარეობს, რომელიც, უკულებელყოფს ეთიკური პასუხისმგებლობისა და ჰუმანიზმის პრინციპებს როგორც არახელსაყრელს და ამ მხრივ, აგრძელებს ნატურალისტური, პოზიტივისტური-ნიპოლისტური მსოფლმხედველობის ხაზს⁵⁶.

კ. მარქსმა მიუთითა ხელოვნებისადმი კაპიტალისტური საზოგადოების უცხო, მტრულ ხასიათზე. გაუცხოების საზოგადოებაში მოქცეული ხელოვანი საკუთარი ყოფიერების არაჰუმანიტობას აცნობიერებს, იგი გარებულოა, გრძნობს, რომ Homo absurdus-ად ყოფნა უწერია. კაპიტალიზმი ცდილობს ხელოვნება დაუქვემდებაროს წარმოების (კაპიტალისტურ) ფუნდამენტურ წესს — მოაქციოს გაუცხოებული შრომის ეკონომიკის ფორმაში (პროდუქტიულობა), რაც ნიშნავს მხატვრული შემოქმედების პროდუქტის მისთვის ნიშანდობლივი კვალიტატურისაგან აბსტრაქტიზმს (ხდება ესთეტიკურის გამწვანება, აბსტრაქტიზება, მაშინ როცა ესთეტიკური ხელოვნების ნაწარმოების სპეციფიკურ ღირებულებას წარმოადგენს. (სწორედ ამგვარ ხასიათს ატარებს ტექნოკრატიული მსოფლმხედველობით ორიენტირებული ოფიციალური ხელოვნება — კულტურის ინდუსტრია⁵⁷. ერზაცის შეჭრა ხელოვნებაში, ამგვარად, ემთხვევა ტექნოკრატიზმის ხანას — საგანთა პერსონიფიკაციისა და ადამიანთა გასაგნობრივების ხანას. ამგვარ სიტუაციაში ხელოვანს წინაღუდგება უცხო, არაადამიანური სამყარო („დამახინჯებული“ „თავდაყირა დაყენებული სამყარო“)⁵⁸. ეკონომიურ დამოკიდებულებათა ხილული სახე მნიშვნელოვნად განსხვავდება მათი შინაგანი, არსებითი, მაგრამ ფარული (!) ძირითადი შინაარსისაგან (კ. მარქსი). რეაქცია ხელოვნებისა ნეგატიურია. მას „ფსიქიკური გულზღოვა“ (ოვსიანიკო-კულაკოვსკის გამოთქმა) შეემთხვევა მისტიფიკირებული რეალობის მიმართ („ნამდვილი რეალობა მუდამ არარეალისტურიათ“ — აცხადებს კაფკა). იგი ცდილობს გაეჭკეს ამ საშინელ, საქლველ სინამდვილეს, ამავე დროს გაბრძოლებასაც შეეცდება, სურს ჯიქურ შეხედოს, ორ-აზროვნების, სიყალბის ნიღაბი ჩამოპგლიჯოს, — მის დეჰუმანიზმას (დერეალიზმას) ახდენს, მაგრამ იმის გამო, რომ ვერ ახერხებს „ფარული შინაარსის“ ღრმად დანახვას, იგი სოციალური სიმახინჯის სურათს (ზედაპირულად დანახულს) თანდათან ავრცელებს ყველაფერზე, მთელ სამყაროზე, ყოველ არსებულ ან შესაძლებელ საზოგადოებაზე. სინამდვილისადმი მძაფრი სიძულვი-

⁵⁶ „რატომაა, რომ ღმერთებად ქცეულნი ტექნიკის აზრით, ჩვენ ეშმანი ვართ მორალური თვალსაზრისით; რატომაა, რომ ჩვენ ინტელექტუალური ზეკაცნი და ესთეტიკური დეგენერატები ვართ ერთდროულად“ (Lews Mumford, Kunst une Technuk, Sfu tgart, 1959, s. 11).

⁵⁷ მარქსისტი ვისლერი, რომელიც მხატვრული დეკადანსის ორ ფორმას ვანიზილავს (ელიტარული და ერზაცხელოვნება — მასობრივი ხელოვნება), თვლის, რომ ეს უკანასკნელი — ადამიანებთან ახლოსმდგომი „ყველაზე სახიფათოა“ მისი „ერთ ოპტიმიზმის“ „სრულიად უსაფუძვლო ჰუმანიზმისა“ და „დამპალი მდაბიური ეროტიკის“ გამო (Г. Э. М. лер. Избранные статьи... стр. 211—212).

⁵⁸ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIX, ч. II, стр. 396.

ლი ხელოვნებაში სქემატიზმისა და აბსტრაქტიზმის საფუძვლებად იქცა⁵⁹. მათში (ადამიანები, ცხოველები) იმდენი ხელსაყრელი და მახინჯი აღმოვაჩინე, რომ ჩემმა გამოსახულებებმა ინსტინქტურად, შინაგანი წაქეზებით სქემატურად, აბსტრაქტულად იწყეს გადაქცევა“ — შენიშნავს ექსპრესიონისტი ფ. მარკი⁶⁰.

ზ. კაკაბაძე, რომელიც იკვლევს მე-20 საუკუნის დასავლეთის ხელოვნების ორ ძირითად ხაზს (ფორმალისტურ არტიზტიზმს და რადიკალურ გროტესკს), მათ შორის კავშირს ერთი შინაგანი მოტივით ხსნის. „ნათელი ხლება, რომ ამ სხვადასხვა ესთეტიკურ პოზიციას“ აქვს ერთი შინაგანი მოტივი — „საშინელი სამყარო“, „გაუცხოვების სამყარო“, რომ „დეფორმირებული ხელოვნების შინაგან მოტივს შეადგენს ტრაგიკული ცნობიერება — „ადამიანური არსებობის რადიკალური კრიზისის განცდა (რომელმაც ადამიანური სამყაროს საშინელი ორაზროვნება აღმოაჩინა) და შესატყვისი პესიმისტური მსოფლმხედველობა⁶¹“.

ჩვენი ხელთა ძლიერ საინტერესო საბუთი, რომელიც შემადრწუნებელი სიცხადით გვიხატავს ადამიანის (ზოგადად) და კერძოდ, ხელოვანის მდგომარეობას ბურჟუაზიულ სამყაროში: „თანდათანობით გამიჩნდა დამნაშავეობის, დანაშაულის გრძნობა და ქვეყანა, ადამიანები ჩემთვის გაუგებარნი გახდნენ⁶²“ და რათა როგორმე შენს მიმართ თავი განმემტკიცებინა, თანაც ნაწილობრივ შური მეძია, დავიწყე შენში სასაცილო მხარეების აღმოჩენა და მათი ვაზვიადება, შენში უარყოფითი, სუსტი მხარეების აღმოჩენა სადღაც ძალას მმატებდა... იმდენი მიძახე, გლახაკი ხარო, მართლა დამაგლახაკე და დამარწმუნე ჩემს უვარგისობაში. ...მიზეზი ალბათ ჩემი სისუსტეა, საკუთარი თავის რწმუნის უქონლობა, დანაშაულის შეგნება⁶³. ესაა ფრაგმენტი ფ. კაფკას წერილიდან მამისადმი. ამ წერილში, ჩვენი აზრით, მოჩანს არა მხოლოდ ბურჟუაზიული ოჯახის ტრაგედია⁶⁴, არამედ უფრო მეტიც: კაფკას სიტყვები ნაწილობრივ გვიხსნის იმ სიტუაციას, მიზეზებს, რომელმაც წარმოშვა მოდერნიზმი (ზოგადად, რადგან ოჯახი „ემოციური ჯოჯოხეთის“ ერთი ნაწილია) და უმთავრესად ის ხაზი მოდერნიზმისა, რომელსაც ზ. კაკაბაძე „რადიკალური გროტესკი“ უწოდა, სხვაგვარად წერილში საქულველისადმი (რომელთანაც თვითაა წილნაყარი) ის მიმართება ასახული, რაც სამყაროსადმი მოდერნისტი ხელოვანის დამოკიდებულების ახსნის თვალსაზრისით ძლიერ საინტერესოა, განსაკუთრებით კი სიტყვები, რომლებიც საქულველის უარყოფითი მხა-

⁵⁹ იხ. W. Hess. Dokumente zum Verständnis der modernen Malerei., Hamburg, 1956, s. 79.

⁶⁰ ზ. კაკაბაძე — აბსტრაქციონისტული ესთეტიკის კრიტიკისათვის, იხ. კრებული „თანამედროვე ბურჟუაზიული ესთეტიკური თეორიების კრიტიკა“, 1966, გვ. 53, 9, 10; ზ. კაკაბაძე, წერილები. თ. 1972, გვ. 17, 18, 19, 5.

⁶¹ ნაწილობრივ სწორედ ეს გაუგებრობაა ისტორიულ-რეალური სინამდვილისაგან ხელოვანის მოწყვეტის მიზეზი. საინტერესოა, რომ კანდინსკი ხელოვანის თვითიზოლირებას დირექტულებითი დეზორიენტირებით ხსნის: „როცა რელიგია, მეცნიერება და მორალი შერყეულია, ადამიანი აღარსაიდან ელის მხარდაჭერას, ადამიანი გარეგანს განუდგება და თავის თავს მიმართავს“ (ციტ.: С. Можнягун. Абстракционизм—разрушение эстетики. М., 1956. стр. 21).

⁶² იხ. ნ. კაკაბაძე. პორტრეტები და სილუეტები, თბ., გვ. 74—76.

⁶³ „ბურჟუაზიამ ოჯახურ ურთიერთობას მისი ნარნარ-გრძნობიერი საბურველი ჩამოაფხრია და იგი მარტოოდენ ფულად ურთიერთობაზე დაიყვანა“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, კომუნისტური პარტიის მანიფესტი, თბ., 1942, გვ. 29—30).

რეების გავიადებასა და მის მიზეზად საკუთარი სისუსტის აღიარებას ეხება. ყოველივე, რაზეც კაფკა წერილში ლაპარაკობს, განხორციელებულია მის გროტესკში და ზოგადად — მოდერნისტულ გროტესკში, — ასეთია „მოვლენის მიზეზის წინაშე შიშის“ გამოხატვის ერთ-ერთი ფორმა. მოდერნიზმის გაკრიტიკებისას, ეს აუცილებლად მისაღებია მხედველობაში. აქვე უნდა შეინიშნოს გროტესკის ავტორთა ერთგვარი აქტიური პოზიცია (საშინელი სინამდვილის დანახვის თვალსაზრისით) „ფორმალისტურ არტისტიზმთან“ შედარებით, რადგან, როგორც სრულიად მართებულად შენიშნავს ზ. კაკაბაძე, ეს უკანასკნელი წარმოადგენს „დამთრგუნველი, დამაშინებელი შინაარსისაგან გაქცევისა და გაათავისუფლების ცდას“, ხოლო პირველი (გროტესკი) არის „საშინელი სამყაროსათვის“ თვალის გასწორება და მისი გამოხატვა“⁶⁴.

მოდერნიზმის შეფასებისას უნდა გავიხსენოთ ბელინსკის ერთი ნათქვამი: „ამბობენ, რომ დისპარმონია ჰარმონიის პირობაა, შეიძლება ეს ძალიან მოსახერხებელი და საამოც იყოს მელომანებისათვის, მაგრამ ნამდვილად არა იმათთვის, ვისაც წილად ხვდა დისპარმონიის თავისი ბედის მეშვეობით გამოხატვა“⁶⁵. დიდი ჰუმანისტი — თ. მანი საკითხს ასე სვამს: „არის თუ არა იმედი „საშინელ ყაშს“ მცხოვრები ხელოვანის ხელოვნებისათვის, რომელმაც ვერ შესძლო გაქცეოდა მის დამანგრეველ გავლენას ... არის თუ არა იმედი, რომ ეს ძიებანი, წამებანი, უდიდესი ტანჯვანი და რუღუნებანი სიბილწეგადადებული ხელოვანისა... დასჭირდებათ ადამიანებს სიბილწესთან მათს ბრძოლაში, სიბილწისაგან მათს გაათავისუფლებაში“ — თავის პასუხს მწერალი გამოხატავს დედა შვიგეშტილის ბრძნული გამოთქმით, რომელშიაც გამოსჰვივის რწმენა ადრიან ლევერკიუნის ადამიანური გაგებისა: „ჩვენ ვფიქრობთ, რომ შვიგეშტილის სიტყვებიც კარგად უნდა ახსოვდეს მოდერნიზმის მკვლევარს. და მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომელზეც სერენუს ცაიბლომი მოგვითხრობს. ლევერკიუნის შემოქმედება „მოზეიმე სიბილწემ“ (ფაშინში) დიდი ხნით მიჩქმალა, რადგან მისთვის ცხადი იყო რომ ეს ხელოვნება, მთელი მისი შინაგანი წინააღმდეგობების მიუხედავად, მტრული და სახიფათო იყო სიბილწისათვის, ვინაიდან ადამიანებისავენ „გარღვევას“ ეძებდა. ამიტომ ჩვენ სრულიად მიუღებლად და მცდარად მიგვაჩნია ისეთი შეხედულებები, რომლებიც სავსებით ნეგატიურად შეაფასებენ მოდერნიზმს, უარყოფენ მას როგორც მხატვრულ-სოციალურ მოვლენას და საერთოდ, ანტიხელოვნების ფარგლებში განიხილავენ. ჩვენ ვიზიარებთ იმ აზრს, რომ მოდერნიზმი როგორც ხელოვნება, თუმცა თავისებურად ნაკლოვანია (აბსურდის სამყაროსგან მისი ხელყოფის გამო), მაგრამ იგი ხელოვნებაა და მხოლოდ უკიდურეს გამოვლენაში ატარებს ხელოვნების სრული ლიკვიდირების (ანტიმხატვრული) ტენდენციას. არა ცდება ავტორები, რომლებიც ფიქრობენ, რომ ეს ხელოვნება (მოდერნიზმი) გარკვეულ ესთეტიკურ ღირებულებათა მატარებელია, ამას გარდა, ღირებულია თუნდაც იმიტომ, რომ „შინაარსი, რომელსაც იგი ფლობს და რომლის წყალობითაც ისტორიაში შევა, უწინარეს ყოვლისა დადის ბურჟუაზიული ინტელიგენციის აწრიალებული შინაგანი სამყაროს ასახვაზე“. აგრეთვე იმიტომაც, რომ ნებას გვაძლევს გავიგოთ „ბურჟუაზიული სამყაროს არსი“, „მოდერნიზმი — ესაა ტრაგიკული დაბნეულობის ხელოვნება, ხე-

64 ზ. კაკაბაძე. წერილები, თბ., 1972, გვ. 18, 19.

65 იხ. Л. Шестов. Сочинения, т. II, Добро в учении гр. Толстого и Ф. Нитше. Философия и проповедь, изд. «Шиповник», СПб, предисловие.

ლოცვება გამოუვალი პროტესტისა, რომელშიაც ჯერ კიდევ ლევის ხსნის იმე-
დი⁶⁶.

მოდერნიზმმა გაათვალსაჩინოვა ადამიანის გაუცხოების მომენტი სამყაროში, რაც შეეხება იმას, რომ ამ მიმართულებამ ვერ იბოვა პოზიტიური გამოსავალი, ეს არგუმენტია მისი კრიტიკისათვის. მოდერნისტული ექსტი — ესაა ჯანყი ადამიანის გაუცხოების წინააღმდეგ, ჯანყი თვით გაუცხოების შიგნით, ე. წ. „ნეიტრალიზებული წინააღმდეგობა“, როგორც ერთმა პოეტმა (დარეო ბელლეცამ) უწოდა⁶⁷. ამასთან, ესაა, თუმცა პასიური, მაგრამ მაინც პროტესტი გაუცხოების წინააღმდეგ, ეპოქის — დეჰუმანიზებული სამყაროს — არაკონსტრუქციული კრიტიკა, ადამიანის დაცვის თავისებური ცდა ბურჟუაზიულ სამყაროში, ადამიანებისაკენ „გარღვევისათვის“ ლტოლვა. თ. მანის გმირი ადამიანური, სწორი, ობიექტური გაგების იმედზე ლაპარაკობს. ამიტომ მცდარად გვეჩვენება საკითხის იმგვარი დასმა, როცა პრობლემად, მწვავე კამათის საგნად ქცეულა შემდეგი: „დავუთმოთ, თუ არა კავკა ბურჟუაზიულ სამყაროს? (ევროპის მწერალთა კონგრესი, 1963). ვის ეკუთვნის კავკა? კავკას შინაგანი წინააღმდეგობებით სავსე მთელი შემოქმედება უღარესად სერიოზული და მნიშვნელოვანი საბუთია ბურჟუაზიულ-მდაბიური, ტექნოკრატიული სულსკვეთებით გამსჭვალული საზოგადოების წინააღმდეგ „იგი დამარცხებულია, მსხვერპლია ანდა, უფრო სწორად, ადამიანური კულტურის წინააღმდეგ კაპიტალიზმის დანაშაულის კიდევ ერთი საგნობრივი დამოწმება“, შენიშნავს ე. კნიპოვიჩი⁶⁸. ეს შემოქმედება — სინდისის ხმა — თავისებურად უნდა დაეხმაროს ადამიანს გაუცხოების წინააღმდეგ ბრძოლაში. კავკას შემოქმედების ცენტრალური პრობლემა — ზოგადსაკაცობრიოა, იგი მიმართულია ცხოვრების ბურჟუაზიული წესის წინააღმდეგ. „ის ფაქტი, რომ „მოდერნიზმის“ ყველა დიდოსტატს კაპიტალისტურ სამყაროში სული ეხუთება, მათს გარკვეულ სუბიექტურ-ადამიანურ ღირსებას მოწმობს და თანაგრძნობის ღირსადაც ხდის, ხოლო იმ გარემოებას, რომ ამ დიდოსტატთა შემოქმედებას დეჰუმანიზაციისა და ანტირეალიზმის დაღი აზის, ღრმად შემეცნებითი მნიშვნელობა ენიჭება როგორც იმის საბუთს, თუ რაოდენ ტრაგიკულია ბურჟუაზიულ საზოგადოებრივ ყოფას დამორჩილებული, უფრო სწორად, თუნდაც ამ ყოფის წინააღმდეგ შეამბოხე, მაგრამ მისი ფარგლების „ვერგამრღვევ“ ხელოვანთა ხვედრი, ამიტომაც ასეთ შემოქმედთა ნაკლოვანი ესთეტიკური მემკვიდრეობის ცოდნა აუცილებელი ჩანს“⁶⁹.

მოდერნისტული ცნობიერების, მოდერნისტული პესიმიზმის სრული დაძლევის შესაძლებლობა კრიზისული ყოფიერების შეცვლაში მდგომარეობს, რაც გულისხმობს პესიმიზმური მსოფლმხედველობის კრიტიკას და პოზიტიური დასკვნების გაკეთების აუცილებლობას (თეორიასა და პრაქტიკაში) — ხე-

⁶⁶ Д. В. Затонский. Франц Кафка и проблемы модернизма, М., 1972, стр. 14; Л. Е. Эльсберг. Реализм и модернизм, в сборнике: «Реализм и его отношение с другими творческими методами, М., 1962; Е. Г. Яковлев. Проблемы художественного творчества, М., 1972, стр. 62.

⁶⁷ იხ. Современные неовангардистские течения в зарубежной литературе (1950—1960), М., 1971, стр. 288.

⁶⁸ Е. Книпович. Франц Кафка, ж. «Иностранная литература», 1969, № 1, стр. 204.

⁶⁹ თ. ჯინორია. „მოდერნიზმის“ არსი და ღირებულება თომას მანის „დოქტორ ფალსტუხ“-ის მიხედვით, ე. „მნათობი“, 1967, № 3, გვ. 142.

ლოენების ფარგლებში ამგვარ დასკვნებს აკეთებს რეალისტური ხელისუფლების მხარე, რომელმაც თანამედროვე დასავლეთის დემოკრატიული ადამიანის სწორი ორიენტირების დიდი მოვალეობა იტვირთა გაუცხოებულ სამყაროს გადადამიანურების საქმისათვის. თვით ამგვარი ხელისუფლების არსებობა მოდერნისტული პესიმიზმის კრიტიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი არგუმენტია, „სამყაროს რევოლუციური გარდაქმნის სულით“ გამსჭვალული, იგი, არა მხოლოდ ასახავს საშინელ სინამდვილეს, რომელშიაც უხდება ცხოვრება ბურჟუაზიული ეპოქის ადამიანს, არამედ იცავს ადამიანს იმ აზრით, რომ გამოავლენს დამთრგუნველი სიტუაციის ქაშს („მართლაც პირქუშ დროში ვცხოვრობ“)70 მის შესაძლებლობებს, მის უნარებს. რეალისტური კრიტიკა კონსტრუქციული ხასიათისაა, იგი იდეალის სახელით უარყოფს და „ადამიანურ გარემოებათა“ (მარქსმა და ენგელსმა ხაზგასმით აღნიშნეს, რომ „თუ ადამიანის ხასიათი გარემოებებით იქმნება, საჭიროა გარემოებათა გადადამიანურება“)71 შექმნის საქმეში მნიშვნელოვან როლს თამაშობს. საინტერესოა ერთი ფაქტიც. მრავალი დიდი ხელოვანი თავისი შემოქმედების პირველ ხანებში მოდერნისტულ პოზიციებზე იდგა, ამ პოზიციათა დატოვება მათ მიერ სერიოზულ მოვლენად მიგვაჩნია. გარდა ისტორიულ-სოციალური გარემოს ღრმა და ფხიზელი ანალიზისა („რეალისტები ხაზგასმით წარმოაჩენენ ახლის დამკვიდრებისა და ძველის რღვევის მომენტებს, ისინი ისტორიულად აზროვნებენ, ასახავენ წინააღმდეგობებს ადამიანებში, მათს ურთიერთობებში და გვიჩვენებენ პირობებს, რომლებშიაც ვითარდება ეს წინააღმდეგობანი — ბრეჰტი)72 და სწორი ღირებულებითი ორიენტაციისა, რეალისტური ხელოვნების მთავარი საყრდენია ჰუმანიზმი (კონკრეტული), ადამიანის რწმენა, ადამიანის ნამდვილი დაცვა რღვევადი სისტემის მხრიდან ხელყოფისაგან, მის პირად პასუხისმგებლობაზე ყურადღების გამახვილება. როგორც აღვნიშნეთ, რეალისტური ხელოვნება დიდ როლს თამაშობს გაუცხოების გაუქმებასა და ადამიანის თავის თავთან დაბრუნების საქმეში, რაც გულისხმობს კაპიტალიზმის ესტიმაციურებული სინამდვილის შინაარსის გამოვლენას — ეს პრაქტიკული ჰუმანიზმია — ბრძოლა ადამიანის შემოქმედებითი არსის გამოვლენისათვის, რაც მისი უმადლესი თვისობრივი ნიშანია. დაბოლოს, კიდევ ერთი მახასიათებელი, რაც არსებითაა თანამედროვე დასავლეთის რეალისტური ხელოვნებისათვის — მისთვის (ესთეტიკური ეფექტის აზრით) ნიშანდობლივია ოპტიმისტური ორიენტაციის მატარებელი ტრაგიკულ კათარზისი. რომენ როლანის აზრით, „ადამიანს მეტი შეუძლია, ვიდრე ეს თავად იცის“. ჰუმანიზტურად ჟღერს ფოლკნერის ოპტიმიზმიც „უარს ვაცხადებ ადამიანის დასასრულის მიღებაზე, მე მწამს, რომ ადამიანი არა მხოლოდ გაუძლებს, არამედ გაიმარჯვებს კიდევ“.

ჩვენი გამოკვლევებიდან გამომდინარეობს ორი მთავარი დასკვნა:

1. მოდერნისტული ხელოვნების ცენტრალური თემაა ადამიანის არსებობის ტრაგიზმი პიროვნებად მისი ყოფნის პირობულმატურობის გამო. ხელოვნების ამ მიმართულებაში ასახულ მოვლენათა (თანამედროვე მოდერნისტულ ხელოვნებაში გავრცელებული სურათი) კვალიფიციერებისას ტრაგიკულის კატეგორიის ადვილს იკავებს გროტესკი (მოდერნისტული).

70 Б. Брехт. Стихи, М., 1971, стр. 53.

71 К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. II, стр. 145—146.

72 „კრიტიკა“, 1973, № 2, გვ. 150.

2. ადამიანის გაუცხოების საზოგადოებისადმი პასიური პროტესტის გამო მოდერნიზმი წარმოადგენს ერთგვარ კომპრომისს (ნებაყოფლობით ან უნებურს ცნობიერს ან გაუცხოებულს) სამყაროს ნეგატიურ — ტრაგიკულ მოდელთან, ამიტომ ჰუმანიზმი, რომელსაც შეიძლება ჰქონდეს ადგილი და აქვს კიდევ, მოდერნიზმში მხოლოდ აბსტრაქტული ჰუმანიზმის დონეზე რჩება.

ჩვენი კვლევისა და მისი დასკვნების საფუძველზე შეიძლება გამოვიმუშაოთ მოდერნიზმის შემდეგი არასრული დეფინიცია: მოდერნიზმი არის კაპიტალისტურ სინამდვილეში აღმოცენებული და ადამიანის გაუცხოების წინააღმდეგ მიმართული თანამედროვე ხელოვნების ერთ-ერთი მიმართულება, რომლის ცენტრალურ თემას ადამიანის არსებობის ტრაგიზმი წარმოადგენს. სოციალური და გნოსეოლოგიური პესიმიზმის გამო იგი მოქმედებს აბსტრაქტული ჰუმანიზმის ფარგლებში, ეპოქის მოდერნისტული კრიტიკა (პასიური პროტესტი, ტოტალური უარყოფა) დესტრუქციულია, რაც განაპირობებს მის კომპრომისულ ხასიათს. კლასიკურ-რეალისტური ხელოვნებისაგან განსხვავებით, მოდერნიზმში (შეფასების თვალსაზრისით) ადგილი აქვს ესთეტიკური კატეგორიების, კერძოდ, ტრაგიკულის ჩვეული ფუნქციონირების მოშლას (ტრაგიკული-მოდერნისტული გროტესკი).

Л. ЧАВЧАВАДЗЕ

КАТЕГОРИЯ ТРАГИЗМА И МОДЕРНИЗМ.

Резюме

Цель труда — выяснение специфики трагического в модернистском искусстве (по распространенной картине современного модернистского искусства), центральной темой которого является трагизм человеческого существования по причине проблематичности его личностного, творческого бытия. В отличие от реалистическо-трагического конфликта, носящего оптимистическую ориентацию (утверждение идеала) и подразумевающего ценностную неравнозначность входящих в конфликт сил — превосходство позитивной над негативной — и непримиримость позитивной к негативному — в модернизме имеет место упразднение ценностного превосходства позитивной силы — принижение или исчезновение, примирение, покоренность негативным силам, что обусловлено пессимистическим мировоззрением (гносеологический и социальный пессимизм). Поэтому, модернистское направление атрагично. На этой основе в труде делаются заключения о том, что явления, изображенные в этом направлении искусства, предстают не как трагические, а как гротескные (модернистский гротеск). Из-за пассивного протеста против общества человеческого отчуждения, модернизм представляет собой своеобразный компромисс (сознательный или несознанный) с негативно-трагической моделью мира. Поэтому гуманизм, имеющий место в модернизме, остается на уровне абстрактного гуманизма.

Summary

The object of the present paper is to elucidate the relation of the category of the tragical to modernistic art with respect to the widespread picture of this art. The central subject of modernistic art is the tragism of human existence as it is caused by problems of personal and creative being. While the realistic—tragical conflict, which carries an optimistical orientation (an affirmation of the ideal) and implies a unequal value significance of forces, coming into a conflict (the superiority of the positive over the negative and the irreconcilable character of the positive in respect to the negative), modernism abolishes the value superiority of the positive forces which then appear in the artistic creation either belittled or they have altogether disappeared on these grounds, a conciliation with the negative is achieved which is conditioned by the artists pessimistic views on the world, by hisgnoseological and social pessimism. The modernistic trend is consequently a tragical one. From there premisses the present analysis draws the conclusion that the aesthetical facts represented in this trend, are not of tragical, but of grotesque nature they are characterized by what we world call the modernistic grotesque, a passive protest against a Society of human estrangement. Modernism represents a peculiar sort of compromise (conscious or unconscious) with a negative—tragical model of the world. Consequently, modernistic humanism remains on the level of abstract humanism.

დავით თევზაძე

მნიშვნელობის სემანტიკური ანალიზის ლუისისეულ ცნებათა შესწავლა

პრობლემებში, რომლებიც მათემატიკის ლოგიკაზე დაყვანის ცდებში წარმოაჩინეს, მრავალი მიმართულებით განსაზღვრეს თვით ლოგიკის განვითარება. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, ამ მხრივ, ენის ლოგიკური ანალიზი და მეცნიერების ენის აგება (ჩამაც შემდგომ ლოგიკურ-სემანტიკური პრობლემათიკის დამუშავება განსაზღვრა) იყო. ბუნებრივ ენათა გამოსახულებების არახიზუსტე (ინფორმაციის ერთად-ერთნიარად გაგების თვალსაზრისით) ვერ დააკმაყოფილებდა მეცნიერების მოთხოვნებს. ამიტომ ენობრივი ერთეულებს ლოგიკურ-სემანტიკური ანალიზი ერთ-ერთ გადაუდებელ ამოცანად იქცა¹.

წერილის მიზანია ლუისის² მიერ შემუშავებულ სემანტიკურ ანალიზის ცნებათა ექსპლიკაცია, მათთვის ერთ-ერთი შესაძლო ინტერპრეტაციის დადგენა.

დენოტატი, კომპრეჰენსიტი, სიგნიფიკატი და შინაარსი. დენოტატის ცნებამ გარკვეული მოღიფიკაციები განიცადა მას შემდეგ, რაც პირველად ფრეგეს მიერ იქნა დადგენილი. ობიექტი, რომელსაც ენობრივი გამოსახულება აღნიშნავს, იმთავითვე კამათის საგნად იქცა. სიძნელეს ე. წ. „ცარიელ სახელთა“ გააზრება ქმნიდა. რას ეხება მსჯელობა „პეგასი არის ფრთოსანი ცხენი“? ან რას ნიშნავს „მრგვალი კვადრატი“, „საფრანგეთის თანამედროვე მეფე“ და სხვ.? საკითხი ასეთ ობიექტთა ონტოლოგიურ სტატუსს შეეხო და ლოგიკური პრობლემათიკა აშკარად გადაეჭრო ფილოსოფიურს. ზოგიერთი ლოგიკოსის ცდებში³, გაეზიარებინათ არარსებულ საგანთა უნივერსუმი მსგავსად რეალური ერთობლიობისა შედეგი არ მოჰყოლია. ასეთ ნაბიჯი საფრთხის ქვეშ აყენებდა ლოგიკის ისეთ უფუნდამენტალურ კანონს, როგორცაა გამორიცხული მესამის კანონი. გარდა ამისა, ზეღაბალ გააზრებას საჭიროებდნენ ქვემარტივად მიჩნეული მსჯელობანიც. ყოველ შემთხვევაში, ენაში უარი უნდა გვეთქვა ისეთ კონსტრუქციებზე, როგორცაა „საფრანგეთის თანამედროვე მეფე არ არის მელოტი“ ანდა „გველეშაპი არ არსებობს“ და სხვ. — ვინაიდან ზრუღიად გაუგებარია ის, თუ რას მივაწერთ უარყოფით პრედკატს, რა თქმა უნდა, შეიძლებოდა შესაბამისი შეზღუდვის შემოტანა, მაგრამ ასეთი რამ აშკარად გააღარიბებდა ენას⁴. ჩვენ არ შევჩერდებით ყვე-

1 ამ მხრივ პიონერად ფრეგე მოგვევლინა. იხ. Frege G. Begriffsschrift 1879, და Über Sinn und Bedeutung 1892; ასევე საყურადღებო სტატიებია Über Funktion und Begriff, 1891, Über Begriff und Gegenstand 1892. ინგლისური თარგმანი აღნიშნული სტატიებისა იხ. Translations from the Philosophical Writings of Gotlob Frege, Oxford, 1952. ეპოქის შემქმნელი გამოდგა ფურნალ Mind-ში გამოქვეყნებული რასელის პატარა სტატია „On Denoting“. იხ. Mind, v. 14. 1905.

2 იხ. Clarence Irving Lewis, An Analysis of Knowledge and Valuation La Salle Illinois, 1946; მეორე გამოცემა, 1950.

3 იხ. Russell, On Denoting, Mind 14. 1905.

4 ენის შეზღუდვის ცდები გამოდიოდნენ იქიდან, რომ ასეთ გამოსახულებებს მნიშვნელობა არ გააჩნიათ, რაც გარკვეულ წინააღმდეგობას აწყდებდა ყოველთვის. შეიძლება კაცმა იღაოს „საფრანგეთის თანამედროვე მეფე არ არის მელოტი“ მსჯელობის აზრინაობაზე, მაგრამ მსჯელობა „გველეშაპი არ არსებობს“ არავის განუხილავს უაზროდ. მეტიც, მისი ქვე-

ლა იმ თვალსაზრისის გარჩევაზე, რომლებიც ამ სიძნელეთა დაძლევის მიზნად
 ნა. ერთი რამ აშკარაა: დენოტატი, გააზრებული როგორც აღსანიშნავი ობი-
 ექტი, მეტად ფართო ცნება გამოდგა და შემდგომ დაუსტებებს მოითხოვდა.
 სწორედ ასეთ ნაბიჯს წარმოადგენდა ლუისის მიერ შეჩვენებული ცნებათა წყვი-
 ლი დენოტატი — კომპრეჰენსი (comprehension)⁵. ლუისმა დენო-
 ტატი გაიზარა როგორც იმ ობიექტთა ერთობლიობა, რომელთაც მოცემული
 სახელი კორექტულად მიეწერება და რომელნიც არსებობენ. არსებობის შე-
 მოტანამ დენოტაციის ცნების დეფინიციამი, მკვეთრად გამოყო ის ობიექტე-
 ბი, რომელთაც დენოტატობის ფუნქცია დაეკისრათ, შესაძლო საგანთა უნი-
 ვერსიუმდანი; არსებული უნივერსლუმი ეკვივალენტობის კლასებად გაიხლიჩა,
 სადაც თითოეული კლასი ერთი რომელიმე სახელის დენოტატს შეადგენს. რაც
 შეეხება კომპრეჰენსს, ის იმ ობიექტთა ერთობლიობას წარმოადგენს, რო-
 მელთაც მოცემული სახელი შეიძლება კორექტურულად მიყენებოდნ.
 როგორც ვხედავთ, აქ წარმოდგენილია შესაძლო ობიექტთა უნივერსლუმი, რო-
 მელიც, რა თქმა უნდა, მოიცავს არსებულ საგნებსაც.

დიდ დავკირებებს არ საჭიროებს იმის შენიშვნა, რომ დაყოფა დენოტა-
 ტი-კომპრეჰენსი უფრო ნატიფია. გარდა ამისა, სულ არაა საჭირო უაზრო-
 ბებად გამოვაცხადოთ უდენოტატო სახელები, ვინაიდან კომპრეჰენსი ისეთი-
 ვე სახეა მნიშვნელობის (ლოგიკურად), როგორც დენოტატი, ხოლო მნიშვნე-
 ნელობა კი ოთხ ასეთ კომპონენტს მოიცავს.

ენობრივი გამოსახულების მნიშვნელობა გაიზარებოდა როგორც საზრის-
 დენოტატის მთლიანობა; საზრისი, ერთერთი ძირითადი ელემენტი, ხასიათ-
 დებოდა როგორც ის ინფორმაცია, რომელიც ამა თუ იმ სახელის გავებისას
 მოგვეცემოდა (ეს გავება მოცემული იყო ფრეგესთან და არსებითად ასეთნი-
 რადვე გაიზარებოდა სხვების მიერაც). გაურკვევლობანი, რომლებიც ასეთ-
 ნაირად გააზრებულ საზრისს თანსდევს აშკარად სჩანს მთელ რიგ სემანტიკურ
 პრობლემებში, რომლებიც ტოლფასთა ურთიერთჩანაცვლების პრინციპს
 ეყრდნობიან. ლუისისეულ ცნებათა მეორე წყვილს, სიგნიფიკატი
 (signification) — შინაარსი ენობრივი გამოსახულების სწორედ საზრი-
 სისეული მხარე უნდა დაეფუძნებინა. სიგნიფიკაცია განსაზღვრულია როგორც
 საგანთა ის თვისება, რომლის ყოფობა ადასტურებს საგნისადმი სახელის მი-
 ყენების კორექტულობას; როგორცა ჩანს, აქ იგულისხმება ცნება. ხოლო რაც
 შეეხება შინაარსს, ეს უკანასკნელი მოაზრებულია როგორც კონიუნქცია ყვე-
 ლა იმ სახელისა, რომელნიც მოცემული ობიექტისადმი კორექტულად არიან
 მიყენებდანი.

წნელია რაიმე კონკრეტულის თქმა ასეთი ზოგადი მიმოხილვიდან. ყოველ
 შემთხვევაში, ნათელია, რომ მიუხედავად დაყოფის სინატიფისა მაინც ბევრი
 ღია ადვილია დარჩენილი, რაც სხვადასხვანაირად გააზრების საშუალებს ტო-
 ვებს.

მართების გააზრებას დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ერთ დროს მეცნიერების განვითარ-
 რებისათვისაც. ენის ჩვეულებრივი ხმარებისას ასეთ კონსტრუქციებს არა თუ გვერდს ვერ
 აუვლით, არამედ, სწორედ კეშმარტებებად მივიჩნევთ მათ. მაგ. სტუდენტი რომელიც მითო-
 ლოგის კურსს აბარებს, მსჯელობისათვის „პეგასი არის ფრთოსანი ცხენი“, იღებს დადებით
 შეფასებას. ვინაიდან მისი მსჯელობა კეშმარტადაა მიჩნეული.

⁵ იხ. Lewis, დასახელებული ნაშრომი გვ. 39.

ტერმთა უნივერსუმი და მსჯელობითი სტრუქტურები.⁶ ტერმი — არის პირველადი ცნება, რომელიც ხასიათდება როგორც ობიექტი საერთოდ. ტერმი არის ის, რასაც მაგ. შეუძლია მსჯელობის სუბიექტად ყოფნა. მსჯელობა, ისევე როგორც ტერმი, არალინგვისტური ბუნებისაა, თუმცა ტერმთა უნივერსუმის გარეთაა; ზემოთქმული არ წარმოადგენს ტერმის დეფინიციას (ასეთი რამ არცაა საჭირო საწყისი ცნებისათვის), არამედ მხოლოდ ზოგადად მოგვეანიშნებს მის ბუნებას. ტერმთა უნივერსუმი ორ ქვეარედაა გაყოფილი: ეს არის საგანთა ქვეარე T და კონცეპტთა (ერთ ადგილიანი პრედიკატები და მიმართებები) ქვეარე C. ქვეარეში თავმოყრილია ის ტერმები, რომლებიც ენაში ჩვეულებრივ არსებითი სახელებით მიითითებინა; მაგ. აქ შევა ყველა ის ნივთი, რომელიც სამყაროს ახლანდელ მდგომარეობას ახასიათებს, ასევე ის ნივთებიც, რომლებიც სამყაროს ახასიათებდნენ ვთქვათ ათი საუკუნის წინ (ამ ხნის მანძილზე არსებით სახელთა დახასიათება-გააზრება თითქმის არ შეცვლილა, მაშინ როდესაც ძნელია აღბათ ვახვეწოთ ის ნივთები, რომლებიც ამ სახელებით მაშინაც მიითითებოდნენ). C ქვეარე წარმოადგენს იმ ტერმთა ერთობლიობას, რომლებიც ენაში ზედსართავი სახელებით ან ზმნებით მიითითებინა. ცხადია C-ში თავმოყრილია ერთადგილიანი პრედიკატები და მიმართებები, რომლებიც უნივერსუმის თვისებებს განსაზღვრავენ. მივიღოთ რომ C ქვეარე მუდმივია ე. ი. მასში თავმოყრილი ობიექტები ერთნაირად იყვნენ მოცემულნი ყოველთვის. განსვსაზღვროთ S გადასახვა C ქვეარისა T-ზე: $S_u: C_k \rightarrow \{t_1, \dots, t_n, \dots\}$ განვიხილოთ ყველა ამ გადასახვათა ერთობლიობა

$$(*) S = \{S_u : C_k \rightarrow \{t_1, \dots, t_n, \dots\}\},$$

სადაც k, l, n, u ნატურალური რიცხვებია, $C_k \in C$, $t_n \in T$, $u \in U$ და U დროის დისკრეტულ მომენტთა ერთობლიობაა⁷. $S_u : C_k \rightarrow \{t_i\}$, $i = 1, 2, \dots$ გადასახვას ვუწოდოთ C_k კონცეპტის რეალიზაცია. E იყოს ფიქსირებული პრედიკატი „არსებობს“. მაგ. „პეგის არსებობს“ ნიშნავს, რომ კონცეპტ „პეგისის“ რეალიზაციის თანავეთა E-ს რეალიზაციასთან არ არის ცარიელი. ტერმთა უნივერსუმი არის ლოგიკური სივრცე.

ტერმთა უნივერსუმის გარეთ ფიქსირებულია მსჯელობითი სტრუქტურები, ორ ან მეტადგილიანი ფორმები. ორადგილიანი ფორმები შეესაბამებიან სუბიექტ-პრედიკატულ სტრუქტურას ტრადიციული გაგებით. აღნიშნული სტრუქტურები განსაზღვრულია C ქვეარეზე⁸ და მხოლოდ მასზე. როდესაც მსჯელობითი სტრუქტურის „თავისუფალი ადგილები“ შევსებულია C ქვეარის ელემენტებით, გვაქვს მსჯელობა (კონკრეტული მსჯელობა, რომელიც ან

6 ქვემოთ დალაგებულ მსჯელობაში ვეყრდნობით რასელის მიერ The Principles of Mathematics-ში გადმოცემულ იდეებს. იხ. დას. ნაშრომი ch. IV, V.

7 დროის ასეთი დახასიათება რა თქმა უნდა აბსტრაქტიაა, რომელიც მოსახერხებელია ჩვენი მიზნებისათვის. ის არაფერს გვეუბნება რეალურ დროის რეალურ თვისებებზე, ამიტომ არ შეიძლება მიჩნეულ იქნას მის დახასიათებად.

8 ეს მდგომარეობა არავითარ გაუგებრობას არ უნდა იწვევდეს: მსჯელობაში, როგორც არალინგვისტურ სტრუქტურაში ვერც სახელი და ვერც ობიექტი მონაწილეობას ვერ მიიღებს. მაგ. მსჯელობაში „საფრანგეთის თანამედროვე მეფე არ არის მელოტი“ გამოთქმულია მხოლოდ ის, რომ კონცეპტ „საფრანგეთის თანამედროვე მეფე“ და კონცეპტ „მელოტი“-ს რეალიზაციები არ იკვეთება. სახელები მსჯელობის ენისეულ გამოხატვაში გვხვდებიან, რაც თავისთავად უკვე არაა მსჯელობა, ისევე როგორც სახელი არაა ტერმი.

ქეშმარიტია ან ყალბი). მსჯელობითი სტრუქტურების სიმრავლე აღინიშნება Ψ -ით. ქვემოთ მხოლოდ ორადგილიანი სტრუქტურები იგულისხმება.

ქეშმარიტების დეფინიციები. ქეშმარიტების დეფინიციის საკითხი ყოველთვის დგება იქ, სადაც სიტყვა მსჯელობებს მიატანს. $\Psi_n \in \Psi$; C_{ni} , $C_{nj} \in C$; $u_k \in u$; h, i, j, k, n, u — ნატურალური რიცხვებია. „ $T_u(\Psi_n(C_{ni} C_{nj}))$ “ იყოს „ $\Psi_n(C_{ni} C_{nj})$ “ ქეშმარიტია დროის ფიქსირებულ u_k მომენტში“.

„ $F_{u_k}(\Psi_n(C_{ni} C_{nj}))$ “ იყოს „ $\Psi_n(C_{ni} C_{nj})$ “ ყალბია დროის ფიქსირებულ u_k მომენტში“. შემოვიტანოთ შემდეგი დეფინიციები:

„(“) $T_{u_k}(\Psi_n(C_{ni} C_{nj})) \equiv \exists u_k (S_{u_k}(E) \cap S_{u_k}(C_{ni}) \neq \Lambda \& S_{u_k}(E) \cap S_{u_k}(C_{ni}) \subseteq S_{u_k}(C_{nj}))$;

„(‘)“ $F_{u_k}(\Psi_n(C_{ni} C_{nj})) \equiv \exists u_k (S_{u_k}(E) \cap S_{u_k}(C_{ni}) \neq \Lambda \& S_{u_k}(E) \cap S_{u_k}(C_{ni}) \subseteq S_{u_k}(C_{nj}))$;

როგორც („) და („‘)“ — დაჩანს, ქეშმარიტება წარმოდგენილია როგორც დროის ფუნქცია. („) და („‘)“ განსაზღვრავენ იმას, რასაც ფაქტის ქეშმარიტება“ ჰქვიათ. Ψ_n მსჯელობა არის „მარადიული ქეშმარიტება“ თუ კი არ არსებობს დროის ისეთი u_k მომენტი რომ Ψ_n არის ყალბი.

Ψ_{ni} და Ψ_{nj} იყოს ორი (არააუცილებლად განსხვავებული) მსჯელობა. მაშინ:

$$(a) T(\neg \Psi_{ni}) \equiv \neg T(\Psi_{ni})$$

$$(b) T(\Psi_{ni} \& \Psi_{nj}) \equiv T(\Psi_{ni}) \& T(\Psi_{nj})$$

$$(c) T(\Psi_{ni} \vee \Psi_{nj}) \equiv T(\Psi_{ni}) \vee T(\Psi_{nj})$$

$$(d) T(\Psi_{ni} \supset \Psi_{nj}) \equiv T(\neg \Psi_{ni}) \vee T(\Psi_{nj})$$

სიყალბისთვის:

$$(a') F(\neg \Psi_{ni}) \equiv F(\Psi_{ni})$$

$$(b') F(\Psi_{ni} \& \Psi_{nj}) \equiv F(\Psi_{ni}) \& F(\Psi_{nj})$$

$$(c') F(\Psi_{ni} \vee \Psi_{nj}) \equiv F(\Psi_{ni}) \& F(\Psi_{nj})$$

$$(d') F(\Psi_{ni} \supset \Psi_{nj}) \equiv F(\neg \Psi_{ni}) \& F(\Psi_{nj}).$$

მნიშვნელობის თეორია და ლუისის ელ ცნება —
თა ექსპლიკაცია. მნიშვნელობის თეორია, რომელიც ამ ბაზაზე შეიძლება აიგოს, განსხვავდება ჩვეულებრივ მიღებულ თვალსაზრისისაგან უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ დენოტაციის მიმართება, რომელიც, ჩვეულებრივ, გაგებულია მიმართებად ენობრივ ნიშანსა და ობიექტს შორის, ახლა ლოგიკურის სფეროს არ სცილდება (ის მთლიანად ლოგიკურ სივრცეშია მოქცეული); სხვანაირად, ენობრივ ნიშნებს დენოტაციები არ გააჩნიათ, დენოტაციები აქვთ მხოლოდ კონცეპტებს. ძნელი არაა იმის დანახვა, რომ რაიმე C_{ni} კონცეპტის მიმართება თავის რეალიზაციასთან, სწორედ დენოტაციადაა გააზრებული. ენობრივ ნიშნებს საქმე შეიძლება მხოლოდ კონცეპტუალურ ქვეარესთან ჰქონდეთ, და მაშინ ისინი მხოლოდ საზრისისეული მნიშვნელობებით ხასიათდებიან; რეალიზაციები, როგორც ობიექტები, ენასთან მიმართების გაჩვენებში რჩებიან; ის რაც რეალიზაციაა, მხოლოდ კონცეპტითაა შესაძლებელი რომ აღინიშნოს. ენობრივი ნიშანი კი მხოლოდ კონცეპტს ვეაწვდის; კონცეპტები მთლიანად განსაზღვრავენ უნივერსუმის შემადგენელ ტერმთა შორის მიმართებებს და მათ თვისებებს, ამიტომ ენას ძალუღეს სამყაროს შესატყვისი ვითარების აღწერა, თუმც მის გამოსახულებებს რეალიზაციები (ილსანიშნავი ობიექტის აზრით) არ გააჩნია. რა თქმა უნდა, შეიძლება

გვეთქვა, რომ C_k კონცეპტის გამომხატველი ნიშნის დენოტატს თვით ეს კონცეპტი შეადგენს, როგორც ობიექტი (თუნდაც ფრეგესეული დიხტომის შენარჩუნების მიზნით); მაგრამ ამ შემთხვევაში C_k როგორც აღსანიშნი და C_k როგორც შინაარსი ძალიან ძნელი გასარჩევი შეიქმნებოდა, რის გამოც ასეთი ნაბიჯი ზედმეტი ხდება. გარდა ამისა, დენოტაცია, როგორც ლოგიკური მიმართება, ლოგიკური სივრცის გარეთ არ უნდა გადიოდეს⁹. ძნელი არ არის იმის დანახვა, რომ ასეთნაირად გააზრებული დენოტაცია წარმოადგენს ფუნქციას, რომლის განსაზღვრის არეა C , ხოლო მნიშვნელობათა არე — T . (*)-ის თანახმად ეს იქნება $S = \{S_u \in U\}$.

ახლა შესაძლებელია ლუისისეულ ცნებათა ექსპლიკაცია: δ , α , σ , ι შესაბამისად ნიშნავდეს: დენოტატი, კომპრეჰენტი, სიგნიფიკატი და შინაარსი.

მაშინ

$$\delta C_k = S_u(E) \cap S_u(C_k)$$

$$\alpha C_k = S_u(C_k)$$

$$\sigma C_k = C_k$$

ვთქვათ C_{ki} , $C_{kj} \in C$, $i, j = 1, 2, 3, \dots$ და $S_u(C_{ki}) = S_u(C_{kj})$. მაშინ C შეიძლება დაიყოს ეკვივალენტობის კლასებად და ვიტყვი, რომ

$$C_{ki} \sim C_{kj} \text{ მშმ, თუ } S_u(C_{ki}) = S_u(C_{kj})$$

C_{ki} -ის ეკვივალენტობის კლასი აღვნიშნოთ ΔC_{ki} -ით, მაშინ.

$$\iota C_k = \Delta C_k$$

⁹ იხ. Russell. The Principles of Mathematics, ch. V.

Г. А. ОНАНЯН

ИНФОРМАЦИЯ И ВРЕМЯ

Известно, что информация, не будучи материей, тем не менее теснейшим образом с нею связана: информация всегда есть и результат, и причина некоторого материального процесса. Информация неотъемлема как от своего материального носителя — сигнала, так и от той материальной системы, которая единственно только и способна расшифровать в своих функциональных терминах информационный код адресованного ей сигнала. И н ф о р м а ц и я — это всегда отношение, потому что сигнал — это всегда актуализированная структура. В самом деле, если форма сигнала — это содержание представляющего его физического процесса, то, в свою очередь, смысловое, активное содержание сигнала — это его форма (структура), т. е. система его внутренних и внешних отношений, содержащая в закодированном виде всю наличную сигнальную информацию.

В полном согласии с мнением чешского философа А. Ю. Земана мы считаем, что нельзя посылать, передавать, получать и обрабатывать информацию вне материальных элементов, ибо субстанциональная основа информации — это и материальное, вещественно-энергетическое воплощение представляющего ее сигнала, и степень организационно-структурной сложности, разнообразия той декодирующей системы — интерпретатора, с которой он соотносится, истолковывается, которой он адресован.

Сигнальная связь в кибернетике есть частный случай причинно-следственных функциональных и корреляционных зависимостей с характерным для них переносом материи и движения по цепям причинения. Коммуникационные цепи, являясь одной из разновидностей цепей причинения, обладают присущей последним пространственной и временной непрерывностью, т. е. подчиняются принципу близкодействия. Поэтому любые сигнальные, информационные цепи и каналы связи следует трактовать как не имеющие пространственных и временных разрывов последовательности звеньев типа «причина-следствие-причина». Отсюда передача материального субстанционального носителя информации — сигнала управления по физическим каналам и цепям (эфир, волновод, кабель, нервное волокно, кровяное русло, кормовые цепи трофаллакса насекомых) должна пониматься как состоящая в переносе материи или движения (электромагнитное, акустическое поле, ионы химических веществ и т. п.) эстафетная передача пространственно-временных неоднородностей, образующих цепи причинения. Любая связь, осуществляемая физическим агентом, всегда есть в конечном счете взаимодействие полевого типа, частный случай передачи действия по цепям причинения. Полевая или силовая связь основана на смежности и непрерывности сцепленных причинно-следственных зависимостей, не существующих вне пространства и времени и удовлетворяющих условиям общности и необходимости. Цепи причинения объективного мира бесконечны и безначальны, и в то же время они прихотливо перепутаны и сплетены. Скорость передачи по ним действия ограничена универсальной мировой константой — скоростью света, и конечная скорость передачи сигнала в рамках теории близкодействия — групповая скорость как производная временной частоты ω по простран-

венной $\Gamma V_{\text{гр}} = \frac{d\omega}{dt}$ есть важнейший фактор относительной самоизоляции

ции мира, разнокачественности его коммуникаций в иерархии системных связей. Если быстрее всего можно передать энергию, фотон, не обладающий массой покоя, то тем самым мир разделяется на ряд не связанных между собой макрообластей, которые в принципе никогда не вступают друг с другом в причинно-следственные отношения в силу ограниченности их существования во времени. Таким образом, любой и каждый объект материального мира наглухо изолирован от воздействия бесконечного множества других материальных объектов, расположенных вне пределов некоторой сферы, описанной вокруг данного объекта радиусом $R = ct$, где c — максимально возможная скорость передачи действия, или сигнального физического агента связи. Это условие относительной изоляции объекта от бесконечного разнообразия внешнего мира за пределами описанной сферы недостижимости и позволяет системе некоторое время сохранять свою целостность и индивидуальность в потоке возмущающих и нивелирующих энтропических влияний (шума) внешней среды.

Мы живем в мире возрастающей энтропии. Это значит, что все реальные природные процессы, предоставленные самим себе, затухают и по истечении времени релаксации прекращаются благодаря действию великого демпфера природы — энтропии. Этот универсальный природный успокоитель ответствен за то, что мы живем в мире относительно устойчивого равновесия, метастабильных уровней и состояний, относительно неизменных законов, относительно постоянных мировых констант. Мир с фиксированной энтропией был бы миром безразличного равновесия, а воображаемый мир убывающей энтропии — это мир неустойчивого равновесия, переходный этап к миру с нулевой энтропией, к миру абсолютного термодинамического и информационного нуля.

Однако в конечном счете само возникновение и развитие антиэнтропических самоорганизующихся и самонастраивающихся систем с обратной связью как биологических, естественных, образовавшихся в процессе эволюции, так и технических, искусственных, созданных гением человека, суть не что иное как те же законы причинности в действии. С железной необходимостью, по выражению Энгельса, одно из самых важных, тонких и универсальных свойств причинно-следственных зависимостей — наличие обратного, реактивного действия следствия на причину — вызывает к жизни бесконечно усложняющиеся и совершенствующиеся виды и типы материальных систем, функционирующих на основе циркуляции сигнальной информации по петлям прямой и обратной связи. Высшие формы таких систем — человек, общество, компьютер. Системы управления, перерабатывая и накапливая информацию, временно и локально повышают свои организацию и порядок, что есть результат и конечная цель любого антиэнтропического процесса, в том числе и процесса научного познания природы.

Каждая материальная система структурно и функционально организуется полями взаимодействия ее элементов. В зависимости от той ступеньки лестницы иерархической сложности строения материи, которую занимает данная система, мы различаем доминирующие на рассматриваемом структурном уровне взаимодействия ядерные (сильные), слабые, электромагнитные и гравитационные; причем не вызы-

вают сомнений тот факт, что с развитием наших представлений о законах и масштабах мега- и микромира, это перечисление может быть продолжено в обе стороны.

Сферы влияния этих четырех фундаментальных видов взаимодействия поделены следующим образом: на уровне космических объектов господствуют гравитационные силы, на уровне атомов и молекул — электромагнитные силы, на уровне атомных ядер — ядерные силы и, наконец, на уровне элементарных частиц определяющими являются слабые взаимодействия.

Поля взаимодействия, оформляющие вещество, принято характеризовать специальными константами взаимодействия, учитывающими и волновые, и корпускулярные свойства материи на данном структурном уровне. Если сильные ядерные взаимодействия, вызываемые пимезонным полем, имеют константу взаимодействия порядка 15, а электромагнитные, обусловленные фотонами — около 0,007, то слабые взаимодействия, осуществляемые электронно-нейтринным полем, обладают константой связи 10^{-11} , а гравитационные взаимодействия характеризуются константой связи, равной всего 10^{-48} .

Следовательно, даже только в относительно исследованных областях Вселенной диапазон изменения интенсивности полей взаимодействия материи составляет около 10^{50} , а диапазон радиусов действия полевых сил — 10^{40} , причем каждое поле, каждый тип связи имеет свою специфическую потенциальную функцию и свои определенные сферы и границы действия.

Поля взаимодействия, создающие структурные связи и действующие от внутриядерных до галактических конструкций, определяют особый, присущий только данному системному уровню тип и вид движения материальных элементов. Но, независимо от специфических особенностей системы, любое ее движение может характеризоваться, определяться и измеряться двумя важнейшими величинами.

Эти величины, обобщающие количественные и качественные свойства всех видов и типов движения, носят название энергии и энтропии и входят в качестве основного понятия соответственно в первый и во второй законы термодинамики.

Общезвестно, каким большим завоеванием человеческого гения был открыт еще древнегреческими натурфилософами закон сохранения и преобразования энергии. Однако, энергия, являясь количественной мерой любого движения, оценивает лишь его интенсивность, но этой оценкой не исчерпываются важнейшие универсальные характеристики всякого движения. Второй после энергии универсальной единой общей мерой движения системы является энтропия, характеризующая его вероятность или степень его пространственной неупорядоченности и временной необратимости («стрела времени»).

Если, пользуясь терминологией В. И. Вернадского (В. И. Вернадский, «Проблема времени в современной науке», Известия АН СССР, отд. матем. и естествен. наук, 1932 г., № 4), приписать времени не только дление, но и закономерную брениность, выражающую изменчивость, ограниченность и направленность индивидуального времени преходящих материальных объектов, то одномерности и необратимости индивидуального времени макроскопической термодинамической системы будет соответствовать невозможность такого ее «омоложения», при котором она могла бы повторить в обратной последовательности все свои прошедшие состояния. При этом время предстаёт как неразрывное противоречливое единство, двух сторон: длениа и закономерной брениности, как диалектическое единство и борьба

полярных противоположностей, определяющих индивидуальное время или прехождение любой системы, любого материального объекта.

Таким образом, принцип необратимости, уменьшения разнообразия и возрастания энтропии коренится в глубочайших интимных свойствах самого времени как атрибута материи.

Не случайно все реальные процессы обладают свойством самопроизвольно течь в сторону возрастания вероятности задаваемых ими состояний материи, а вероятность любого состояния материи тем больше, чем значительнее «свобода действия» ее элементов, чем хаотичнее и беспорядочнее они движутся, чем меньше связности и организованности в их динамической структуре. В мире взаимосвязанных элементов движущейся материи любое явление-причина порождает не только одно единственное главное явление — следствие, но и «принудительный ассортимент» бесконечного множества явлений более или менее второстепенных, незначительных и не учитываемых. Однако, для того, чтобы от ветвящейся дельты реки причинно-следственных зависимостей подняться к ее истокам, недостаточно пройти вверх только по главному руслу основных причин-следствий, но необходимо еще повернуть вспять все ее нечислимые притоки и боковые ответвления явлений побочных и малозначительных, которыми научная идеализация обычно пренебрегает. Именно в силу маловероятности подобного самопроизвольного обращения ветвящихся процессов причинно-следственных взаимодействий становится невозможной и полная перестройка более вероятного хаотического или теплового движения в менее вероятные упорядоченные виды движения материи. В мире ничто не проходит бесследно, и односторонней направленности координаты времени в четырехмерном континууме «пространство-время» отвечает, как мы видели, односторонняя же направленность, т. е. необратимость совершающихся событий, оставляющих в материальных системах неизгладимые изменения.

Количественной характеристикой или численной мерой степени необратимости реальных процессов и является энтропия — величина, пропорциональная логарифму вероятности реализованного состояния движущейся материи.

Если первый закон термодинамики требует сохранения общего энергетического баланса движения, то второй закон утверждает, что движение постепенно обесценивается, так как его энергия стремится к наиболее вероятному равномерному распределению в пространстве и во времени. Любой реальный необратимый процесс сопровождается неперменной энтропической деградацией обслуживающей его энергии, и, стало быть, энтропия изолированной системы обнаруживает постоянную тенденцию роста, вплоть до полного теплового равновесия или тепловой смерти системы. Действительно, все виды энергии — механическая, химическая, электрическая — как более упорядоченные, с течением времени самопроизвольно переходят в менее упорядоченную тепловую форму, а теплота непрерывно перетекает от более к менее нагретым телам до полного выравнивания температур, что соответствует наивысшей степени беспорядка, наибольшей вероятности и максимальной энтропии окончательного равновесного макросостояния системы. Вывести изолированную равновесную систему из состояния тепловой смерти одними внутренними ресурсами без помощи извне невозможно: энергия, запасенная в системе, полностью обесценена и не может перейти ни в какие другие виды энергии, хотя ее общее количество в системе не изменилось. Энергия стала **неработоспособной**, претерпела качественную деградацию при количественной

неизменности. Таким образом, если первый закон термодинамики запрещает постройку вечного двигателя первого рода, не разрешая производить работу без эквивалентной затраты энергии, то второй закон термодинамики налагает запрет на осуществление *perpetuum mobile* второго рода — периодически действующей машины, которая в рамках первого закона обладала бы способностью совершать работу за счет использования низкопотенциальной тепловой энергии путем одного только охлаждения источника тепла без частичной отдачи теплоты холодильнику.

Подчеркивая роль и значение второго закона термодинамики, физик Роберт Эмден в 1938 г. писал: «В гигантской фабрике естественных процессов принцип энтропии занимает место директора, который предписывает вид и течение всех сделок. Закон сохранения энергии играет лишь роль бухгалтера, который приводит в равновесие дебит и кредит». Рассматривая всю Вселенную как изолированную систему и распространяя на нее действие второго закона термодинамики, В. Томсон и Рудольф Клаузиус выдвинули восторженно встреченный силами реакции и мракобесия тезис о тепловой смерти Вселенной.

Так, в своей известной работе «О втором основном законе термодинамики» Клаузиус в 1867 году писал: «Чем больше Вселенная приближается к своему предельному состоянию, в котором энтропия достигает своего максимума, тем больше исчезают поводы к дальнейшим изменениям, а если бы это состояние было, наконец, достигнуто, то не происходило бы больше никаких дальнейших изменений, и Вселенная находилась бы в некотором мертвом состоянии инертности». В том же труде Клаузиус безоговорочно утверждал, что «во всех явлениях природы совокупная величина энтропии всегда может лишь возрастать, а не уменьшаться».

Другой рыцарь «тепловой смерти Вселенной» — сам папа римский Пий XII — в своей речи на заседании ватиканской академии наук в 1952 году заявил: «Закон энтропии, открытый Рудольфом Клаузиусом, дал нам уверенность, что спонтанные природные процессы всегда связаны с потерей свободной, могущей быть использованной энергии, откуда следует, что в замкнутой системе в конце концов эти процессы в макроскопическом масштабе когда-то прекратятся. Эта печальная необходимость красноречиво свидетельствует о существовании Необходимого Существа». В этом пункте аргументация папы римского сводится к констатации тривиальной истины: то, что имеет конец, должно было иметь в свое время и начало, а где начало всего сущего, — там и его демиург.

Однако, как показали углубленные теоретические исследования, концепция сторонников «деградирующей» Вселенной, якобы стремящейся к «пенсионному статусу» самоуспокоенности, несостоятельна по ряду причин глубоко принципиального характера, и неправ безвестный рукописный поэт-физик, который, по свидетельству профессора А. С. Компанеца, так высказал свое отношение к обсуждаемой проблеме: «Минует время быстротечно и обратится в нуль везде неотвратимо и навечно всех ваших действий КПД!».

Пессимистические выводы адептов «тепловой смерти» Вселенной с разной степенью убедительности опровергали и опровергают и гекзаметры Тита Лукреция Кара — автора поэтической энциклопедии «О природе вещей», в которой он утверждает актуальную качественную бесконечность Вселенной, и выводы Фридриха Энгельса о том, что положение о «тепловой смерти» мироздания по своему смыслу эквивалентно утверждению о качественном уничтожении энергии, тог-

да как закон сохранения и превращения энергии провозглашает не только количественную, но и качественную неуничтожимость энергии, гипотезу обреченности Вселенной отвергают и работы Больцмана, установившие статистическую природу второго начала термодинамики и флуктуационные возможности его нарушения, и идеи Гиббса и Смолуховского, и формулы И. Р. Плоткина, в 1950 году в труде «О возращении энтропии в бесконечной Вселенной» впервые убедительно показавшего ограниченность понятия термодинамического равновесия в применении ко всей Вселенной. После создания релятивистской космологии удалось вполне корректно доказать, что гравитационные силы в рамках общей теории относительности Эйнштейна заставляют непрерывно эволюционировать во времени всю Вселенную в целом, а это означает, что для такой сверхсистемы, вынужденной постоянно меняться, вообще не существует абсолютного наивероятнейшего состояния полного термодинамического равновесия, ибо оно перестает быть таковым именно в результате расширения Вселенной, все время ищущей, но никогда не обретающей покоя, который «ей только снится». Здесь мы опять сталкиваемся с примером диалектического противоречия неотделимых одна от другой сторон действительности, каждая из которых, будучи противопоставлена своей противоположности, получает свое утверждение через ее отрицание и свое отрицание через ее утверждение. Выразительный, хотя и статичный образ аналогичной ситуации — пережившая века арка каменной кладки, которая устойчива лишь потому, что каждый ее камень падает и самим фактом своего падения утверждает свою неподвижность.

Бесконечное разнообразие материальных структур мира не только в количественном отношении, но и в качественном аспекте обуславливают универсальность наиболее общих параметров материи, характеризующих ее именно с отмеченной стороны, и делает неопровержимо верным гениальное высказывание Энгельса, которое по праву может считаться вершиной не только философского прозрения, но и поэтической выразительности: «Мир — это вечный круговорот, в котором каждая конечная форма существования материи... одинаково переходящая и в которой ничто не вечно, кроме вечно изменяющейся, вечно движущейся материи и законов ее движения и изменения. Но как бы часто и как бы безжалостно ни совершался во времени и пространстве этот круговорот... у нас есть уверенность, что материя, во всех своих превращениях, остается вечно одной и той же, что ни один из ее атрибутов никогда не может быть утрачен и что поэтому с той же самой железной необходимостью, с какой она когда-нибудь истребит на Земле свой высший цвет — мыслящий дух, она должна будет его снова породить где-нибудь в другом месте и в другое время».

Неуничтожимость же материи означает, в чем мы глубоко убеждены, неуничтожимость и информации в самом широком ее понимании, как квинтэссенции существенных отношений всевозможных явлений в совокупности всех формально-структурных индивидуальных различий материальных образований, различий, выявляющихся в сигнальных процедурах сопоставления действительности с возможностью и определяющих неисчерпаемое разнообразие форм проявления самодвижения материи.

Отсюда информационность есть высшее проявление и выражение сложной связности и связной сложности мира, определяющих и задающих все его бесконечно богатое системное разнообразие, а вечная и глобальная формообразующая связь «всего со всем» в четырехмерном континууме пространства-времени — это способ существования

информации как вездесущего универсального коммуникационного системного агента.

По мере усложнения структуры и функций той или иной материальной системы скрепляющие ее физические связи силового или контактного взаимодействия отходят на задний план по сравнению с совершенно новыми типами связей неизмеримо большего качественного разнообразия, обеспечивающими быстрый рост множества возможностей в поведении системы. Это — действующие на высоких уровнях организации всеохватывающие информационные связи, весьма специфичные, тонко дифференцированные, гибкие и легко перестраиваемые под воздействием универсального процесса отражения системой разнообразия внешнего мира. Все метаморфозы системы, независимо от степени предсказуемости изменений ее состояния, происходят согласно требованиям статистических закономерностей — стохастические зависимости могут иметь сколь угодно много градаций корреляционной тесноты или силы — от полной независимости случайных событий до их полного соподчинения согласно установлениям строго детерминированной функциональной взаимосвязанности. Не случайно в природе весьма широко распространены марковские вероятностные процессы, для которых справедлив так называемый «Принцип близкодействия» в причинных связях. Это означает, что во многих случаях состояние системы определяется лишь ближайшими соседними звеньями причинных цепей, она «не помнит» влияния более отдаленных звеньев. Совокупное влияние бесчисленного множества неучитываемых в деталях второстепенных факторов приводит к случайным вариациям результатов сколь угодно длинного ряда опытов — наблюдений, испытаний, экспериментов, событий — при остающихся неизменными основных исходных условиях их свершения. Поэтому любому, даже жестко детерминированному закономерному явлению неизбежно сопутствуют случайные отклонения, и нет ни одного реального физического процесса, где в той или иной форме ни присутствовал бы элемент случайности.

Наряду с основными, главными, решающими факторами, определяющими и задающими в общих чертах течение явления, в системном целом существуют и действуют флуктуации, случайные возмущения, искажения и погрешности, порожденные влиянием сложного переплетения факторов второстепенных, побочных и косвенных, что придает исходу опыта при заданных условиях элемент неопределенности и непредсказуемости.

Здесь на первый план выступает **многообразие взаимоотношений между информацией и временем, утверждающих не только временность информации, но и информационность времени.**

Безостановочно работают неумолимые жернова времени, и нет такой тверди, какую не перетерли бы они рано или поздно. Но, разрушая, время и создает, стирая, оно же и запечатлевает — и нет информации вне времени, как нет времени без информации.

Узловая проблема обнаружения и раскрытия глубинных связей между информацией и временем принадлежит к числу тех фундаментальных, кардинальной важности проблем, которые во многом определяют «интеллектуальный климат» эпохи. Тем более удивителен очевидный факт почти полной неразработанности этой важнейшей естественнонаучной и философской проблемы, которая, благодаря актуальности, широте и глубине охватываемых вопросов, ныне самой жизнью выдвигается на передний план наиболее перспективных научных исследований.

Животрепещущая, архисовременная и, вместе с тем корнями уходящая в седую древность задача установления связей между временем и информацией — многоплановая, многотрудная и многообещающая. Сопоставление этих двух важнейших понятий категориальной значимости — информации и времени — должно проводиться по линиям установления как моментов сходства, так и черт различия между ними. Выявление присущих анализируемым понятиям общих и индивидуальных качеств, субординационных и координационных отношений между ними, выяснение функционального и структурного начала в их целостной определенности, учет генетической и морфологической согласованности формального и содержательного в комплексе системных свойств и признаков, характеризующих эти понятия, наконец, вычленение их наиболее существенных признаков и сторон на фоне абстрагирования от нехарактерных и неопределяющих, неосновных и сопутствующих черт явлений — вот те приемы и методы из арсенала средств научного познания мира, которые, будучи применены в рамках анализа и синтеза к решению поставленной проблемы, позволяют нам продвинуться вперед по этому контурно намеченному пути.

Начнем с понятия времени, которое вместе с пространством составляет единую форму существования материи: пространство-время. Известно, что все основные свойства реального пространства и времени допускают подразделение на топологические и метрические, причем если вторые выражают количественный аспект пространственной и временной протяженности, то первые составляют качественный аспект, будучи наиболее фундаментальными и «помехоустойчивыми» свойствами пространственного и временного порядка реального пространства и времени. К топологическим свойствам этих атрибутов материи можно отнести трехмерность, непрерывность континуального порядка и многосвязность реального пространства, одномерность, однонаправленность, непрерывность и временную упорядоченность времени, метрические же свойства пространства и времени выражаются метрикой, вводящей понятие расстояния, кривизной, однородностью и изотропностью пространства, однородностью и скоростью протекания времени.

Надо сказать, что топологические свойства пространства и времени принадлежат к наиболее глубинным, качественным, инвариантным и универсальным свойствам этих атрибутов движущейся материи, которые мы привыкли воспринимать как смену ощущений, мыслей, образов и переживаний в экстенсивном порядке сосуществования и в интенсивном порядке последования. Значит, пространство и время есть формы отношений сосуществования и последовательности, а не самостоятельные сущности, и при отсутствии материальных явлений отпадает сама проблема «собственных размеров» пустого пространства и «собственной» длительности «пустого времени».

Исходя из представления о соответствии пространственно-временной структуры мира его причинно-следственной структуре, А. Д. Александров дал такое определение реального пространства — времени: «Пространство — время есть четырехмерное многообразие всех событий в мире, отвлеченное от всех его свойств, кроме тех, которые определяются системой отношений воздействия одних событий на другие».

В самом деле, в отличие от метрических, топологические свойства пространства-времени теснейшим образом связаны со структурой причинных связей в мире, и каузальность бытия определяется ни чем иным, как классом топологических свойств четырехмерного пространства-

времени — его топологическим субстратом, устойчивым по отношению к любым физическим воздействиям.

Общеквариантные структурные законы мирового пространства-времени — это не просто единообразный способ описания хода событий, удовлетворяющий принципу «бритвы Окама». Физические измерения, на которых базируются все научные гипотезы и теории, сводятся к констатации совпадения различных рядов событий, а события эти протекают во времени и в пространстве, в свою очередь зависящих от этих событий. Имеет место своеобразная обратная связь: декорации влияют на спектакль, а спектакль влияет на декорации; ход действия определяет сценическое оформление, а герои пьесы живут и умирают на подмостках не в соответствии с замыслом режиссера, а по диктату обстановки.

Г. Рейхенбах справедливо полагает, что концепции времени как линейного континуума есть логический результат анализа свойства упорядоченности времени, которое проистекает из асимметричности характера причинности. Общеизвестно следующее негативное утверждение, которое может трактоваться как констатация различия между явлением и сущностью в пространственно-временном континууме причинно-следственных и корреляционных связей: «после этого» еще не означает «вследствие этого». При этом обратное положение звучит позитивно: «вследствие этого» всегда и неизбежно влечет за собой «после этого».

И протяженность, и длительность относительны. Лишь пространственно-временная метрическая форма, зависящая от свойств как пространства, так и времени, является инвариантной в смысле независимости от выбора системы отсчета. Четырехмерный мир Минковского, в котором выполняется принцип постоянства скорости света и принцип относительности Эйнштейна, постулирующий неизменность законов природы при переходе от одной системы отсчета к другой, есть естественное обобщение мира, данного нам от рождения в образах и построениях картинной наглядности и обиходного здравого смысла.

Мир, в котором ничто не происходит, попросту не существует, так как материя утверждает себя лишь через изменение, движение, развитие. С другой стороны, любое изменение предполагает наличие некоего реперного, масштабного процесса, с которым можно сопоставить протекающие явления, оценить их темпы, направленность, интенсивность. Это — время, вне которого нет изменяющегося, подвижного, динамического разнообразия материи, а значит, нет и информации, оценивающей это разнообразие. Действительно, как правильно отмечает Г. Клаус: «в конечном счете никакая вещь не может быть познана иначе, чем по выполняемым ею действиям и по способу реакции на действия» (Клаус Г., «Кибернетика и философия», М., 1963, стр. 292).

Далее, информация связана со временем и по линии качества: она есть продукт времени, и продукт скоропортящийся. Моральный износ информации обесценивает ее, и амортизационные издержки на ее использование нередко превышают полезный эффект ее применения в целях управления. Поэтому при оценке количества и качества информации как универсального агента, повышающего системность материи в процессах управления, нельзя обойтись без знания «периода полураспада» информации, которая, кстати, подобно радиоактивным веществам, тем более активна, чем меньше период ее полураспада — она тем «горячее», чем быстрее добывается новое научное знание в охватываемых ею областях.

Итак, опосредованное взаимодействие объектов есть естественная предпосылка управления, которое, будучи направлено в сторону достижения антиэнтропических эффектов в системе, требует для своего существования пространственной протяженности и длящегося времени. Ведь если, по Ст. Биру, «способность производить правильный выбор является по существу основным атрибутом интеллекта» (Ст. Бир, «Кибернетика и управление производством», Госуд. изд. физ.-мат. лит. 1963 г., стр. 78), то сама процедура информационного выбора происходит не мгновенно, она ветвится во времени и так же боится цейтнота, как классическая игра интеллектуалов, она же и спорт, искусство и наука — шахматы с их комбинационными и позиционными возможностями, с их тактикой и стратегией, моделирующими важные свойства объективных отношений реального мира.

Не исключено, что между временем и информацией существует и обратная связь: мы хотим сказать, что подобно тому, как большие тяготеющие массы своим полем гравитации меняют кривизну пространства в общей теории относительности Эйнштейна, большие массивы информации, отражающие и выражающие собой большую сложность систем, для которых они предназначены, должны влиять на ход времени в них, должны активизировать его течение. Банальный пример: день, насыщенный разнообразными делами, пролетает незаметно, а час, посвященный нудному ничегонеделанию, кажется нескончаемым. Мы отдаем себе отчет, что отмеченный феномен имеет субъективное происхождение, но кто возьмется утверждать, что под его внешней привичностью не кроется глубокое объективное содержание? Возможно, что в системе сохраняется инвариант типа «произведение временного интервала на его информационную насыщенность», тогда рост информации в системе должен приводить к убыстрению ее собственного системного времени точно так же, как приближение скорости системы к скорости света это же время тормозит в соответствии с известными соотношениями специальной теории относительности.

Кстати, многократно подтвержденное замедление времени движущегося объекта в инерциальной системе отсчета можно трактовать и с выдвигаемых позиций, считая, что по мере приближения к скорости света проницаемость «информационного барьера» этого объекта все уменьшается в силу ограниченности максимальной скорости передачи информации, а это должно выглядеть именно как удлинение временных интервалов подвижного объекта, измеренных в неподвижной системе.

В тех же драматических ситуациях, когда время, потребное для транспортировки информации о процессе, больше, чем время экспансии самого процесса, мы сталкиваемся с новым чрезвычайно интересным и перспективным классом физических явлений. В акустике это — возникновение ударных продольных волн при движении их возбудителя со сверхзвуковыми для данной среды скоростями, в оптике — знаменитое конусом направленное назад по ходу движения микрообъекта электромагнитное черенковское излучение, порождаемое релятивистской частицей, скорость которой превышает фазовую скорость света как наиболее быстро и универсального сигнального агента — переносчика информации, в обществе — это событие, опережающее неизбежные слухи о нем.

В общем случае, если скорость действия больше скорости информации о действии, области пространства, в которых распространяются волновые процессы предваряющих возмущений среды, остаются «недосведомленными» о надвигающихся событиях, они не успевают

должным образом к ним «подготовиться», и резкое качественное изменение поведения среды при постепенном количественном наращивании скорости протекающего процесса громогласно свидетельствует о том, что «звуковой барьер» взят, причина опережает свое следствие, или, как говорил один из героев О'Генри, «поросенок полетел, опережая собственный визг».

Магнитная штамповка деталей, громоподобные преодоления реактивными самолетами звукового барьера, взрывающиеся проволоочки и ударные трубы с разрывающимися диафрагмами, электрогидравлический эффект Юткина, кавитация, детонация и черенковские счетчики обязаны своим существованием скачкам уплотнения среды, производящей возмущение, когда последнее распространяется быстрее, чем волновой сигнальный процесс оповещения о его приближении, когда система с запозданием узнает «пренеприятное известие» о прибытии ревизора, когда недостаточно оперативна и поворотлива системная «служба цунами».

Итак, и динамические, и статистические закономерности материального мира обслуживают системные образования не одновременно, а во времени, столь глубоко и малоизученно связанном с главным предметом нашего исследования — информацией во всех ее многочисленных проявлениях.

Протяженная в трехмерном пространстве и делящаяся в одномерном времени, а точнее существующая в четырехмерном времени-пространстве, информация, представленная в сигнальной форме, многолика, многогранна и многокачественна. Однако среди всех свойств и особенностей информации как философского и естественно-научного понятия нас сейчас интересуют в основном взаимоотношения информации, легко трансформируемой по своей сигнальной форме и транслируемой рядом, до и после, и необратимого времени, стрела которого нацелена своим острием в туманную перспективу неоглядных далей грядущего. **Время направленно, причем, чем выше форма организации движения, тем сильнее сказывается на нем эта направленность, неравноправность прошедшего и будущего, несимметричность процессов относительно перемены знака текущей координаты по оси времени.** С другой стороны, информация неотделима от времени хотя бы потому, что получение информации о времени ограничивается временем получения информации.

Информация не может передаваться мгновенно. Именно это глубочайшего принципиального значения фундаментальное обстоятельство завязывает информацию в один тесный узел со временем, который, подобно гордиеву узлу, может быть скорее разрублен, нежели развязан. Информация латентная, информация как вещь в себе не может быть актуализирована для мира вне и помимо материального сигнального процесса, протекающего, естественно, в пространстве и во времени, информация не может выступать в своем основном качестве коммуникационного системного отношения вне делящегося и протяженного сигнала. Охватывая настоящее, прошлое и будущее системы управления, информация может быть текущей, ретроспективной или перспективной, но она никогда и нигде не может быть вневременной. Надо полагать, что природа, не терпящая дальностей в большом и малом, в пространстве и во времени, не сделала в этом исключения и для отношений. Видимо, вездесущие причинно-следственные зависимости — всего лишь частный случай корреляционных связей, обнимающих собой весь наш вероятностно-детерминированный, необходимо-случайный мир — тоже подчиняются принципу близкодействия, о чем убе-

дительно свидетельствует столь широкое распространение марковских цепей в стохастических, статистических, вероятностных процессах самодвижения материи.

Известно, что любая система является целостным образованием лишь в результате действия протяженных и делящихся относительных корреляционных, функциональных, причинно-следственных связей между ее элементами. Эти связи, сплетающие свою паутину не только в пространстве, но и во времени, могут носить и координационный, и субординационный характер: причем если связи системы в пространстве скрепляют и организуют ее настоящее, то связи системы во времени, реализованные в структурах ее памяти и в механизмах предсказания, предвидения, прогнозирования, ответственны за системную историчность и преемственность, за эстафетность ее развития.

Система, всегда отягощенная своим прошлым и чреватая своим будущим, как мы уже имели случай заметить, распадается и деградирует при разрыве не только своих, существующих в данный момент, пространственных связей между элементами и подсистемами, но и вследствие прекращения действия связей системы «самое с собой» в разные последовательные моменты времени, когда система «забывает» свое прошлое. Такая система, подверженная амнезии, не только отсекается от своего прошлого, но тем самым неизбежно лишается и своего будущего. Она обречена на вырождение и гибель во всех тех печальных и трагических случаях, когда, по словам принца датского, «распадается связь времен», в человеческом обществе выступающая обычно в форме традиций, ритуалов и обычаев.

Итак, информация может извлекаться из прошлого, настоящего и будущего (прогнозирование).

Конечно, мы отчетливо сознаем, что общей принципиальной основой возможности добывать информацию из будущего является не что иное, как наиболее универсальные и фундаментальные законы природы — законы материалистической диалектики. Любое явление, сцепленное со множеством причин, его вызвавших, вместе с тем само есть звено множества цепочек-следствий — следовых последствий, простирающихся и переплетающихся в далекой перспективе пространства и времени. Отсюда — отсутствие явлений необусловленных, беспричинных, общемировая «связь всего со всем», что всегда позволяет хотя бы в принципе с той или иной степенью достоверности предсказывать будущее поведение системы по информации о ее настоящем и прошлом.

Экстраполяция и интерполяция, анализ и синтез, индукция и дедукция, память и предсказание основаны на диалектическом слиянии различного и расслоении единого, на том, что мир, противоречивый в своих частных проявлениях, един по своей общей природе, причем, как любил говорить Эйнштейн, «природа изощрена, но не злонамеренна».

Но среди всех законов диалектики в прогностике особо важную, на наш взгляд, роль призван играть специфически связывающий будущее с прошлым закон отрицания отрицания, что, к сожалению, насколько нам известно, пока что не нашло должного отражения в философской литературе. Не составило бы большого труда привести огромное множество примеров, иллюстрирующих высказанную мысль об особой познавательной ценности этого закона в разрешении проблем предсказания. Недаром в обиходе бытует крылатое выражение о том, что «новое — это хорошо забытое старое». От себя мы добавим — на новом, более высоком уровне, и старое не «вчерашнее», а «позавчерашнее», диалектически отрицавшееся вчера и воспрянувшее к новой жизни сегодня. Экстраполируя этот процесс в будущее, можно с боль-

шой степенью уверенности утверждать, что «завтра» мы столкнемся с нашим «вчерашним» днем, который мы сегодня с таким упоением отрицаем, а «послезавтра» — с нашим «сегодняшним» днем, который мы с неменьшим энтузиазмом будем отрицать «завтра». Конечно, здесь имеется в виду не «зряшное, пустое, голое отрицание», а отрицание содержательное, диалектическое, прогрессивное.

Наряду с этим предвидение, — не обывательское желание заглянуть в будущее через замочную скважину дежурных представлений и догм так называемого «здорового смысла», не «социальное знахарство», а научно обоснованное стремление ученого мира знать как можно больше о грядущем, каким бы непривычным и «безумным» в боровском смысле ни казались сегодня контуры этого грядущего — такое предвидение теснейшим образом связано с моделированием и в некотором, достаточно общем смысле, эти два понятия пересекаются.

Действительно, несмотря на существование множества частных методов прогнозирования, фактически существует всего лишь один универсальный всеобщий прием: для того, чтобы предсказать будущее, следует предварительно сконструировать его идеальную или материальную модель — рабочую схему наиболее вероятной ситуации, ожидаемой конъюнктуры, предполагаемых обстоятельств.

В сущности, все прогнозирование — это информационно-логическое моделирование в действии, ибо в принципе при наличии достаточного количества информации о состоянии системы конечной сложности в настоящем всегда можно построить представляющую ее с той или иной степенью адекватности модель с тем, чтобы в измененном масштабе времени «прокрутить» ее вперед и назад — заглянуть в будущее и прошлое системы, причем оправдавшиеся «ретроспективные» прогнозы прошлого системы увеличивают вероятность правильного предсказания ее будущего. При этом предвидение прямо или косвенно связано не только с моделированием, но и с рядом других кибернетических и философских понятий, диалектика развития и взаимопроникновения которых составляет предмет специального исследования. Через понятия автоматической системы управления, информации и обратной связи понятие прогнозирования входит в орбиту понятия жизни. Предвидение неотделимо от моделирования, моделирование — от информации, информация теснейшим образом связана с управлением, управление находится в интимной связи с жизнью. Там, где есть жизнь, неизбежно протекают информационные процессы, наличествует осознанное или стихийное целеполагание, там, где имеется цель, неминуемо работает механизм предвидения результатов сознательных или инстинктивных действий и процессов жизнедеятельности, соразмеряющий во времени посредством обратной связи средство и цель, желаемое и действительное, предполагаемое и располагаемое.

Существует хорошая шотландская поговорка: «грядущие события отбрасывают вперед свою тень».

Ни одно существо не могло бы участвовать в жизненном цикле, не добывая тотально и перманентно информацию из будущего путем построения непрерывной серии его информационных моделей и постоянного сравнения каждой очередной модели с действительностью по истечении временного интервала упреждения для внесения необходимых коррективов как в свои сиюминутные действия, так и в каждую следующую за апробированной реальностью опыта прогностическую модель будущего. Именно в модельно-интуитивном характере предвидения состоит квинтэссенция идей, теорий и учений об «опережающем отражении действительности, акценторе действия и санкционирующей

афферентации» П. К. Анохина, об «экстраполяционном рефлексе» Л. С. Крушинского, о «предваряющей активности» Н. А. Бернштейна, о «психологической установке» Д. Н. Узнадзе, о «нервной модели стимула» Н. Н. Соколова, о «Б-волнах ожидания» электрической активности головного мозга, открытых Греем Уолтером, и других подобных концепций (И. С. Бериташвили, К. Прибрама и др.), ставящих во главу угла ожидание, предчувствие, предуготовление, атитюд, сет как непрерывные компоненты четкой работы биологических и социальных механизмов.

Н. М. Гращенко в этой связи прямо говорит о «наличии в мозгу аппарата предвосхищения, предвидения результатов еще не выполненного действия», а Н. А. Бернштейн, подчеркивая важность феномена предвосхищения, в свое время писал, например, что «мозг должен обладать в какой-то форме способностью «отражать» (то есть, по сути дела, конструировать) и не ставшую еще действительностью ситуацию непосредственно предстоящего» («Пути и задачи физиологии активности», «Вопросы философии», 1961, № 6, стр. 81). Несомненно, что преднастройка субъекта активизирует избирательно-вероятностную деятельность аппарата предвидения, которая в процессе антиципации имеет место как в свойствах осознанного и неосознанного психического отражения, так и в структурно-функциональных особенностях лежащих в их основе чисто физиологических механизмов. Действительно, как правильно отмечал С. Г. Геллерштейн, «в житейских ситуациях мы часто пользуемся «спонтанной» антиципацией без того, чтобы фиксировать эти акты в сознании. Можно думать, что эта форма антиципации имеет общее происхождение с интуицией, и здесь и там — происходит скрытое формирование и обобщение опыта, не контролируемого и нерегулируемого сознательными намерениями и усилиями». Далее констатируется тот факт, что основанный на прошлом опыте процесс психологической антиципации осуществляется как акт мышления, но его материалом служат элементы сенсорной практики субъекта. («Антиципация в свете проблемы бессознательного», «Проблемы сознания». Материалы симпозиума, М., 1966 г., стр. 312—313).

В настоящее время такие науки, как биология, кибернетика, психология и философия на паритетных началах твердо установили жизненную необходимость наличия осознанной или подсознательной диспозиции целостной личности (системы) перед каждым ее поведенческим актом, перед каждой реализацией того или иного зафиксированного в механизмах ее памяти динамического стереотипа — набора апробированных прошлым опытом двигательных реакций в ответ на воздействия внешней и внутренней среды организма (механизма). Иными словами, жизнеспособна лишь та система, которая в состоянии извлечь из своего прошлого уроки на будущее, в которой, по словам Ольги Берггольц, «никто не забыт и ничто не забыто...». Не требует доказательств и тот факт, что способность сознательного предсказания и предвидения — это сугубо человеческая индивидуальная и социальная черта, на которую в свое время обратил внимание Карл Маркс в своем известном высказывании о самой хорошей пчеле и самом плохом архитекторе. Человеку, как никому и ничему другому, свойственно предугадывать результаты собственных действий и поступков, учитывая свой прошлый опыт реакции на них окружающей среды и прогнозируя будущие состояния обстановки по тенденциям ее изменений в настоящем. В своей повседневной жизни мы ежедневно, ежечасно и ежеминутно сталкиваемся с проблемой выбора оптимальной линии поведения в данной ситуации, а эта проблема вообще неразрешима без прогнозирования бли-

жайших и отдаленных результатов принятого в данный момент решения. Так, юридически каждая дееспособная личность сама и только сама в полной мере отвечает перед законом за все свои поступки, идущие вразрез с зафиксированными в кодексах и уложениях правилами человеческого общежития, а каждое преступление с заранее обдуманными намерениями, прежде чем совершится на деле, не раз и не два «проигрывается» обычно преступником в уме с привлечением аппарата прогнозирования различных вариантов антиобщественных действий, их возможных исходов и результатов, с немедленным учетом неотратимости наказания.

С точки зрения теории игр почти любая реальная жизненная конфликтная ситуация может рассматриваться с единичных позиций и исследоваться приемами и методами этой быстро развивающейся науки кибернетического цикла. Но чего стоит игра без прогнозирования, когда известно, что сила игрока — в его способности предвидеть и предугадывать развитие партии на возможно большее число ходов вперед? Чем точнее и дальновиднее оценка игроком перспективности позиции, тем больше его шансы на выигрыш, будь то безобидная игра в шахматы или военное столкновение с применением средств массового уничтожения.

Известно, что при компенсации или предотвращении вредных воздействий в процессе управления системами по отклонению или по возмущению главным корректирующим началом является форсирующая либо демпфирующая обратная связь между выходом и входом системы, охватывающая объект и субъект управления замкнутой цепей.

Однако, дело значительно осложняется, когда принципиально неустраиваемая инерционность цепей управления вследствие больших размеров и высокой сложности системы заставляет учитывать эффект запаздывания управляющих воздействий относительно мгновенных изменений обстановки. Конечная скорость распространения сигналов, ограниченная сверху скоростью света, приводит к ликвидации влияния возмущений на систему лишь с некоторой задержкой, что в принципе чревато такими неприятными последствиями, как самовозбуждение системы, возникновение в ней самоподдерживающихся автоколебаний, своего рода самоотрицание управления. Единственным приемлемым решением в этом случае является реакция системы управления не на действующие, а на ожидаемые, прогнозируемые возмущения, которые последняя должна компенсировать с опережением, зависящим от общего времени запаздывания сигналов в управляющей и управляемой системах.

Как мы видим, конечность скорости света, налагающая свои ограничения на причинно-следственные зависимости в рамках специальной теории относительности Эйнштейна, диктует свои требования и к размерам и связности скрепляемых информацией управления систем, с усложнением которых на передний план начинает все более требовательно выступать необходимость прогнозирования их будущего поведения. Этим требованиям отвечают прогнозирующие самообучаемые, самонастраивающиеся и даже самоорганизующиеся системы управления — автоматические оптимизаторы, по ходу процесса управления адаптирующиеся к обстановке и вырабатывающие линию своего будущего поведения с использованием не только текущей, но и накопленной и обработанной информации опыта, системы, способные к физическому отражению в своих материальных мозгоподобных структурах не только прошлого и настоящего, но и к построению в них идеальной модели будущего. Прообразами именно таких автоматических систем являются

живые организмы, играющие роль своеобразных «шпаргалок» для конструкций бионики.

Лишь отталкиваясь от трамплина прошлого, кибернетическая система человеческой сложности получает возможность совершить прогностический прыжок из настоящего в грядущее и вернуться оттуда в сегодняшний день против течения реки Времени с бесценным грузом информации из будущего.

Заканчивая статью, мы отдаем себе отчет в том, что в ней нам не удалось даже пунктирно наметить много важных аспектов обсуждаемых проблем диалектики информационно-временных связей. Так, ограниченный объем статьи не позволил, к сожалению, проследить за ветвлением диалектических связей между информацией и временем в свете великоленных гипотез К. П. Станюковича и М. А. Маркова о планксонах (фридмоны, максимоны), представляющих собой почти замкнутые Вселенные, своего рода «вещи в себе», сообщающиеся с остальным миром лишь топологической горловиной — Вселенные, которые вместе с тем являются и элементарными частицами.

Весьма интересен в рамках проблематики настоящей статьи этот «матрешечный» мир из вложенных одна в другую Вселенных, каждая из которых — и часть, и целое. Такая концепция позволяет подойти к мирозданию с позиций микрообъекта, внутри которого, по словам Маркова, «могут находиться звездные системы, галактики, цивилизации...». Вместе с тем, не подлежит сомнению наличие в далеком прошлом Вселенной особой сингулярной точки с бесконечно большой плотностью и кривизной — анализ связей времени и информации в таких критических ситуациях весьма заманчив и должен служить предметом специального рассмотрения.

Ждет своего истолкования с позиций диалектического материализма и философская суть таких сравнительно недавно открытых экзотических объектов микро- и мегамира, как квазары, пульсары и «черные дыры» с остановившимся для всего окружающего мира временем и замерзшей информацией, гипотетические тахионы, гравитоны, монополи и кванты времени, информационно значительны принципиальные ограничения соотношения неопределенностей в квантовой электродинамике и принципы систематики элементарных частиц — и все это непосредственно или косвенно связано с темой нашей статьи...

ფსიქოლოგია

Л. С. САМСОНИДЗЕ

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ СТИЛЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Предметом данного исследования является аспект стиля, т. е. как он выступает в практике восприятия музыкального произведения. Теоретическая проблема музыкального стиля, как такового, не входит в задачу нашей работы. Несмотря на это, необходимо коснуться некоторых положений, существующих по вопросу стиля как в советский, так и зарубежной литературе. Например, видный американский психолог Гордон Олпорт считает, что стиль является самой комплексной и совершенной формой выражения индивидуальности. Точнее говоря, стиль есть выявление во вне индивидуальных особенностей личности.¹

В случае музыкального стиля, суждение Олпорта очевидно должно касаться творческой индивидуальности композитора. Но дело в том, что кроме авторского стиля существует стиль эпохи и национальный стиль. Стиль эпохи дает себя знать во всех отраслях искусства данной эпохи. Он проявляется в изобразительном искусстве, в архитектуре, в музыке и т. д. Именно по-этому его нельзя свести к индивидуальной особенности конкретной личности. Наоборот, стиль эпохи влияет на индивидуальный стиль творцов данной эпохи. Например, иногда бывает трудно различить по слуху Гайдна, Моцарта и раннего Бетховена, но одно можно определить точно — это венская школа. Никогда не бывает так, чтобы творчество одного, даже гениального автора определило бы целиком стиль его эпохи или национальный стиль. В образовании стиля принимают участие, в первую очередь, исторические, социальные и другие факторы. На этом фоне эпохального и национального стиля и развертывается своеобразие индивидуального творчества.

Лишь одно можно сказать с уверенностью, что как бы не отличались взгляды различных авторов, каждый из них подчеркивает, что стиль, это есть единство и, именно такое единство, в котором выявляются характерные особенности произведения как такого целого. Советский музыковед С. Скребков формулирует стиль, как «высший вид художественного единства»².

В музыковедении существует традиция — анализировать составные особенности того или иного стиля. Производится точный анализ формы и гармонии данного произведения, устанавливается характерная интонационная основа и особенности выразительных средств. Но даже точнейший перечень признаков соответствующего стиля не может дать исчерпывающего определения понятия стиля, не может передать той своеобразной целостности, в которой состоит сущность стиля, несводимого к сумме отдельных свойств. Одно и то же свойство, участвуя в различных целых, создает совершенно различные стили-

¹ Gordon W. Allport. „Personlichkeit“, Frankfurt am Mein. 1959.

² С. Скребков. Художественные принципы музыкальных стилей, в сборнике — «Музыка и современность», М., 1965.

стистические особенности. Например, полифоничность характеризует фуги Баха, так и Шостаковича, и в то же время полифоничными являются и гурийские народные песни. Но во всех этих случаях дело касается стилистически совершенно различных произведений.

Все вышеуказанное подсказывает, что стиль, по существу, является гештальтной особенностью и по-этому стиль, как и всякий гештальт, больше, чем совокупность составляющих его отдельных моментов. Теория должна, и производит, его анализ; но непосредственно стиль воспринимается как такое целое, хотя человек очень часто и не может указать, именно по каким признакам выделил тот или иной стиль.

Стиль, в искусстве, очевидно, такой гештальт, который выдвигает вперед особенность данного художественного произведения. Он является целостной особенностью и вычленение тех моментов, которые создают это специфическое целое, доступно, иногда с большим трудом, только специалистам.

Но тот факт, что часто и неспециалисты могут уловить, воспринять стиль произведения, заставляет нас заключить, что человек вообще не лишен способности иногда диффузно, а в отдельных случаях даже очень тонко, непосредственно почувствовать это характерное своеобразие произведения.

Исходя из этого положения, мы решили исследовать: во-первых, может ли незрелый слушатель выделить стилистическую особенность произведения, данную в виде специфического целого, так наглядно выделяющегося для специально подготовленного слушателя.

Далее, мы хотели проследить: происходит ли возрастное развитие чувства стиля и каким образом проявляются в нем эти возрастные ступени; а так же, какие факторы определяют восприятие ими стиля музыкального произведения на той или иной ступени развития.

Как известно, музыкальное произведение состоит из ряда составных компонентов, способность к восприятию которых, должна быть у музыкального слушателя. Проведенные ранее нами опыты показали, что на разных ступенях возрастного развития восприятия музыки разные компоненты выходят вперед. Так, например, детей привлекают динамические контрасты, яркий ритмический рисунок, тогда как у взрослых намечается тенденция к восприятию мелодичности. Мы с самого начала предполагали, что это явление даст себя знать и в деле выявления у наших испытуемых чувства стиля музыкального произведения, т. е. в способности выделения одного специфического целого от другого.

Нас интересовало также установить: на какой возрастной ступени — какая стилистическая особенность является более доступной для детей, и, наоборот, узнавание какого стиля представляет для них наибольшую трудность.

Особенно интересно было выяснить, во-первых, что дает обучение музыкально грамотным детям при восприятии стилистически различных образцов классической музыки, и, второе, какую роль играет и накопление опыта, существование т. н. «интонационного запаса».

Проведенных нами ранее опытах взрослые, как правило, опережали музыкально неграмотных детей. Можно полагать, что у взрослых большое значение имеет именно «интонационный запас». Существованию такой аперцептивной опоры придает большое значение академик Б. Асафьев в своей книге — «Музыкальная форма как процесс». Он отмечает, что «Запоминание музыки предполагает наличие в сознании человека данной эпохи, данной среды и данного отрезка време-

ни некоторой суммы издавна окристаллизовавшихся звукоцветаний (интонационный запас). У одного человека их больше, у другого меньше, но в целом каждая эпоха, и каждый класс обладает определенным числом интонаций. По мнению автора, стиль эпохи определяют как раз эти привычные, фиксированные интонации (стр. 24).

Все вышесказанное Астафьевым касается взрослых. В нашей работе дело обстоит немного иначе, так как нас интересует способность музыкального восприятия детей. Здесь нужно учесть два важных фактора: один — это фактор накопления опыта и другой — фактор возрастного развития.

Так как на определенно низкой ступени развития маленькие испытуемые легко поддаются провоцирующему влиянию динамических моментов музыки, по-этому изучение чувства стиля у ребенка требует дифференцирования этих провоцирующих факторов.

Поскольку стилистическая особенность во многом зависит от интонационной стороны произведения, постольку возникает вопрос: на какой стадии развития выделяет маленький слушатель самое специфическое, а именно, интонационное сходство различных музыкальных произведений.

Эксперименты проводились на трех группах испытуемых.

Группа А — муз. грамотные дети от 7 до 16 лет.

Группа В — муз. неграмотные дети этого же возраста.

Группа С — муз. неграмотные взрослые от 18 до 50 лет.

Всего 60 человек, над которыми было проведено в общей сумме 470 опыта.

Методика эксперимента была следующая: испытуемые выслушивали в живом исполнении три музыкальных отрывка. Из них два отрывка написаны одним автором и являются произведениями одного стиля, а третий отрывок — другого автора, стилистически отличающийся от них.

В некоторых опытах были подобраны такие два отрывка, которые будучи написаны разными авторами, все-таки стилистически были сходные, например, произведения одного национального стиля.

Давалась следующая инструкция:

«Перед Вами будут исполнены три музыкальных отрывка. После каждого исполнения мы будем соблюдать паузу, т. е. остановимся. Из этих трех произведений два написаны одним человеком (одним автором), а третий написал другой человек. Вы должны угадать, какие два отрывка написаны одним автором».

Мы предполагали, что, если наши испытуемые не лишены чувства стиля, они должны выделить стилистически сходные пьесы как написанные одним автором, «одним человеком».

Материал был подобран так, чтобы стилистически сходные пьесы своим характером отличались друг от друга. К тому же, мы иногда старались, чтобы одна из них каким-либо признаком, например, динамикой, ритмом или общим настроением была бы похожа на пьесу другого автора, т. е. на произведение другого стиля. Так, например, в одном из опытов испытуемым предлагалось: начало 7-ой сонаты Гайдна, лирическая пьеса Дали Чхейдзе — «Напев» и танцевальный отрывок из пьесы Цагарейшвили — «Веселая минута».

Верным ответом считали группировку пьес Чхейдзе и Цагарейшвили — как написанные одним автором, так как они являются носителями ярко выраженного грузинского стиля. Но общее эмоциональное настроение у этих пьес резко отличается друг от друга: «Напев» — эта текучая мелодия, слегка грустная; а танец — настоящий грузин-

ский танец — пламенный и яркий. В нем басовая партия даже напоминает аккомпанемент дайры. Седьмая соната Гайдна, т. е. пьеса другого автора, приближается к пьесе Цагарейшвили своим живым, динамическим характером, хотя интонационно и ладо-гармонически не имеет ничего общего с этой чисто национальной пляской.

Таким образом, в опытах мы старались противопоставить стиль и характер произведения. Под характером мы подразумевали общий эмоциональный склад данной музыки (веселый, грустный, танцевальный и т. д.) и его динамические и ритмические особенности, т. е. подразумевали ту сторону музыкального произведения, аналогом которой является в литературе содержание.

Для нас особый интерес представлял, чтобы установить, именно по какому признаку сделают выбор наши испытуемые: правильно определят стилистическое сходство или подпадут под влияние характера произведения и сгруппируют как написанные одним автором пьесы сходные общим эмоциональным тоном. При этом мы полагали, что если наши испытуемые допустят ошибки и сочтут написанными одним автором пьесы схожие по динамике, отсюда не следует вывод, будто они вообще лишены музыкального восприятия. Общеизвестно, что роль динамического компонента в музыке очень велика и от него зависит во многом эмоциональное содержание музыки. Так, например, если в траурном марше изменить только один единственный компонент — темп, он уже потеряет свой характер и примет совершенно другую эмоциональную окраску. Поэтому ошибки, которые допускались из-за провоцирующего влияния динамического сходства, мы считали «хорошими» ошибками, поскольку склонность к динамическим моментам, которая является, видимо, основной возрастной особенностью маленьких испытуемых, была отмечена нами уже в наших ранее проведенных опытах. Грубой ошибкой считалось, когда дети объединяли, например, Гайдна с пьесой Чхейдзе, так как эти пьесы не имеют ничего общего ни по характеру, ни по стилю.

Принцип методики наших опытов аналогичен принципу экспериментов проведенных профессором Д. И. Рамишвили с целью изучения чувства стиля литературного произведения у детей начальной школы.

В результате экспериментов мы пришли к следующим выводам:

1. Способность определения общего настроения произведения, выделения его эмоционального склада как отличительного признака наблюдается уже на начальной стадии развития музыкального восприятия, т. е. даже для слушателя ранней ступени не всякая музыка одинакова, а каждая имеет свое определенное настроение, похожее на другое или отличающееся от него. Эта способность выделения общего эмоционального содержания произведения обусловлена, в первую очередь, фактором темпа. В их восприятии быстрая музыка соответствует веселому, медленная — грустному.

Так, например, в опытах на материале Гайдна, Чхейдзе и Цагарейшвили они группировали сонату Гайдна с танцевальным отрывком из пьесы Цагарейшвили, так как оба исполняются в быстром темпе, и так мотивировали свой выбор: «Их наверно написал один автор, потому, что оба быстрые».

Такие специфические ошибки встречались как у музыкально неграмотных детей — 50% (и только 15% правильных ответов), так и у детей обучающихся музыке (45% этих ошибок, но 50% правильных ответов). Что касается взрослых, они лучше этих обеих групп выде-

ляти стиль грузинской национальной музыки (75% правильных ответов) и дали лишь 20% специфических ошибок.

Таким образом, компонент темпа оказался самым значительным возрастным фактором.

2. На этой стадии развития определенное значение имеет также сходство по интенсивности звуков. Пьесы, которые должны исполняться и исполняются пиано или, наоборот, фортэ, т. е. одним и тем же нюансом исполненные пьесы, маленькому музыкально неграмотному слушателю кажутся написанными одним автором. Дети так это формулируют: «Их написал один автор, оба тихие, а вот третья игралась громко». В опытах на материале до-мажорной прелюдии Баха из первого тома хорошо темперированного клавира, 7-ой прелюдии Шопена и Ламенто Баха из Каприччо «В отъезд любимого брата», они очень часто считали написанными одним автором прелюдию Шопена и Ламенто Баха, так как оба отрывка исполняются пиано. Таких ошибок в группе музыкально неграмотных детей было — 50%, правильных ответов — 30%, а грубых ошибок — 15%.

Лучшие показатели на этот раз дали музыкально грамотные дети (70% правильных ответов) ввиду чего можно заключить, что данный динамический компонент раньше других отстает под воздействием музыкального образования (специфические ошибки составляют у них только — 25%).

Группа взрослых приближается, но, все-таки отстает от них, т. е. музыкально грамотных детей. Правильные ответы у взрослых составляют — 55%, а спровоцированные интенсивностью — 35%.

3. Во всех трех группах было большое количество правильных ответов в задачах, где стилистическое сходство создавалось на основе ритмического фактора. К ритмическому моменту, как известно, из психологической литературы и как это выявилось и в наших ранних опытах, дети проявляют особую чувствительность. Это дало себя знать и в опытах над восприятием стиля. Например, в опытах на материале двух негритянских блюзов и французской песни, большинство испытуемых считало написанными одним автором два негритянских блюза.

Особое значение имел ритмический фактор именно в тех случаях, где устранялась возможность провоцирования темповым сходством. Раз все три отрывка исполнялись в одном темпе, испытуемые помещали в одну группу пьесы со сходным ритмическим рисунком. Например, в вышеуказанном опыте с негритянскими блюзами, в группе музыкально неграмотных детей — 90% правильных угадываний, музыкально грамотные дети дали 80% правильных ответов, взрослые же — 75%. Тот факт, что музыкально неграмотные дети опередили даже грамотных детей, можно объяснить их вкусом. Как видно из ответов, их особенно привлекал негритянский блюз.

Совершенно другую картину показывают опыты, где фактор ритма выступал в провоцирующей роли и противопоставлялся стилю произведения. Музыкально неграмотные дети подпа под воздействие ритмического фактора уже в редких случаях воспринимают стилистическую особенность произведения. Так, например, в опытах на материале третьих частей сонатин Кулау, Гордели и Гуднашвили, они группировали Кулау с Гуднашвили, так как у них сходный ритмический рисунок и не замечали стилистическое сходство сонатин Гордели и Гуднашвили, как произведений одного национального стиля. Музыкальное образование и здесь показало свою силу, раньше времени сняв возрастное препятствие в виде особой чувствительности к ритмическому моменту при восприя-

тии музыки. Музыкально образованные дети дали 80% правильных ответов, группа взрослых лишь приблизилась к ним (50% правильных ответов). Конечно, здесь играло роль и то обстоятельство, что национальный стиль не так ярко выступает в этих произведениях и больше дают себя знать нормы классической музыки.

Таким образом, на ранней стадии музыкального восприятия легче всего постигается сходство по динамике. Динамический момент особенно сильно действует на музыкально неграмотных детей и на детей обучающихся музыке, чаще — в пределах четырехлетки. Специфические ошибки в вышеприведенных данных у музыкально грамотных детей обычно попадают только на этой возрастной ступени. Этот результат совпадает с результатами ранее проведенных нами опытов, которые также показали, что дети больше всего тяготеют к динамическим моментам, что является, как это было уже сказано, возрастной особенностью их восприятия. Интересно отметить, что этот факт установлен также и в опытах, проведенных при изучении литературно-эстетического восприятия ребенка профессором Д. И. Рамишвили.

4. Выделение интонационной особенности произведения, которое имеет определяющее значение в образовании стиля, как это очень убедительно доказывает академик Асафьев, оказался довольно-таки сложной задачей, особенно для музыкально неграмотных детей.

Чтобы они постигли интонационное сходство произведения, для музыкально неграмотных испытуемых требовалось создать специальные условия. Они делали правильный выбор только в тех случаях, когда были устранены воздействия всех провоцирующих факторов, какими являются ритм, темп и вообще динамические моменты. Таким образом, у музыкально неграмотных детей, всетаки обнаружилась способность различения интонационной особенности произведения, но лишь тогда, когда динамические компоненты не затмевали основного момента, а именно — интонационного сходства.

Это показывает, что выделение интонационного своеобразия требует более высокого уровня музыкального восприятия. В опытах на материале 7-ой сонаты Моцарта, рондо Моцарта и си-бемоль мажорной фуги Шостаковича, в которых были устранены провоцирующие факторы: все три отрывка исполнялись в одном темпе, одним нюансом — показатели были очень высокие. Музыкально образованные дети и взрослые дали совершенно одинаковые показатели — 75% правильных ответов. У музыкально неграмотных детей тоже высокий показатель — 70%; тем самым доказывается, что, если им не препятствуют провоцирующие возрастные склонности, они тоже чувствуют интонационное сходство.

5. Результаты опытов установили также большое значение «интонационного запаса» для восприятия стиля произведения. В группе взрослых воздействие этого фактора отмечалось в сравнительно легком отгадывании родного национального стиля. Недостаток опыта в восприятии национальной музыки давал себя определенно знать у музыкально грамотных детей. Зато, достаточная апперцептивная опора «интонационного запаса» в отношении классической музыки обуславливала правильный выбор у этих детей при отгадывании авторского стиля в задачах такого, т. е. классического материала.

Таким образом, эксперименты показали значение для музыкального восприятия с одной стороны — обучения, а с другой — стихийного накопления опыта. У взрослых в отношении их «интонационного запаса», по-видимому, играют особую роль радио и

телевидение. Этот запас ставит их выше музыкально неграмотных детей. Это подтверждают как ранее проведенные, так и данные опыты по развитию чувства стиля. Но взрослые отстают от музыкально грамотных детей, так как у последних овладение запасом музыкального знания происходит путем систематически упорядоченного обучения.

6. Необходимо отметить еще один момент. Задачи, построенные на полифоническом материале показали **особую роль полифоничности** произведения, в силу которой этот момент выходит вперед и полифоническое сходство часто мешает угадыванию авторского стиля, остающегося в это время в тени. Так, например, в опытах, в которых испытуемые выслушивали отрывки из соль-мажорной прелюдии Баха из первого тома; маленькой прелюдии Баха до-минор № 3, и из си-бемоль мажорной фуги Шостаковича, большая часть испытуемых помещала в одну группу фуги Баха и Шостаковича, а сходство авторского стиля для них оставалось уже в тени. Даже музыкально грамотные дети делали в 65% случаев такие ошибки и лишь 25% дали правильное решение. Что касается взрослых и музыкально неграмотных детей, эти ошибки в обеих группах достигали 80%. Правильное угадывание носило лишь эпизодический характер: 10% у взрослых, 5% у музыкально неграмотных детей.

На основе этих данных можно заключить, что чувство авторского стиля является самой высокой ступенью восприятия музыкального стиля. Испытуемый, который правильно решает эту задачу, уже пересилил воздействия всех провоцирующих факторов, и, следовательно, может определить стиль произведения по самому его значительному моменту — по интонационному сходству.

В итоге нельзя не отметить огромное значение музыкального образования в ускорении развития восприятия слушателем музыкального произведения и, в частности, чувства стиля последнего.

И. Е. ГЕРСАМИЯ

ФОРМИРОВАНИЕ УСТАНОВКИ ПРИ РАБОТЕ НАД МУЗЫКАЛЬНЫМ ПРОИЗВЕДЕНИЕМ

В вокальном искусстве художественный замысел одновременно раскрывается, как правило, через словесный текст и музыку. Словесный текст является той программой, на которую композитор пишет свою музыку. Причем, в отличие от инструментальной программной музыки, где обычно дается лишь обобщенное в названии произведения или его частях содержание, в вокальном произведении музыка следует последовательно, строфа за строфой поэтического текста, раскрывая своим языком его содержание. В куплетной форме, правда, музыкальный образ дается более обобщенно и на него «накладывается» содержание разных куплетов. Приступая к разучиванию и затем исполнению музыкального произведения певец постигает его поэтическое и музыкальное содержание и вырабатывает соответствующую этому содержанию «ролевую» установку. Эта установка, фиксируемая в процессе работы над произведением, является тем руководящим началом, которое обеспечивает реализацию исполнительского замысла. В связи с проблемой вокального исполнения возникает вопрос о соотношении поэтического и музыкального содержания в развитии и закреплении исполнительской установки.

Как формируется исполнительская установка у певца? Влияет ли название и словесный текст на восприятие музыкального содержания или оно воспринимается самостоятельно, как особый язык, и оказывает ли оно само влияние на восприятие поэтического текста? Как эти процессы протекают у разных исполнителей? Как вообще формируется исполнительская установка на основе лишь музыки без текста у инструменталистов?

С целью выяснения указанных вопросов нами был поставлен ряд экспериментов.

Эксперимент № 1

Эксперимент имеет целью проследить процесс возникновения установки при работе над вокальным произведением. Для этого мы использовали метод опроса. Испытуемыми были 30 певцов разной квалификации: студенты (15 чел.), профессиональные певцы (4 чел.) и вокальные педагоги (11 чел.).

Всем испытуемым задавался вопрос: «Что убеждает Вас в том, что Вы правильно раскрываете замысел произведения?». Мы специально ничего не говорили о влиянии поэтического текста и музыкального содержания на формирование исполнительского плана, чтобы не наталкивать испытуемого на оценку соотношения этих двух сторон единого целого, предоставляя певцам свободно высказывать свое мнение.

Как видно из этих ответов, слово и музыка не у всех исполнителей выступает в нерасторжимом единстве. Понимая значение слова и музыки в отдельности, некоторые исполнители в основном отталкиваются в работе над произведением от слова, а музыка как бы течет сама по себе, другие — от музыки, мало обращая внимание на слова.

Вот, например, как представляет себе процесс формирования исполнительского замысла известная певица N (случай № 7). «...Слово без пения рождает более правильное действие, жест. Всегда стараюсь знать слово. Без текста просто не могу петь. Текст имеет первостепенное значение. Если текст не исчерпывающий, я фантазирую и это меня подогревает. Учю текст для пения отдельно, и если что не выходит или мне не нравится в моем исполнении, я репетирую слова отдельно. Так я настраиваюсь, а музыка идет сама собой».

Говоря о важности синтеза слова и музыки произведения, другой певец (случай № 8) говорит: «...Хочу знать слова. Они помогают мне и в музыке находить соответствующее содержание. Если не буду работать над текстом, мне кажется, не смогу исполнить произведение».

Как видно, у этого певца ролевые установочные предписания определяются прежде всего словом, которое оказывает свое установочное действие в понимании музыкального содержания. То же происходит у певца N (случай № 10), который отмечает: «...в первую очередь, хочу знать смысл каждого слова. Так просто, без смысла, мне кажется, трудно петь. Затем ищу оправдания смысла слов в музыке». Еще один ответ (случай № 12): «Хочу знать смысл каждого слова. Если у композитора музыка соответствует тексту, тогда легче проникнуть в замысел композитора и добиться правильного исполнения».

Итак, в подобных случаях, а их в нашем исследовании оказалось 33,3%, ведущим в создании исполнительской установки оказалось слово. Смысл слов раскрывал сюжетную линию, будил творческую фантазию и создавал в воображении четкую ситуацию («что» по К. С. Станиславскому), на основе которых эти певцы ищут в музыке адекватного ответа, какими средствами («как» по К. С. Станиславскому) эту ситуацию следует выразить. Здесь сознание певца направлено сюжетной линией на интерпретацию музыкального содержания. Слова формируют установку, на основе которой происходит осмысление музыкального содержания, поиск выразительных средств музыкального языка. В этих случаях музыка как самостоятельная сторона произведения, как особый, своеобразный язык, язык чувств занимает подчиненное положение, она остается на втором плане. На первый же план выступает сюжетная линия, которую можно рассказать словами, линия, сопровождающаяся ясными, зрительными образами как следствие работы фантазии, воображения артиста.

Для другого типа исполнителей (а их в нашем исследовании оказалось 26,7%) характерно ведущее положение музыки, а не словесного текста при работе над вокальным произведением. Для них язык музыки является самым могущественным возбудителем активного отношения к содержанию произведения. Иногда такие исполнители не доверяют словам или вовсе игнорируют их. Такие исполнители черпают информацию о смысле произведения, о его замысле, о существовании, так же, как и инструменталисты, полагаясь только на свое понимание музыкального языка.

Вот несколько характерных ответов: «Меня убеждает язык музыки. Текст часто не оправдывает музыкальное содержание. В первую очередь в музыкальной фактуре ищу для слов подтекст... Текст мешает исполнению и сковывает, ограничивает... оказываешься как бы в рамке... На конкретный текст обращаю меньше внимания... В музыке нахожу свое настроение. Во время пения словесный текст не передает то, что я переживаю... (случай № 14).

Другой известный певец (случай № 13) говорит, что находит убедительную трактовку только в музыке: «Убеждает меня музыка. В нотах все (подчеркнуто нами — И. Г.) написано. Дай бог исполнить».

Еще ответ (случай № 18): «Музыка. Сама музыка несет мысль. В ней зашифрован замысел композитора. Внутренне волнует музыка. **Музыка сама автоматически ведет слова** (подчеркнуто нами — И. Г.). Так как музыка несет с собой мысль, думаю, слова не так уже нужны (не обязательны)».

Не менее ясно о примате музыки и своих музыкальных переживаниях говорит ответ певицы N (случай № 20): «Меня убеждает в первую очередь сама музыка... Во мне внутренне протягивается целая музыкальная линия. Она музыкально пленяет меня. **Для меня ничего другого не существует** (подчеркнуто нами — И. Г.). В эти мгновения во мне пробуждается музыкальная интуиция, которая помогает раскрыть замысел композитора».

Итак, как мы видим из приведенных ответов, для многих певцов основным источником информации о замысле произведения является музыка, причем у некоторых она оказывает установочное действие на восприятие текста, окрашивает слова своим подтекстом. Для части певцов словесный текст является вообще несущественным или даже мешающим музыкальному выражению. Совершенно очевидно, что в этом случае трудно говорить о ролевой ситуации, следующей кадр за кадром по мере произнесения слов. Здесь фантазия и чувство певца питаются из другого источника — из музыки, которая рождает у исполнителя ясный музыкальный образ. В последнем случае вполне правомочно приравнять таких певцов к инструменталистам. Этот музыкальный образ развертывается во времени в процессе звучания музыкальной ткани произведения и оказывает установочное действие, определяя (интерпретацию) нюансировку. Здесь уже характер образов совершенно иной и иногда противоречащий смыслу слов (случай № 14). Их трудно описать словами, они находятся как бы в другой плоскости — в плоскости музыкальных эмоций, и с непосредственными, зримыми образами, которые можно описать словами, связаны только ассоциативно.

Наконец, есть и третий тип певцов (40%), для которых почти одинаково важны и слова и музыка. Но все же каждый певец что-то ставит на первое место — то, что для него важнее и от чего он в основном отталкивается в построении своего исполнительского плана.

В полученных нами ответах ясно выявилось установочное действие словесного текста на восприятие музыки у певцов «словесного» типа и, наоборот, установочное действие музыки на интерпретацию слов — у певцов «музыкального» типа.

В связи с этим нами экспериментально изучена возможность установочного действия слов на восприятие музыкального содержания и установочного действия музыкального содержания на восприятие идеи, смысла произведения.

Нами были выбраны для эксперимента 4 произведения малой формы (прелюд № 3 и № 4 Шопена и 2 пьесы из «Карнавала» Шумана — «Бабочки» и «Арлекин») с ярко очерченными музыкальными образами, т. е. вызвали немusикальные зрительные, слуховые или другие ассоциации. Эти произведения исполняла талантливая пианистка М. Одишелидзе, вкладывая в пьесы Шумана соответствующее названию образное содержание, а в прелюды Шопена условные названия, которые им дал выдающийся французский пианист Альфред Корто.

Прелюду № 3 соль мажор он дал название «Песнь ручья», а прелюду № 4 ми минор — «На могиле».

Опыты проводились в Тбилисской гос. консерватории им. В. Сарджишвили. Испытуемыми в основном были певцы-вокалисты (20 чел.) и пианисты (10 чел.).

Эксперимент № 2

Произведения проигрывались испытуемому, который не знал их названий, и предлагалось определить, о чем они говорят, дать им заглавия. Этот эксперимент, по нашему мнению, должен был показать возможность возникновения адекватных исполняемому музыкальному образу ассоциаций и оформления смысла произведения в виде короткого названия.

Испытуемыми были студенты-пианисты, всего в количестве 10 человек. Ответы, полученные в результате прослушивания прелюда № 3 Шопена «Песнь ручья», были следующими:

Испытуемая Т. Ч.: «Ветерок»	Испытуемая Д. Л.: «Ручей»
Испытуемая К. М.: «Солнечный зайчик»	Испытуемая М. Д.: «Ручеек» и «Весна»
Испытуемая М. Г.: «Наступление весны»	Испытуемая Л. Л.: «Ручей»
Испытуемая Н. Б.: «Весна»	Испытуемая Н. А.: «Ручей»
Испытуемый К. И.: «Ручей»	Испытуемая Н. Д.: «Ручей»

Как показывают эти ответы, музыка указанного произведения родила у испытуемых в основном адекватные исполнительскому замыслу пианистки ассоциации. Они оказались тем ближе к этому замыслу, чем яснее по образу и по музыкальному оформлению были заданы.

Например, в прелюде № 3 Шопена, содержащем ясно выраженный журчащий, в известной мере звукоподражательный элемент, из 10 ответов 6 определили его точно как «Ручей», 2 — как «Весна», образ которой тоже всегда связывается с журчанием ручьев и только 2 дали ему название «Солнечный зайчик» и «Ветерок». Последние два хотя и неточные, но по характеру образа — быстрое движение солнечного луча и воздуха — близки по ощущению, которое может вызвать и движение в ручье. Во многих ответах уловлена и общая жизнерадостность ситуации: ручеек, а не поток воды, солнечный зайчик, а не луч солнца, весна, которая всегда связана с пробуждением природы, с мажорным настроением. Все уловили связь этой жизнерадостности с явлениями природы, а не с другими моментами, тоже могущими вызвать жизнерадостное настроение. Этот эксперимент показывает, что человек, восприимчивый к языку музыки, улавливая внутренним слухом общий образ, способен по-разному его интерпретировать в смысле тех ассоциаций, которые у него при этом возникают. Уловив что-то быстро меняющееся, текущее, журчание и явно связанное с положительными эмоциями одни назвали это «ручьём», другие — «зайчиком», а третьи — «ветерком». Следовательно, единый музыкальный образ был ими расценен по-разному в смысле рожденных им ассоциаций. Это лишний раз показывает, что музыка — специфический язык, который может быть интерпретирован словами по-разному только в плане ассоциаций, да и то не всегда, если брать более сложные развернутые музыкальные формы.

Не менее четкий ответ получили мы по поводу исполнения пьесы «Арлекин» из «Карнавала» Шумана. Почти все уловили его танцевальный элемент:

Испытуемая Т. Ч.: «Танец»	Испытуемая М. Д.: «Славянский развлекательный танец»
Испытуемая Н. Б.: «Развлекательный танец»	Испытуемый К. И.: «Пьеро»
Испытуемая К. М.: «Славянский танец»	Испытуемая Н. Д.: «Скерцо»
Испытуемая М. Г.: «Скерцо»	Испытуемая Н. А.: «Танец»
Испытуемая Л. Л.: «Танец»	Испытуемая Д. Л.: «Славянский развлекательный танец»

7 ответов из 10, а 6 человек почувствовали и его шуточный развлекательный характер («Скерцо», «Развлекательный танец», «Пьеро»). Трое почувствовали в нем славянский характер, что трудно объяснить. Возможно, что «Развлекательный танец» связан у этих испытуемых с образом скоморохов.

Итак, танцующий человек, человек, танцующий шуточно, развлекающийся, паясничаящий в танце — вся эта группа ответов показывает, что музыкальному образу, заложенному композитором в музыку и материализованному в звуках талантливой исполнительницы, четко соответствует зрительный образ, который легко описывается словами. Психика слушателя легко устанавливается на восприятие именно этих образов.

В других произведениях, тоже ясных по общему настроению, но менее четко структурно оформленных (т. е. без элементов звукоподражания текущей воды в прелюде № 3 и ломаного танца в «Арлекине»), разброс названий, т. е. пестроты зрительных ассоциаций, была значительно большей.

Прелюд № 4 Шопена, для которого пианистка приняла название А. Корто «На могиле», вызвал следующие ассоциации:

Испытуемая Т. Ч.: «Воспоминания»	Испытуемый К. И.: «Воспоминание»
Испытуемая К. М.: «Воспоминания», «Грусть»	Испытуемая Н. Д.: «Элегия»
Испытуемая М. Г.: «Грустные воспоминания»	Испытуемая Н. А.: «Ноктюрн»
Испытуемая М. Д.: «Воспоминания», «Грусть»	Испытуемая Д. Л.: «Скорбь»
	Испытуемая Н. Б.: «Осень»

Общим для всех ответов является хорошо уловленное настроение «грустных», «скорбных», «осенних» воспоминаний. Уловлено, что музыкальный образ описывает то, что было, а не то, что происходит сейчас. Это не картина грустных эгегических переживаний, вызванная непосредственно наблюдаемой жизнью, а настроение, связанное с прошлым (6 ответов из 10). Только 4 ответа: «Элегия», «Ноктюрн», «Скорбь» и «Осень» — можно было бы рассмотреть как связанные с реальной картиной. К сожалению, в эксперименте не уточнялось, с прошлой картиной или с настоящей связано возникшее название. Возможно, что и эти картины возникли как прошлые.

В связи с иным музыкальным языком (плавная линия мелодии на мерном аккордовом сопровождении), не содержащем ни «танцевального» ни «журчащего» ритма (т. е. без элементов звукоподражания или танцевальности, естественно) и «разброс» ответов был большим, причем ни один из ответов не совпал полностью с картиной, которую изображала игрой пианистка — «На могиле» («Грусть», «Грустные воспоминания», «Воспоминание», «Элегия», «Ноктюрн», «Скорбь», «Осень»).

Установка на восприятие этого музыкального произведения, вызванная музыкальным содержанием, носила весьма индивидуальный характер при хорошо уловленном общем настроении. Подобная карти-

на получена нами при анализе ответов, полученных в результате прослушивания пьесы «Бабочки» из «Карнавала» Шумана, при хорошо уловленном общем характере чего-то порхающего в воздухе и маленького, музыкальный образ был интерпретирован по-разному.

Испытуемая Т. Ч.: «Полет бабочек»	Испытуемая М. Д.: «Птички и птенцы,
Испытуемая Н. Б.: «Бабочки в летний день»	«Птички учат птенцов летать»
Испытуемая К. М.: «Бабочки»	Испытуемый К. И.: «Журавли»
Испытуемая М. Г.: «Ловля бабочек»	Испытуемая Н. Д.: «Скерцо»
Испытуемая Л. Л.: «Парение голубя в небе»	Испытуемая Н. А.: «Стрекоза» суетливая»
	Испытуемая Д. Л.: «Суетливая бабочка»

Интересно отметить, что 9 из 10 уловили элемент парения в воздухе, полета (кроме «Скерцо»). Никто, например, не ответил, что это игра рыбки в воде, котят на солнце, козлят на траве или что-либо подобное. Воздушная среда и небольшое порхающее живое существо уловлены в первых в 9 случаях из 10 (исключение «Скерцо»), а второе — в 8 из 10 (исключение «Скерцо» и «Журавли»). Причем никто не ответил, что это муха, комар, жук, пчела, оса и др. маленькое летающее насекомое, которое тоже летает, но не порхает, не машет крыльями, а лишь вибрирует ими, почему полет их не имеет порхающего характера.

Таким образом, этот эксперимент показал, что несложные талантливо написанные на определенный сюжет музыкальные миниатюры, хорошо исполненные пианистом, способны вызвать у слушателя сходные эмоциональные переживания, воспринимаются адекватно по общему настроению, но весьма индивидуально по ощущениям. В данном случае мы вправе говорить об установочном действии музыки, которая направляет течение творческого воображения, вызывает к жизни определенные ассоциации и при исполнении произведения будет диктовать исполнительский план и соответствующую иную ансировку.

Эксперимент № 3

Следующим экспериментом, проводимым на других десяти испытуемых вокалистах, была проверка возможности повлиять словом на восприятие музыкального содержания. По нашему мнению, и в свете теории установки название пьесы должно уже само по себе настраивать психику слушающего на восприятие музыкального образа в свете этой установки.

Для этого испытуемым проигрывались те же 4 музыкальных произведения и предварительно сообщались их названия, данные не согласно автору, но близким, сходным по общему настроению.

Названия, которые сообщались испытуемым, были следующие:

На прелюд № 3 Шопена вместо «Песнь ручья» — «В лесу».

На «Бабочки» Шумана — «Кокетка».

На «Арлекин» Шумана — «Кузнечик».

На прелюд № 4 Шопена вместо «На могиле» — «Нежность».

Если испытуемый не соглашался с подобранном названием, ему предлагалось заменить его тем, которое он считал более соответствующим, возникшему у него образу. В этом эксперименте намеренно заранее вводится некоторый конфликт между талантливо написанным и хорошо исполненным музыкальным содержанием и несоответствующим ему названием. Причем это несоответствие выбрано не далеким, не грубым, а достаточно приближенным к истинному содержанию. В эксперименте предполагалось также проверить степень музыкальной

одаренности испытуемого, понятности для него языка музыки и «Удельный вес» слова в восприятии музыкальной информации.

В результате эксперимента мы получили следующие ответы:

1. Прелюд № 3 Шопена соль мажор «Песнь ручья».

Предложенное нами в этом эксперименте название «В лесу».

Испытуемый Н. А. (нар. артист СССР): «Заголовок «В лесу» призывный и условный. «Прогулка» или «Ручей».

Испытуемый Э. К.: «Не согласен с названием «В лесу». Скорее «Горный ручей».

Испытуемая Г. К.: «Не согласна с названием «В лесу». «Ручей» в долине».

Испытуемый Т. Ч.: «Свадебное путешествие по морю».

Испытуемая И. Д.: «В лесу». «Согласна. Напоминает беспокойную лесную жизнь (леса). Щебетанье птиц, шелест листьев, пенье разных птиц».

Испытуемый А. Х.: «Согласен с названием «В лесу». Дети играют в лесу, ловят друг друга».

Испытуемый Г. Г.: «Согласен с названием «В лесу».

Испытуемый А. Х.: «В лесу» не согласен. Затрудняюсь дать название».

Испытуемый З. Ч.: «В лесу». Заголовок не соответствует. Затрудняюсь дать название».

Испытуемый В. М.: «Не согласен. Затрудняюсь дать название».

2. Прелюд № 4 ми минор Шопена «На могиле».

Предложенное нами в этом эксперименте название «Нежность».

Испытуемый Н. А. (нар. арт. СССР): «Нет, не «Нежность». Скорее «Грусть» или «Воспоминание».

Испытуемый Т. Ч.: «Мечтатель» («Романтик»).

Испытуемый Г. К.: «Нет, не «Нежность». Скорее «Грусть» или «Воспоминание».

Испытуемый А. Х.: «Нежность»? Мало нежности. Трудно озаглавить».

Испытуемый В. М.: «Нет, не «Нежность». Больше грусти. Трудно озаглавить».

Испытуемая И. Д.: «Я согласна с заголовком «Нежность». Эта музыка напоминала мне в синем небе спокойно плывущего лебедя».

Испытуемый А. Х.: «Нежность». Согласен».

Испытуемый Э. К.: «Согласен. «Нежность».

Испытуемый З. Ч.: «Это произведение «Нежность». Она скорее похожа на воспоминание о прошлом, которое можно назвать «Нежность».

Испытуемый Г. Г.: «Согласен. «Нежность».

3. «Бабочки» из «Карнавала» Шумана.

Предложенное нами название «Кокетка».

Испытуемый Н. А.: (нар. арт. СССР): «Кокетка»? Скорее, «Болтушка», в том случае, если персонаж необходим. Может быть, «Птичка»?

Испытуемый Т. Ч.: «Охота за бабочкой».

Испытуемая И. Д.: «Кокетка» скорее напоминает движения суетливых бабочек. «Бабочки».

Испытуемая Г. К.: «Бабочки в летний день».

Испытуемый А. Х.: «Эта музыка бурного характера. Затрудняюсь дать название».

Испытуемый А. Х.: «Кокетка»? Не чувствую. Затрудняюсь назвать».

Испытуемый В. М.: «Не согласен. Трудно озаглавить».

Испытуемый Э. К.: «Кокетка» больше походит на женщину, которая куда-то спешит и никак не может попасть в переполненный транспорт».

Испытуемый З. Ч.: «Кокетка» действительно напоминает женщину-кокетку».

Испытуемый Г. Г.: «Кокетка». Согласен».

4. «Арлекин» (из «Карнавала» Шумана).

Предложенное нами название «Кузнечик».

Испытуемый Н. А.: (нар. арт СССР): «Здесь что-то веселое, развлекательное. «Прогулка». «Пикник».

Испытуемый Т. Ч.: «Прогулка с хорошим настроением весной».

Испытуемая Г. К.: «Танец Коломбины».

Испытуемый А. Х.: «Для меня эта музыка танцевальная. Трудно озаглавить».

Испытуемый Э. К.: «Музыка напоминает шаги и движения ребенка, который вот-вот научится ходить. Трудно озаглавить».

Испытуемый А. Х.: «Кузнечика» не было в этой музыке. Трудно озаглавить».

Испытуемый В. М.: «Нет, не согласен. Трудно озаглавить».

Испытуемая И. Д.: «Я думаю, что заголовок «Кузнечик» соответствует музыке, она правда напоминает движения кузнечика».

Испытуемый З. Ч.: «По-моему, «Кузнечик» оправдывает заголовок. Воображаю движение кузнечика».

Испытуемый Г. Г.: «Согласен «Кузнечик».

Как видно из полученных ответов, испытуемые весьма неодинаково отнеслись к предложенным названиям: одни не соглашались с ними и давали другие весьма точные, близкие к замыслу композитора и исполнителя названия, другие не соглашась с предложенным, затруднились выразить содержание своими словами, третьи — соглашались с предложенным названием, т. е. находили в музыкальном содержании адекватные ему черты.

В последнем случае мы вправе говорить об установочном действии слова на восприятие музыкального содержания: предупрежденный заранее о смысле произведения, испытуемый воспринимает его в «заданном» заглавием смысле. Слова могут предопределить восприятие, установить психику в этом направлении и установочное действие названия проявится весьма полно. В других случаях фантазия возбуждается от музыки и неадекватное содержанию слово не может проявить своего установочного действия. Очевидно, что как и в первом эксперименте, мы сталкиваемся с индивидуумами, у которых постижение замысла произведения происходит в основном за счет музыкального содержания, в то время как для других определяющим моментом является слово.

Эксперимент № 4

В связи с этим весьма интересно было проследить, как глубоко может слово проявить свое установочное действие.

Для этого мы обострили «конфликт» между заглавием и содержанием. Хотелось убедиться в том, что слово, т. е. название, может проявить свое установочное действие даже в том случае, если оно совершенно не соответствует или просто противоположно музыкальному

смыслу. Для этого следующим 10 испытуемым (вокалистам) были предложены те же произведения, в том же исполнении, но с заранее сообщенными им названиями, подобранными по принципу грубого несоответствия с истинным смыслом.

Для прелюда № 3 Шопена («Песнь ручья») было сообщено название «Канонада».

Для прелюда № 4 Шопена («На могиле») — «Свадьба».

Для пьесы «Бабочки» Шумана — «Грубьянка».

Для пьесы «Арлекин» Шумана — «Меланхолик».

В результате прослушивания мы получили следующие ответы:

1. Прелюд № 3 Шопена соль мажор «Песнь ручья».

Предложенное нами название — «Канонада».

Испытуемый Б. С.: «Заход солнца».

Испытуемая Т. Г.: «Весенний поток».

Испытуемая Л. М.: «Пробуждение и торжество природы весной».

Испытуемая С. Е.: «Канонада» условно, может быть, «Поток», «Ручей», «Вешние воды».

Испытуемый В. В.: «Горный ручей».

Испытуемый Л. А.: «Канонада».

Испытуемый П. Б.: «Канонада».

Испытуемый С. С.: «Не думаю, чтобы эта музыка имела что-либо общее с войной, трудно озаглавить».

Испытуемый Ю. К.: «Не согласен». Трудно озаглавить».

Испытуемый А. К.: «Канонада?» Трудно озаглавить».

2. Прелюд № 4 Шопена ми минор «На могиле» — «Свадьба».

Испытуемая Л. М.: «Грустные воспоминания былых дней молодости. Ничто не возвратимо».

Испытуемый Ю. К.: «Воспоминание».

Испытуемый Т. Г.: «Воспоминание о прошедшей любви».

Испытуемый Б. С.: «Элегия».

Испытуемая С. Е.: «Грусть», «Воспоминание».

Испытуемый В. В.: «Тоска» — «Грусть».

Испытуемый С. С.: «Определенно не могу сказать, что-либо, но музыка скорее траурная, скорбная, чем свадебная. Трудно озаглавить».

Испытуемый Л. А.: «Произведение передает судьбу несчастного человека. В ней передается грустное, печальное настроение. Трудно озаглавить».

Испытуемый А. К.: «Свадьба» — музыка предвещает, что брак несчастливый. Трудно озаглавить».

Испытуемый Т. Б.: «Свадьба без любви». Трудно озаглавить».

3. «Бабочки» (из «Карнавала» Шумана).

Предложенное нами название «Грубьянка».

Испытуемая Л. М.: «Нет, не «Грубьянка», «Болтушка». Женщина болтливая, ругается с соседкой».

Испытуемый С. С.: «Озорница», «Непоседа».

Испытуемая С. Е.: «Что-то вспомнила летний день и порхающих бабочек». Может, «Порхающие бабочки», «Пробуждение».

Испытуемая Т. Г.: «Согласна, «Грубьянка».

Испытуемый С. С.: «Вполне согласен с заглавием. Музыка действительно передает характер грубой женщины».

Испытуемый Ю. К.: «Согласен с названием «Грубьянка».

Испытуемый Л. А.: «Не согласна с названием. Трудно озаглавить».

Испытуемый Б. С.: «Нет, не согласен. Затрудняюсь дать название».

Испытуемый П. Б.: «Не согласен. Трудно озаглавить».

Испытуемый В. В.: «Нет, не «Грубьянка». Трудно озаглавить»
4. «Арлекин» (из «Карнавала» Шумана).

Предложенное нами контрастное название «Меланхолик».

Испытуемая Л. М.: «Не согласна. «Жизнь прекрасна». Я все желаю и могу «Хочу танцевать».

Испытуемый Ю. К.: «Поток».

Испытуемая Т. Г.: «Человек с хорошим настроением».

Испытуемый Б. С.: «Веселая пьеса».

Испытуемая С. Е.: «Танец», «Пьеро».

Испытуемый П. Б.: «Согласен с названием «Меланхолик».

Испытуемый В. В.: «Меланхолик». Согласен».

Испытуемая Л. А.: «Не согласна. Трудно озаглавить».

Испытуемый С. С.: «Ни в коем случае не согласен. Затрудняюсь дать название».

Испытуемый А. К.: «Меланхолик»? Трудно озаглавить».

Из этих ответов явствует, что в большинстве случаев испытуемые отвергали предложенное название и давали свое более близкое, а иногда и адекватное. Несогласие с предложенным названием в случае прелюды № 3 Шопена было выражено в 8 случаях — из 10 и только двое согласились, что это — «Канонада».

В прелюде № 4 Шопена название «Свадьба», как нечто праздничное, веселое, было отвергнуто во всех случаях, но это установочное название вызвало поиск в веселом событии возможных грустных сторон, определивших заголовки «Свадьба без любви», «Музыка предвещает, что свадьба будет несчастной» и т. д.

Все остальные ответы говорят о «грустных воспоминаниях» — «Воспоминания», «Воспоминание о прошедшей любви», «Грусть, тоска», т. е. верно определяют музыкальный смысл произведения.

В случае «Бабочки» (под названием «Грубьянка») мы получили в 7 случаях из 10 несогласие с предложенным заглавием. Некоторые, очевидно, наиболее восприимчивые к музыке испытуемые дали точные ответы: «Что-то вспомнила летний день и порхающих бабочек». На них название не повлияло в смысле развития адекватной установки. Другие, у которых язык музыки мало будит фантазию, восприняли установочное действие слова и приняли несоответствующее заглавие, найдя в содержании музыки соответствующие черты («Вполне согласен с заглавием. Музыка действительно передает характер грубой женщины». «Согласен с названием «Грубьянка»).

В ответах на пьесу «Арлекин» (с названием «Меланхолик») 8 испытуемых из 10 отвергли это название, 5 верно определили ее жизне-радостный характер. Лишь один ответ был совершенно точен — «Пьеро». Для двух испытуемых, которые согласились с названием «Меланхолик», определяющим в восприятии музыки оказалось это совершенно несоответствующее музыкальному образу название.

Для них никакого «конфликта» между музыкальным содержанием и несоответствующим ему заглавием не оказалось и слово могло легко вывить свое установочное действие.

В ответах легко проследить, что точные, соответствующие музыкальному содержанию ответы, вне зависимости от названия, которое имело целью сбить верное восприятие и вызвать установку, соответствующую названию, дала испытуемая С. Е. (ответы: «Вешние воды», «Грусть — воспоминание», «Порхающие бабочки», «Танец», «Пьеро»). Очевидно, для нее музыкальные образы были весьма ярки и точны, а словесная инструкция в форме названия не оказала никакого дейст-

вия. Наоборот, в случаях с П. Б. и В. В. почти во всех ответах прозвучало согласие с несоответствующим заглавием. Следовательно, словесной инструкции ничто не противостояло и образ, который возник в результате прослушивания, целиком определялся предложенным нами названием пьесы.

Обобщая изложенное, можно заключить, что экспериментальный материал выявил 2 психологических типа музыкального восприятия:

1. Субъекты, которые в процессе музыкального восприятия под воздействием заранее данной программы (установочного названия), вопреки содержанию произведения, настраиваются в соответствии с программой.

2. Субъекты, которые в процессе музыкального восприятия под воздействием музыкального произведения, вопреки заранее данной программе (установочному названию), настраиваются в соответствии с содержательным характером музыкального произведения. В некоторых из этих случаев испытуемым была необходима точная программа — слово, для других — нужды в программе не было.

Выводы

1. Наши экспериментальные исследования установочного действия музыки на восприятие словесного содержания и обратно — словесного содержания на восприятие музыки показали, что установка у различных исполнителей формируется по-разному.

Музыка, являясь специфическим языком, способна вызывать у слушателей сходные эмоциональные переживания по общему настроению, но весьма индивидуальные по ассоциациям и словесным формулировкам содержания.

У одних словесная формулировка содержания произведения не оказывает установочного действия на восприятие музыкального смысла. У других — словесная формулировка оказывает свое установочное действие на восприятие музыкального смысла даже в случаях грубого несоответствия с ним.

2. Наши экспериментальные исследования показали, что исполнительская установка при работе над вокальным произведением у разных певцов формируется по-разному.

У одних исполнительская установка формируется в результате постижения поэтического текста произведения и музыка воспринимается под влиянием этого установочного действия слов не внося своего собственного вклада в процесс образования исполнительской установки.

У других — исполнительская установка формируется под влиянием музыки вокального произведения, а слова не играют при этом сколько-нибудь заметной роли. Словесный текст произведения воспринимается через установочное действие музыки.

У третьих и слова и музыка участвуют в формировании исполнительской установки. При этом у одних превалирует в этом процессе словесное содержание, а у других — музыкальное.

Эти особенности формирования исполнительской установки певца должны учитываться при работе над вокальным произведением со стороны вокальных педагогов, дирижеров, концертмейстеров и режиссеров. Для создания исполнительской установки, глубоко раскрывающей замысел произведения, необходимо развитие обеих способностей: формировать установку на основе постижения как музыкального, так и поэтического содержания.

Н. Д. ТАВХЕЛИДЗЕ

О ВОСПРИЯТИИ МУЗЫКАЛЬНОГО СТИЛЯ

Слушая музыкальное произведение человек воспринимает его не как простую совокупность звуков, а как форму имеющую определенное содержание, связанное с определенными идейными устремлениями эпохи, с ее классовыми и другими социальными тенденциями. Музыкальное произведение обычно носит на себе печать своего времени. Это — стилистические признаки, позволяющие установить примерно время написанного произведения; его национальную и классовую принадлежность, творческое направление и школу, к которой относится создавший его автор. Поэтому, воспринимая музыкальное произведение, слушатель чувствует по определенным признакам стиль данной музыки, эпохи, композитора. Произведения Баха, Бетховена, Шопена, Чайковского, Прокофьева, Паляшвили совершенно различны по стилю изложения. «Если даже считать, что многие черты шопеновского стиля зародились в недрах бетховенского пианизма, то во всяком случае качественное различие обеих стилей позволяет рассматривать их как явления противопоставленные» [1]. Если в фортепианном стиле Бетховена поражает оркестровость его звучания, привязанность к устойчивым формам гайдно-моцартовского изложения, обогащенного виртуозностью Клементи, то, стиль Шопена антиоркестрален и выразительные средства его стиля неразрывно связаны с общим содержанием произведения, где мелодия просвечивает сквозь сложное и утонченное сопровождение. Можно назвать множество других признаков, отличающих один стиль от другого.

Целью наших исследований не было установление стилистических особенностей данного произведения, эпохи или автора. Мы ставим перед собой следующие задачи:

- 1) Разъяснить смысловое значение термина «стиль» в музыке;
- 2) Выяснить механизм чувства «стиля» во время восприятия музыки, т. е. выявить по каким признакам отличает профессиональный слушатель стиль данного автора или направления от «стиля» другого; в частности, определить — каким образом различает испытуемый стиль современного автора и авторов предыдущих столетий;
- 3) Исследовать влияние фиксированной установки на чувство «стиля» во время восприятия музыки.

Проблема «стиля» в музыке и понятие художественного «стиля» вообще, является одним из наиболее запутанных и малоизученных вопросов в современной искусствоведческой науке. Смысл самого термина «стиль в музыке» или «стиль в искусстве» вплоть до настоящего времени не уточнен и употребляется в совершенно различных значениях.

Под «стилем» понимают как проявляющиеся в искусстве и, в частности, в музыке общие формальные черты целого исторического периода (так называемый «стиль эпохи») так и элементы, характеризующие специфику искусства, в данном случае — музыки какого-либо народа («национальный стиль»). Под «стилем» понимают также сумму приемов, свойственных, какому-либо течению или школе в искусстве («стиль передвижников», «классический стиль» и т. д.). Широкое распространение имеет термин «индивидуальный стиль», отождествляющий эту категорию с индивидуальным почерком или манерой композитора или художника. И, наконец, термин «стиль» употребляется в

связи с материалом и техникой определенного вида искусства, с определенной структурой произведения («исполнительский стиль», «фортепианный стиль» и т. д.) [2,3].

Таким образом, одним термином обозначаются отнюдь не одинаковые понятия и категории, имеющие различную степень общности. В программе курса «Основы марксистско-ленинской эстетики» стиль определяется как «Исторически сложившаяся общность образной системы средств и приемов художественной выразительности, обусловленная единством — тематического содержания» [4]. Это определение можно принять, если учесть, что единство идейно-тематического содержания следует толковать очень широко. По мнению О. В. Лармина, здесь мы наталкиваемся на сложность выработки общего понятия стиля применительно ко всем видам искусства. Это относится прежде всего к литературе, театру, кино, скульптуре, сюжетной живописи. В архитектуре и непрограммной музыке мы, конечно, не можем говорить о сюжете или типических обстоятельствах, и само понимание художественного образа является в них существенно отличным от других видов искусства [2].

Музыка как специфический вид искусства располагает своими особыми образными средствами, которые представляют собой осмысленные, индивидуально оформленные и художественно ценные комплексы звуков, т. е. тонов (звуков определенной высоты) и при определенных условиях, составляют содержание музыки. Отличаясь своим специфическим и своеобразным языком, музыка имеет свои стилистические особенности, которые затрудняют провести их аналогию с чертами стиля других видов искусства.

В истории искусства нередкий случай, когда одно и тоже название какого-нибудь стиля применяется к совершенно различным видам искусства, что не всегда оправдано. Например, Вагнера за мощь и напряженность, свойственные его музыкальным образам, некоторые критики относят к «стилю барокко»; но, как известно, барокко — преимущественно архитектурный стиль. Если попытаемся найти сходство между вагнеровскими произведениями и такими образцами стиля барокко, как собор св. Петра в Риме или гробница Фарнезе, то увидим, что здесь сходство чисто формальное, внешнее, которое совершенно противоречит содержанию.

Если взять термин «рококо», то он может быть справедливо применен к французским клавесинистам (Рамо, Куперен), чьи произведения неотделимы от представления о классически ясном, отточенном клавесинном стиле, со своей грациозно-орнаментальной мелодикой с изысканно изукрашенными мелизмами рисунком. Различные морденты, группетто, форшлагы, музыкальные украшения, «завитушки», в известной мере аналогичны всевозможным украшениям, типичным для всего французского искусства XVIII века, получившим благодаря этому характерное название «рококо». Однако термин «рококо» не применим к Моцарту и Гайдну, которых относят к этому стилю за легкость и грациозность их музыкального языка. Хотя может быть эмоциональное состояние, порожденное восприятием моцартовской музыки, полной прелестью и ажурными кружевами разных мелодических фигураций, чем-то перекликается с настроением, создаваемым внутренним убранством и архитектурой Версаля, Сансуаи, или других образцов рококо, все-же легкая и изящная и одновременно удивительно глубокая и проникновенная музыка Моцарта и Гайдна содержательна и очень далека от бездушных безделушек рококо или от образцов французской, «галантной» салонной живописи (Ватто, Буше и т. д.). Разве

можно провести параллель между «Реквиемом» Моцарта, квартетом Гайдна и стилем «рококо». То же суждение справедливо и в отношении стиля определенного направления. Например, термин «реализм» и отсюда «реалистически» стиль во всех видах искусства применяется по разному.

«Что такое реализм в литературе и живописи? — писал Луначарский. — Это прежде всего язык образцов позаимствованных из непосредственной реальности. Если бы мы подошли точно так-же к музыке и заявили, что музыка должна быть реалистической, то это значило бы, что мы хотим, чтобы музыка как можно больше приблизилась к музыкальным шумам» [5]. Если реалистическое в живописи и литературе может опираться на внешнее сходство в изображении предметов и явлений, то в музыкальном искусстве критерий реализма должен исходить из специфики музыки неспособной отражать предметно-вещный мир, но обладающей великими возможностями в отражении мира человеческих эмоций, состояний волевых импульсов, вообще динамической стороны человеческого бытия [6].

Импрессионизм как направление возник сначала в живописи, а потом проник в музыку. Импрессионистический стиль свойствен таким художникам и композиторам как Мане, Моне, Ренуар, Дега, Сислей, Дебюсси, Равель и др. Если импрессионистический стиль в живописи заключается в отображении случайного, мгновенного, что своим чередом породило новые художественные приемы, такие как изображение движения без четкого отображения отдельных персонажей (Э. Мане «Концерт в Тюильри» 1860; И. Моне «Бульвар капуцинов», 1873. Ренуар «Дороги через луг», 1874), то в музыке импрессионисты разными особыми фигурациями, лишенными четкой метrorитмической акцентировки, передают шорохи леса, щебетание птиц, журчание, плеск воды и т. д. («Отражение в воде», «Сады под дождем», прелюдии «Что видел западный ветер» — Дебюсси, «Игра воды» — Равеля). Разделение тонов и особая роль краски, которой придают такое значение импрессионисты-художники, в музыке проявляется в тяготении к красочным аккордам и, вообще, в трактовке аккорда прежде всего как краски, что своим чередом породило возникновение прозрачных движений квинт и кварт, созвучий, составленных из них и разнообразное применение ладов («Затонувший собор» Дебюсси и др.).

Использование суммы стилевых приемов какого-либо автора, художника или композитора закономерное явление в искусстве. Для доказательства достаточно хотя бы указать на использование стилевых приемов Чехова в драматургии Лилиан Хельман, на употребление стилевых особенностей Достоевского в произведениях Штефана Цвейга, или же на развитие и доведение до вершины сонатного стиля Гайдна и Моцарта — Бетховеном.

Вместе с тем, стиль каждого отдельного автора или композитора резко отличается друг от друга. Несмотря на стилевое единство таких художников, как Моне, Сислей, Писсаро, Ренуара или же композиторов — Дебюсси, Равеля и др., все же каждый из них имеет свой индивидуальный стиль, свою индивидуальную манеру изложения.

Нередки случаи, когда определенные стилевые приемы характерны только для одного писателя, художника, композитора. Чтобы подтвердить эту мысль, достаточно назвать такие имена, как Бетховен, Рахманинов, Эль Греко, Врубель, Лермонтов, Гофман и др.

В музыке как и в других видах искусства, при формировании того или иного стилевого течения в пределах одного и того же направления, явно замечается влияние национальной специфики. В то же

время отмечаются различные стилевые направления в рамках одного национального искусства, и, наоборот, единство стиля в произведениях искусства разных народов.

Например, романтические черты стиля можно найти как в немецкой, так и в русской и грузинской музыке, тогда как представители этих национальных школ по специфике музыкального языка резко отличаются друг от друга.

Анализируя вышесказанное можно прийти к выводу, что стиль в музыке — частная и специфическая категория в общей категорий художественного стиля. Последний со своей стороны является типологической категорией достаточно крупного масштаба, отражающей особенности больших групп художественных явлении, характерных для определенного исторического периода, для определенной общественной обстановки.

Эстетический вкус той или иной эпохи или того или иного класса оказывает влияние на стиль, изменяя форму выражения определенного содержания. Вместе с тем всякое изменение идейно-тематической основы также ведет к смене стилей. Стиль изменяется как с изменением содержания, так и с изменением формы.

Отсюда можно сделать вывод, что стиль — это определенное единство идейно-тематической основы искусства и художественной формы ее выражения. Он характеризует искусство во всем богатстве его явления. История искусства — это совокупность социально значимых стилей и типов искусства — как средств общения, обусловленных деятельностью целостной общественной системы.

История искусства становится историей стилей, которые определяются как способы художественного мышления.

Восприятие произведения искусства, как и восприятие вообще, основано на прошлом опыте воспринимающего. Любое музыкальное произведение воспринимается лишь на основе запаса конкретных жизненных, в том числе и музыкальных впечатлений, привычек, опыта. Слушая музыку музыкально образованный человек воспринимает ее в целом, выделяя в сознании его ладовые, интонационные, ритмические, фактурные, тематические, тембровые, гармонические и другие особенности. При этом, имея определенный музыкальный опыт, слушатель относит данное произведение к определенному стилю, т. е. чувствует стиль данного произведения, его автора и т. д.

Как отмечает Е. В. Назайкинский, «Слушатель, обладающий высокой музыкальной культурой, напоминает полиглота, свободно перемещающегося по исторической и географической территории музыкальных стилей» [7].

Материалы наших опытов, которые представлены ниже, вскрывают некоторые особенности чувства стиля при восприятии музыкальных произведений музыкально образованными слушателями и показывают влияние установки на чувство стиля.

При исследовании нами были проведены два эксперимента, каждый в двух вариантах.

Задачей I эксперимента было:

- 1) установить, по каким признакам отличает слушатель стиль данного музыкального направления от другого (I вариант);
- 2) выявить, каким образом определяет слушатель стиль данного композитора (II вариант).

В первом варианте слушателям предлагались для прослушивания отрывки из малоизвестных произведений разных, сравнительно малоизвестных авторов, которые редко встречаются в исполнительской прак-

тике и как по стилю изложения, так и по характеру музыкального языка. Стиль резко отличаются друг от друга.

Нас интересовало: смогут ли испытуемые самостоятельно, без подсказки, которую им дало бы знание имени композитора, верно отгадать стиль направления, к которому относится данное произведение.

Для убежденности в том, что большинством слушателей малоизвестные произведения остались неотгаданными, им прежде всего первым вопросом предлагалось указать название произведения и имя автора. В случае отрицательного ответа следовал второй, основной вопрос — отгадать и обосновать, к какому направлению по стилю изложения относится прослушанное произведение.

В двух вариантах первого эксперимента принимало участие приблизительно одинаковое количество слушателей. Испытуемые были разделены на две группы, составленные исключительно из музыкантов профессионалов: студентов и педагогов консерватории, пианистов, музыковедов и теоретиков. Возраст испытуемых составлял 18—26 лет.

Им для прослушивания давались записи музыкальных произведений из фортепианного творчества.

Первая группа, которая состояла из 52 испытуемых, слушала отрывки из следующих произведений:

1. Букстехуде — Фуга из Органной прелюдии и фуги d moll (обработка для фортепиано С. Прокофьева),
2. Гуммель — Соната Es dur — Экспозиция (Allegro con brio),
3. О. Дютш — Ноктюрн Ges dur (Andante con espressione) до репризы,
4. Равель — Ундина из цикла «Ночные призраки» с середины до конца.

5. Мессиа́н — Бурлескная фантазия — начало,

6. Г. Канчели — Поэма — Экспромт.

Каждое произведение испытуемым для прослушивания давалось последовательно по два раза с 5 секундным интервалом, о чем им заранее сообщалось.

На первый из составленных вопросов ни один испытуемый не смог дать правильного ответа. Исключения составили только двое, которые из шести произведений правильно отгадали лишь по одному (3,84%).

На другой вопрос правильно ответили большинство испытуемых (43). Остальные либо не ответили вообще (3), либо отвечали неопределенно (4) (см. таблицу 1).

Для того, чтобы лучше разобраться в результатах опыта, целесообразно ознакомиться с некоторыми ответами испытуемых.

Оценивая первое произведение (Букстехуде — Фуга, из Органной прелюдии и фуги d moll) испытуемая М. Г. пишет: «Первое произведение, по моему, фуга, может быть Баха, но точно не знаю. Во всяком случае это полифонический стиль, что можно узнать с первых же тактов. Звучит тема, которая развивается в разных голосах, наложение этих голосов создает многоголосие, где каждый голос имеет свое индивидуальное значение, чем и отличается полифонический стиль от гомофонического. В этой фуге тема, которая в начале повествовательная, постепенно приобретает торжественный характер. В ней есть что-то органное, величественное. В конце минорный аккорд, который держится на органном пункте, напоминает баховские окончания.

Испытуемая М. Ц., так отвечает на тот же вопрос, относительно вышеупомянутого первого произведения; «Первое произведение написано в полифоническом стиле. Это фуга, но чья не могу утвердить. Те-

ма, которая в начале кажется задумчивой, в каждом новом проведении в других голосах, как-будто приобретает новое значение. Она динамически то нарастает, то угасает, чем напоминает органное регистры, смена которых дает разное звучание».

Относительно второго из вышеперечисленных произведений (Гумель — соната *Es dur*) испытываемая Л. Б. пишет: «Второе произведение написано в классическом стиле, кажется сонатное *Allegro*. Автора не знаю, но гармонические обороты, соотношение тональностей, кадансные окончания типичны для композитора представителя классического стиля». Испытуемая Д. Д. так же отмечает: «Второе произведение должно принадлежать композитору, который по языку и по характеру изложения относится к классическому стилю. Типическая мелизматика, гармонические соотношения, заставляет думать, что произведение относится представителю классического направления. По форме кажется сонатное».

«Третье произведение (О. Дютш — *Ноктюрн Ges dur*) — пишет испытываемая Л. И. — написано в романтическом стиле. Широта дыхания, мелодия, столь мерная, спокойная и выпуклая с аккомпаниментом, который создает плавный фон, взволнованная средняя часть, где мелодия не теряет своего значения и звучит несколько измененная в другом регистре, смена настроения, образов — вот чем отличается романтический стиль». Вот что говорит испытываемая Р. А.: «Это должно быть произведение композитора — романтика. Поэтическая — напевная и столь значительная мелодия на фоне триольного аккомпанимента, с оживленной средней частью, напоминает ноктюрны Шопена».

Оценивая четвертое произведение (Равель — *Ундина*, средняя часть) испытываемая Р. Т. отмечает: «Это, по моему, произведение композитора импрессиониста, так как такой гармонический язык, ладотональные соотношения и фактурные особенности свойственные представителям этого направления. В этой пьесе как бы слышится журчание птиц, плеск воды и как будто в этих звуках природы где-то далеко звучит человеческий голос, напевающий тоскливую мелодию». Про то же самое произведение испытываемая Н. Ч. пишет: «Это — пьеса композитора — импрессиониста. В ней встречаются такие композиторские приемы, которыми пользуются импрессионисты: целотонные гаммы; звуковые комплексы, изображающие различные сцены пейзажа; красочные аккорды, употребляющие как вид звуковой краски и т. д.

Оценивая пятое произведение (Мессиаен — *Бурлескная фантазия*) испытываемая О. В. — говорит: «Пятое произведение — это пьеса современного автора, правда не знаю чья, но такие резкие диссонантные соотношения, совершенно иной гармонический язык, не похожий на предыдущие произведения, такие необычные звуковые обороты, которые режут слух, можно встретить только в современных произведениях». Или же испытываемая М. Ш. отмечает: «Это безусловно современное произведение. Такой жесткий гармонический рисунок может быть только у современного автора. Дикость ритмического рисунка, такие диссонантные соотношения могут быть только у композитора XX века».

Характеризуя шестое произведение (Г. Канчели. Поэма — *Экспромт*), все единогласно отметили, что это пьеса современного грузинского композитора, которое можно отличить своим самобытным национальным колоритом.

Можно считать, что в первом варианте I эксперимента большинство испытываемых правильно отгадали стиль направления, к которым

относились неизвестные авторы прослушанных ими известных произведений.

Анализируя результаты полученных на основе первого варианта экспериментов, можно прийти к выводу, что для испытуемых основным критерием в оценке стиля, главным образом, служит общее впечатление от восприятия данного музыкального образа, которое строится на такие компоненты, как: музыкальный язык, ладо-гармонические обороты, интонационные развития, мелодические, метrorитмические и фактурные особенности произведения. Все это в совокупности составляет единство художественных явлении, что и определяет понятие о стиле, выявление чего зависит от тех знаний и слухового опыта, которыми обладают испытуемые.

Интересно отметить, что во всех случаях стиль современного автора испытуемые отгадывают в основном по характеру звучания. Главным критерием их оценки служит диссонантность звучания, т. е. гармоническая сторона музыки.

Задачей второго варианта эксперимента было выявление у слушателей чувства стиля данного композитора по его индивидуальным особенностям. С этой целью слушателям предлагались малоизвестные отрывки из произведений известных композиторов. Эти отрывки были подобраны таким образом, чтобы они наиболее четко выявляли индивидуальные особенности черт стиля данного композитора. Для убежденности в том, что большинством слушателей название произведения осталось неизвестным, им прежде всего первым вопросом предлагалось указать название сыгранного произведения.

Второй вопрос — основной — отгадать имя автора и обосновать по каким признакам можно определить его индивидуальный стиль письма. Второй группе, которая состояла из 52 испытуемых для прослушивания давались отрывки из следующих произведений:

1. Бетховен — соната № 5 С moll III часть с разработки до конца,
2. Шопен — Соната № 3 h moll вторая тема,
3. Прокофьев — соната № 6 IV часть (Andante).

На первый вопрос правильно ответили 12 испытуемых (23%), вследствие чего они выбыли из эксперимента.

На второй вопрос из оставшихся 40 испытуемых правильно ответили 35, другие (5) ответы были или ошибочными или же неопределенными (см. таблицу 1).

Таблица 1

I эксперимент	I вариант	II вариант
Правильные ответы	86%	87,5%
Ошибочные или неопределенные ответы	14%	12,5%

Ниже приводим ответы некоторых испытуемых, например, испытуемая Р. Э. пишет: «Первое произведение должно быть композитора-классика, по-моему, Бетховена. Такие гармонические обороты, музыкальный язык, развитие тематического материала встречаются у классиков. Но по духу, по характеру самобытных, мужественных интонаций, по динамическому рисунку это кажется Бетховен. Только у него могут быть такие контрастные сопоставления, тревожные и страстные призывы, напоминающие «зов судьбы». Второе произведение,

по моему, Шопена. Так как этот отрывок типичный пример его мелодики, где мелодия царит над аккомпаниментом. По моему, только Шопену свойственна такая с первого взгляда безмятежная мелодия, где таится сдержанная страстность. Третье произведение — современно-го автора. Легко можно узнать современного композитора со своим диссонантным звучанием, ярким ритмическим рисунком и современной гармонией. Это кажется по стилю Прокофьев, во всяком случае похожа на музыку, пропитанную русским духом, музыку со свойственным ему юмором и сарказмом».

Испытуемая Н. В. отвечает: «Первое произведение, по моему, принадлежит Бетховену. Сразу чувствуется мужественный, героический характер его музыки. Второй отрывок из произведения Шопена. Шопеновский стиль можно отличить от стиля других романтиков своим волевым характером, где как бы в спокойной мелодии слышатся тревожные нотки. В последнем произведении чувствуется современный автор, так как его почерк не похож на остальные произведения. Этот отрывок отличается современными чертами стиля, такими как, противоречия ладового, тонального и функционального порядка. По характеру музыкального мышления, по индивидуальной манере, можно считать, что это Прокофьев».

Таким образом, во втором варианте I эксперимента большинство испытуемых правильно отгадали также автора неизвестной им пьесы по стилю индивидуального музыкального языка.

Резюмируя результаты опытов I эксперимента можно прийти к выводу, что в обычных условиях эксперимента, в большинстве случаев, слушатели успешно справляются с поставленной перед ними задачей — профессионалы-музыканты правильно отгадывают как стиль направления (первый вариант I эксперимента), так и стиль определенного композитора (второй вариант I эксперимента). Прослушанные произведения испытуемые оценивают с помощью прошлого опыта и знаний, которые они имеют о данном композиторе или направлении.

Задачей II эксперимента, который так же проводился в двух вариантах, было: выявить влияние установки на восприятие музыки, т. е. выяснить — насколько установка, создавшаяся у испытуемых при восприятии музыкальных произведений, может повлиять на последующее их восприятие, в частности, на отгадывание стиля данного композитора или направления. Для двух вариантов II эксперимента испытуемые были разделены на 2 группы: В I группе входило 79 испытуемых из пианистов, музыковедов и теоретиков в возрасте от 18 до 26 лет.

Целью первого варианта II эксперимента было выявить способность слушателей в отгадывании индивидуального стиля какого-нибудь композитора, в частности — Бетховена, представителя классического стиля, после многократного прослушивания музыкальных произведений композитора, который по стилю изложения относится к другому направлению. Поэтому, эксперимент был построен таким образом, чтобы музыкальное произведение Бетховена слушалось после многократных экспозиций разных произведений Шопена, яркого представителя романтического стиля. Такой эксперимент позволял выявить влияние последовательности расположения воспринимаемого материала на механизм восприятия музыкальных произведений. Исходя из вышеизложенного, отрывки из разных музыкальных произведений испытуемым довались для прослушивания в следующей последовательности:

1. Шопен — Ноктюрн — Des dur — начало,
2. Шопен — Полонез — Фантазия — начало,
3. Шопен — Вальс — Es dur,
4. Шопен — Полонез — As dur — начало,
5. Шопен — Экспромт — фантазия — начало.
6. Бетховен — соната № 14 III часть — конец.

После экспозиции вышеперечисленных отрывков по два раза, о чем говорили заранее, испытуемым следовало в письменном виде указать либо имя автора и название каждой пьесы, либо отгадать авторов прослушанных ими произведений.

На основе проведения первого варианта II эксперимента получены следующие результаты (см. табл. 2). Из 79 испытуемых по порядку последнее произведение, т. е. сонату № 14 Бетховена 76 испытуемых приняли за произведение Шопена. Из остальных трех испытуемых двое правильно отгадали сонату Бетховена, а один испытуемый оставил незаполненный бланк. Из 76 испытуемых четверо слушателей ошиблись также при определении и других произведений, принимая отрывки из пьес Шопена либо за Шуберта, либо за Шумана, т. е. за представителей того же романтического стиля.

После экспериментального обнаружился тот факт, что среди вышеуказанных испытуемых, многие хорошо знали сонату Бетховена и даже играли ее на эстраде, либо проходили в классе. Тем не менее они ошиблись в оценке этого отрывка, принимая ее за произведение Шопена. Заслуживает внимания так же тот факт, что, даже в том случае, когда испытуемые ошибались в отгадывании других отрывков, то они их принимали за произведения композиторов того же стиля, т. е. они их относили к произведениям романтического а не классического стиля. Тем не менее, после многократного прослушивания произведений романтического направления, абсолютное большинство испытуемых произведение классического стиля принимали за романтический.

С целью проверки того, что результаты проведенных нами опытов являются не случайными, а носят вполне закономерный характер, проведем статистический анализ.

Из условия задачи (в I группе входило 79 испытуемых) $n=79$. Это число условно представляем в виде интервала и делим его на две части, т. е. $S=2$. Поскольку ошибочные ответы составляют соответственно 76 и 3, то имеем: $n_1=76$; $n_2=3$. Пусть P_i вероятность того, что желаемое для нас событие попадет в интервал π_i . Тогда проверим гипотезу H_0 : $P_1=P_2=\frac{1}{2}$.

$$H_0: P_1=P_2=\frac{1}{2}.$$

Вычисляем χ_{α} = квадрат по формуле:

$$\chi^2 = \frac{9}{\sum_{i=1}^2 n p_i} (n_i - p_i)^2.$$

Принимая в виду, что для рассматриваемого случая $S=2$; $n_1=76$; $n_2=3$; $n=79$; $P_1=\frac{1}{2}$; $p_2=\frac{1}{2}$, получаем $\chi^2=76,45$. Допустим точность

оценки $\alpha=0,05$ т. е. $\chi^2_{\alpha}(n_{\alpha})=0,05$. Тогда, учитывая значение степени свободы $S-1=1$, из таблиц находим $\lambda_{\alpha}=3,8$. Если $\lambda_{\alpha} > \chi^2$, то гипотеза принимается. В случае, когда $\lambda_{\alpha} < \chi^2$ — гипотеза опровергается. Поскольку

для рассматриваемого случая $\lambda_a \ll \chi^2$, т. е. $3,8 \ll 67,45$, то гипотеза H_0 ($P_1 = P_2 = \frac{1}{2}$) убедительно опровергается.

Следовательно, ошибочное восприятие испытуемыми музыкального произведения Бетховена, обусловленное условиями эксперимента, являются не случайным, а вполне закономерным.

Теперь определим величину погрешности рассматриваемого опыта. Для определения стандартной погрешности относительной частоты имеем выражение: $\sigma_p = \sqrt{\frac{p(1-p)}{n}}$.

Где p — относительная частота, определяемая экспериментальным путем.

$$\text{Для данного случая } \hat{p} = \frac{n_2}{n} = \frac{3}{79} = 0,038.$$

$$\text{Тогда } \sigma_p = \sqrt{\frac{0,38 \cdot 0,962}{79}} = 0,021.$$

Весьма низкое значение погрешности эксперимента еще раз подтверждает достоверность полученных результатов исследования.

Результаты I варианта II эксперимента показывают, что, под влиянием определенного состояния субъекта, испытуемые допускают ошибки в отгадываний стиля как направления, так и композитора. Таким «первичным» целостным состоянием индивида, на базе которой возникает определенным образом организованная и в определенную сторону направленная деятельность, в психологии известно под названием установки, которая, как «целостная модификация субъекта (Д. И. Узнадзе), как «диспозиция к определенной форме реагирования; как состояние предвосхищающее деятельность в предстоящей ситуации» [8] направляет последующее восприятие.

Вследствие влияния предшествующих впечатлений на последующие в установочных экспериментах один и тот же материал, в зависимости от последовательности его расположения испытуемыми воспринимается неадекватно [8, 9, 11]. С целью проверки этого положения, в случае восприятия музыкальных произведений, был проведен контрольный опыт (второй вариант II эксперимента). В эксперименте участвовали 70 музыкантов-профессионалов в возрасте от 18 до 26 лет. Им для прослушивания давались отрывки из музыкальных произведений Бетховена в следующей последовательности:

1. Бетховен — Соната № 17, начало, d moll.
2. Бетховен — 32 вариации, начало, C moll,
3. Бетховен — Соната № 2 II часть,
4. Бетховен — Соната № 21, C dur,
5. Бетховен — Соната № 23, конец III части,
6. Бетховен — Соната № 14, III часть с каденции до конца.

После экспозиции отрывков по два раза, испытуемым следовало бы указать имя автора и название произведения. Из 70 испытуемых 64 правильно указали имя автора. Из них 9 испытуемых отгадали и названия некоторых произведений. Ответы остальных шести испытуемых были либо ошибочными, либо неопределенными (см. таблицу 2).

Таблица 2

II эксперимент	I вариант	II вариант
Правильные ответы (в %)	3,7 %	90,14 %
Ошибочные и неопределенные ответы (в %)	96,3 %	8,86 %

Сравнивая результаты двух вариантов II эксперимента, можно заметить, что они диаметрально противоположны.

В первом варианте большинство испытуемых не сумели правильно отгадать последнее (по порядку) сыгранное произведение, в частности, III часть сонаты № 14 Бетховена, которое давалось после многократных прослушиваний разных произведений Шопена.

Во втором варианте II эксперимента наблюдалась иная картина. То же самое произведение, которое давалось после многократных прослушиваний разных произведений того же автора (т. е. Бетховена), большинством испытуемых было отгадано верно.

Анализируя результаты двух вариантов II эксперимента, можно сделать вывод, что один и тот же отрывок музыкального произведения испытуемыми воспринимается по-разному, в зависимости от того, в какой последовательности прослушивается этот музыкальный материал. Представляет большой интерес: каким образом объяснить подобное явление.

«Влияние предшествующих впечатлений на последующие, вследствие чего эти последние становятся несоответствующими объекту, в психологии достаточно хорошо известно. Известно так же немало теорий, предложенных для объяснения подобных фактов: теория апперцепции, теория константности, гештальттеория и др. Не останавливаясь на хорошо всем известных сегодня основных недостатках этих воззрений, мы напомним лишь о том, что все они в равной мере обходят, игнорируют живую, конкретную личность, самого субъекта и представляют дело таким образом, будто поведение субъекта осуществляется помимо него и зависит либо от частоты повторений и взаимодействия представлений, либо же от действия неких «ситуативных векторов» [9]. По мнению немецкого исследователя Губерта, в основе восприятия музыкального стиля лежит некая «музыкальная сфера». При слушании музыкального произведения какого-либо определенного стиля, происходит «подведение» воспринимаемого к определенному стилю, который в субъекте уже имеется именно в виде соответствующей сферы.

В исследованиях по теории установки, разработанной Д. Н. Узнадзе и его учениками, выявлен факт, что поведению субъекта, всегда предшествует готовность к деятельности, внутренняя подготовительная фаза, т. е. установка, которая как целостно-личностное состояние, модус состояния личности, в целом явившееся динамической организацией существенных сил человека, во взаимосвязи с ситуацией предвещает деятельность.

На примере наших опытов, после прослушивания произведений Шопена выработанная у испытуемых фиксированная установка мешает им правильно воспринять произведения Бетховена, так как, в определенных условиях, «наши сознательные переживания могут находиться под определенным влиянием наших установок, которые, со своей

стороны, вовсе не являются содержанием нашего сознания. В нашем случае речь идет о досознательной ступени психического развития, которая находит свое выражение в экспериментальных фактах и, таким образом, становится доступной научному анализу [11]. В нашем материале мы видим экспериментальное подтверждение высказанного Д. Н. Узнадзе.

Таким образом, результаты эксперимента, проведенного при помощи одного из вариантов метода фиксированной установки, позволяют сделать вывод, что в основе восприятия музыкальных произведений разных стилей лежит целостно-личностная настройка или установка субъекта, приобретаемая в общественно-исторической музыкальной практике.

ЛИТЕРАТУРА

1. С. Е. Фейнберг. Пианизм как искусство, изд. «Музыка», М., 1969, стр. 95.
2. О. В. Лармин. Художественный метод и стиль, М., 1964, изд.
3. Ю. Боров. Основы эстетических категорий (гл. «Художественный метод»), «Высшая школа», М., 1960.
4. Программа курса — «Основы марксистско-ленинской эстетики», Госполитиздат, М., 1962, стр. 81.
5. А. В. Луначарский. В мире музыки. Статьи и речи., 2-е изд., М., 1971, стр. 306.
6. А. Фарбштейн. Теория реализма и проблемы музыкальной эстетики, изд. «Музыка», Л., 1973.
7. Е. В. Изайкинский. О психологии музыкального восприятия, изд. «Музыка», М., 1972, стр. 59.
8. А. С. Прангшвили. Установка и деятельность, «Вопросы психологии АПИ СССР», М., 1972. № 1, стр. 6.
9. Г. Н. Кечухашвили. Ладовое чувство и фиксированная установка.
10. К. Huber. Des Ausdruck musikalischer Elementarmotivoe, Leipzig, 1923.
11. Д. Н. Узнадзе. Экспериментальные исследования по психологии установки, изд. АН ГССР, Тб., 1958, стр. 30.

ეკონომიკა

ბია შირცხალავა

საბჭოთა საქართველოს მოსახლეობის აღზარდობის განვითარებისა და თანამედროვე თავისებურებათა შესახებ

უკანასკნელ წლებში საბჭოთა საქართველოს ხალხთა მოსახლეობის, დემოგრაფიული პრობლემების შესწავლა და მეცნიერული კვლევა საგრძნობლად გააქტიურდა და გაფართოვდა. ამასთან დაკავშირებით, ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას შეადგენს მოსახლეობის აღწარმოების, დემოგრაფიული პროცესების საერთო ტენდენციებთან ერთად, ჩვენება და დახასიათება იმ რაოდენობრივი და თვისებრივი, პროგრესული ცვლილებებისა, რასაც ადგილი ჰქონდა რევოლუციამდელ პერიოდთან შედარებით საქართველოს მოსახლეობის ბუნებრივ აღწარმოებაში, დემოგრაფიულ პროცესში (შობადობა, მოკვდაობა და სხვა); უნდა გამოვლინდეს და განალიზდეს შობადობაზე მოქმედი სოციალურ-ეკონომიკური და დემოგრაფიული ფაქტორები. უკველივე ამის გარეშე შეუძლებელია ნათელი წარმოდგენა გვექმნოდეს საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების განვითარებაზე, დემოგრაფიული პროცესების ევოლუციასა და მის თანამედროვე თავისებურებებზე. ჭერაც მოსაგვარებელია მიცემულ საკითხების მეცნიერულ დონეზე დამუშავება. ამ ხარვეზის ნაწილობრივ შევსებასთან ერთად წინამდებარე სტატია ითვალისწინებს საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების თანამედროვე თავისებურებათა და მიმდინარე დემოგრაფიული სიტუაციის გადრმავებულ ანალიზს.

საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების შესწავლის ძირითადი ამოსავალი ელემენტები დაბადებულთა და გარდაცვლილთა რიცხოვნობა, აგრეთვე, ისეთი ზოგადი ტრადიციული დემოგრაფიული მაჩვენებლები, როგორცაა მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის საერთო კოეფიციენტები (შობადობა, მოკვდაობა, ქორწინება, ბუნებრივი მატება მოსახლეობის 1000 სულზე გაანგარიშებით) — შედარებით სრული და სისტემატიზებული სახით ამ უკანასკნელ დრომდე მხოლოდ ჩვენი საუკუნის 40-იანი წლებიდან მოიპოვება.

საქმე ის არის, რომ საქართველოში მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მიმდინარე აღრიცხვა შემოღებულია გასული საუკუნის 20-იანი წლებიდან, ხოლო ამ მასალების დამუშავება და პუბლიკაცია წარმოებდა არასრულად, შემთხვევიდან შემთხვევამდე, თანაც იმდროინდელი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულების მიხედვით (თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების, მათში შემავალი მაზრებისა და ოკრუგების მიხედვით) და ამ ბოლო დრომდე გაბნეული იყო სხვადასხვა სტატისტიკურ კრებულებსა, საცნობარო ლიტერატურასა და საარქივო დოკუმენტებში. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებიდან მოქალაქეობრივი მდგომარეობის აქტების რეგისტრაციის ახალ სისტემაზე (საეკლესიოდან — სამოქალაქოზე) გადასვლასთან დაკავშირებით, მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის აღრიცხვა, რაც რევოლუციამდელ საქართველოში ბოლომდე ვერ მოწესრიგდა და 1915 წელს შეწყდა კიდევ, თითქმის მთლიანად მოიშალა და მხოლოდ დიდ სამამულო ომის წინა წლებში მოგვარ-

1 „მოსახლეობის აღწარმოება ჩვეულებრივ გულისხმობს მოსახლეობის უწყვეტი განახლების პროცესს თაობათა შეცვლის გზით, რაც გამოიხატება მოსახლეობის ბუნების მოძრაობაში, რომელიც მოიცავს შობადობას, მოკვდაობას, აგრეთვე, ქორწინებასა და განქორწინებას.

და. აქვე გასათვალისწინებელია, რომ ხანგრძლივი დროის მანძილზე 1959 წ. მოსახლეობის აღწერის ჩატარებამდე და მისი შედეგების მიღებამდე, როგორც წესი, მუშავდებოდა მარტოოდენ მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის საერთო კოეფიციენტები და 1 წლამდე გარდაცვლილ ბავშვთა სიკვდილიანობის კოეფიციენტები. ამავე დროს, შობადობისა, მოკვდაობისა და, შესაბამისად, ბუნებრივი მატების საერთო კოეფიციენტებმა თავისი მნიშვნელოვანი შემეცნებითი დევალვაცია ჩვენშიც 30-იან წლებში განიცადეს, უმთავრესად შობადობისა და მოკვდაობის შემცირების შედეგად მოსახლეობის სქესობრივ ასაკობრივ შემადგენლობაში მომხდარი ცვლილებათა გამო. სხვა უფრო ზუსტი მაჩვენებლები, როგორცაა შობადობისა და მოკვდაობის ასაკობრივი კოეფიციენტები, ქალთა ნაყოფიერების კოეფიციენტი და სხვა, საერთოდ არ მოიპოვებოდა და დღესაც მხოლოდ მოსახლეობის 1959 წლის აღწერის შემდგომი წლებიდან მუშავდება. ასე, რომ თვით უახლესი დემოგრაფიული ვითარებანი და მიმდინარე დემოგრაფიული პროცესების შინაგანი სიტუაცია ფაქტიურად სრულიად უცნობი რჩებოდა, რომ აღარაფერი ვთქვათ რეკოლუციამდელთან შედარებით საბჭოთა პერიოდში საქართველოს მოსახლეობის ბუნებრივ აღწარმოებაში, დემოგრაფიულ პროცესში, შობადობის და მოკვდაობის დონეში მომხდარ ცვლილებათა შესახებ.

ამჟამად, მდგომარეობა ძირითადად იმ მხრივ შეიცვალა, რომ მოსახლეობის 1959 წლის აღწერის შემდგომი პერიოდისათვის სისტემატურად, ყოველწლიურად მუშავდება რესპუბლიკის ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს (ცსს) მიერ შობადობის და მოკვდაობის ასაკობრივი კოეფიციენტები, ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტები (15—45 წლის ყოველ 1000 ქალზე დაბადებული ბავშვის რიცხვი), ჯამობრივი ნაყოფიერების კოეფიციენტი (ბავშვების საშუალო რიცხვი რომელსაც შობს ერთი ქალი მთელი ნაყოფიერების მანძილზე) და, რაც მთავარია, მოსახლეობის აღწარმოების ბრუტო და ნეტო კოეფიციენტები², სიცოცხლის საშუალო მომავალი ხანგრძლივობა და სხვა — როგორც ქალაქად ასევე სოფლად.

გარდა ამისა, ორი ათეული წლის შემდეგ გამოქვეყნდა და ამჟამად ჩვენს განკარგულებაშია 1940 წ. საქართველოს სოფლებში და 1947 წ. ამიერკავკასიის სამივე რესპუბლიკის სოფლებში ანამისტიკური მეთოდით ჩატარებული დემოგრაფიული გამოკვლევების შედეგები, რითაც რეტროსპექტულად აღდგენილია 1910—1940 წწ. საქართველოში ქალთა ნაყოფიერების საერთო და ასაკობრივი კოეფიციენტები, ნაყოფიერების ჯამობრივი მაჩვენებლები, ბავშვებში სიკვდილიანობა, ქორწინება და სხვა³. ცალკეულ შემთხვევაში მიღებუ-

² მოსახლეობის აღწარმოების ბრუტო-კოეფიციენტი გვიჩვენებს თუ საშუალოდ რამდენ გოგონა შობს ერთი ქალი მთელ ნაყოფიერების მანძილზე. მოკვდაობის გათვალისწინებით მიიღება ნეტო-კოეფიციენტი, რომელიც გვიჩვენებს საშუალოდ ერთი ქალის მიერ მთელი ნაყოფიერების მანძილზე დაბადებული გოგონების საშუალო რიცხვს, რომლებიც მიაღწევენ იმ ასაკს, რომელშიდაც იშყოფებოდა ქალი მათი დაბადების მომენტში. ჩვეულებრივ მიჩნეულია, რომ თუ კი ბრუტო და ნეტო კოეფიციენტი 1-ზე მაღალია, ადგილი აქვს მოსახლეობის გაფართოებულ აღწარმოებას, თუ 1-ს უდრის, მაშინ — მარტივ აღწარმოებას.

³ აღნიშნული გამოკვლევები (1940 წ.) ჩატარდა სსრკ ჯანდაცვის სახალხო კომისარიატის სამეცნიერო-სანიტარული სტატისტიკის მეცნიერულ-მეთოდური ბიუროს მიერ და (1947 წ.) მედიცინის მეცნიერებათა აკადემიის ჯანდაცვის ორგანიზაციისა და მედიცინის ისტორიის მიერ რესპუბლიკების სანიტარულ-სტატისტიკის მეცნიერული მეთოდური ბიუროსთან ერთად. გამოკვლევას ხელმძღვანელობდა გამოცდილი საბჭოთა დემოგრაფი რ. ი. სიფ-

ლია ისეთი დემოგრაფიული მაჩვენებლები და ინფორმაცია რის შესაძლებლობასაც მხოლოდ სპეციალური დემოგრაფიული გამოკვლევები იძლევიან და ამდენად ეს მასალა მთელი კავშირის მასშტაბითაც უნიკუმს წარმოადგენს.

და ბოლოს რევოლუციამდელ საქართველოში მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მიმდინარე სტატისტიკის მონაცემების საფუძველზე ჩვენ მიერ გაანგარიშებული და მიღებულია 1886—1914 წლების სხვადასხვა დემოგრაფიული მაჩვენებლები და კოეფიციენტები, მათ შორის მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის საერთო კოეფიციენტი, რაც შედარებით სრული და სისტემატიზებული სახით პირველად წარმოდგენილია ქვემოთ მოყვანილ ცხრილში.

საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების ძირითადი მაჩვენებლების დინამიკა⁴
ცხრილი 1

წლები	მოსახლეობის 1000 სულზე			მოსახლეობის სიცოცხლის ხანობის კოეფიციენტი (დაბადებულთა რიცხვთან გარდაცვლილთა რიცხვის შეფარდება).
	შობადობა	მოკვდაობა	ბუნებრივი მატება	
1886—1890	32,3	17,5	14,8	1,8
1891—1895	32,0	19,6	12,4	1,4
1896—1900	30,9	19,4	11,5	1,6
1901—1905	30,7	16,4	14,3	1,9
1906—1910	30,3	16,9	13,4	1,8
1911—1914	28,1	15,4	12,7	1,8
1940	27,4	8,8	18,6	3,1
1950—1955	24,2	7,5	16,7	3,2
1956—1960	23,8	6,7	17,1	3,6
1961—1965	22,9	6,8	16,1	3,4
1966—1970	19,4	7,1	12,3	2,7
1971—1973	18,4	7,5	10,9	2,7

სამწუხაროდ საქურნალო სტატიის მოცულობა და ხასიათი საშუალებას არ იძლევა, რამდენადმე ვრცლად შევჩერდეთ რევოლუციამდელ საქართველოში მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შესახებ ჩვენ მიერ მოყვანილი მაჩვენებლების ავთენტიკურობის და გაანგარიშების პროცედურის დახასიათებაზე. ამიტომ, ზოგადად, მხოლოდ მას აღვნიშნავთ, რომ, როგორც სათანადო სტატისტიკური წყაროებისა და მასალების მრავალმხრივმა შესწავლამ და

მანი, რომლის მიერ სათანადო დამუშავებული, სისტემატიზირებული და გაანალიზებულია გამოკვლევის მასალები. (იხ. P. И. Сифман, Рождаемость в селах Закавказья сначала XX века до Великой отечественной войны. — „Проблемы демографической статистики“. т. X. М., 1966. მისივე, Из опыта онанистических демографических обследований в Закавказье. — „Проблемы демографической статистики“. Том специальный, М., 1959 г. მისივე, Динамика рождаемости в СССР (по материалам выборочных обследований). М., 1974, стр. 79—82.). ვინაიდან საქართველოში 1913 წ. სოფლის მოსახლეობის წილი მთელი მოსახლეობის სამ მეოთხედს (74%) და 1939 წ. 70 % შეადგენდა, ანაბნისტური დემოგრაფიული გამოკვლევის შედეგები შეძლება გავავრცელოთ მთელს მოსახლეობაზე.

4 1940—1973 წლების მონაცემები იხ. Народное хозяйство Грузинской ССР в 1961 г. Статистический ежегодник, 1963, стр. 16; საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობა სსრკ 50 წლისათვის. სტატისტიკური წელიწდეული, თბილისი, 1972, გვ. 28. Народное хозяйство Грузинской ССР в 1973 году. Статистический ежегодник, Тбилиси, 1974, стр. 20, „Вестник статистики“, 1973, № 12, стр. 79. მოსახლეობის სიცოცხლის ხანობის კოეფიციენტი გაანგარიშებულია ჩვენ მიერ.

კრიტიკულმა ანალიზმა გვიჩვენა, მე-19 საუკუნის 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან საქართველოში მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მოვლენების აღრიცხვა, ყოველ შემთხვევაში, დაბადებულთა და გარდაცვლილთა საერთო რიცხოვნობის რეგისტრაცია, უკვე იმ დონეზე იყო და იმ სისრულით წარმოებდა, რომ დაბადებულთა და გარდაცვლილთა შესახებ მიმდინარე სტატისტიკის მონაცემების საფუძველზე ჩვენ მიერ სათანადო წესით და მეთოდით გაანგარიშებული მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის საერთო კოეფიციენტები, პრინციპში, სწორად ავლენს რევოლუციამდელ საქართველოში დემოგრაფიული პროცესების (შობადობის, მოკვდაობის) თავისებურებებსა და ძირითად ტენდენციებს, მოსახლეობის აღწარმოების არსებულ ტიპს. ამდენად მე-19 საუკუნის მიწურულსა და მე-20 საუკუნის დასაწყისში საქართველოს მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის შესახებ არსებული მასალა შეიძლება შეყვანილი იქნას მეცნიერულ ბრუნვაში და გამოყენებული იქნას სხვადასხვა დემოგრაფიული მაჩვენებლებისა და კოეფიციენტების გასაანგარიშებლად და, მათსადაამე, საქართველოში მოსახლეობის აღწარმოების, დემოგრაფიული პროცესების საერთო ტენდენციებისა და ევოლუციის შესასწავლად.

დასასრულს, საერთოდ უნდა ითქვას, რომ პირველ ცხრილში მოყვანილ შობადობის, მოკვდაობის, ბუნებრივი მატების საერთო კოეფიციენტები, სხვა უფრო ზუსტი დემოგრაფიული მაჩვენებლებთან და ინფორმაციასთან ერთად საშუალებას იძლევა, რომ გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ ზანგრძლივი დროის მანძილზე (მე-19 საუკუნის დასასრულიდან — დღემდე) საქართველოში მოსახლეობის აღწარმოების ტიპისა და ძირითად მაჩვენებელთა დინამიკაზე, დემოგრაფიული პროცესების საერთო ტენდენციებსა და ევოლუციაზე, გამოვავლინოთ და გავაანალიზოთ მოსახლეობის აღწარმოების სიღრმისეული პროცესები და ამგვარად, საბჭოთა საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების განვითარება და თანამედროვე თავისებურებანი და ტენდენციები. აქვე შევნიშნავთ, რომ დემოგრაფიული პროცესების შედარებით დეტალური ანალიზი შეიძლება ვაწარმოოთ მოსახლეობის აღწერების მომიჯნავე წლებსათვის, ვინაიდან მოსახლეობის შემადგენლობის შესახებ აღწერის მასალები, შესაბამისი წლების მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მონაცემებთან ერთად შესაძლებლობას იძლევა მივიღოთ სხვადასხვაგვარი დემოგრაფიული მაჩვენებლები, აგრეთვე გამოვავლინოთ შობადობაზე მოქმედი ზოგიერთი სოციალურ-ეკონომიკური და დემოგრაფიული ფაქტორები და სხვ.

ვიდრე პირველი ცხრილის მაჩვენებლების უშუალოდ განხილვას შევუდგებოდეთ, უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ რევოლუციამდელ საქართველოში სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაბალ დონეს შეესაბამებოდა მოსახლეობის აღწარმოების პრიმიტიული, ექსტენსიური ტიპი, რომლისათვისაც საერთოდ დამახასიათებელია შობადობასთან ერთად მოკვდაობის მაღალი დონე. საბჭოთა პერიოდში საქართველოს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური და სოციალურ-კულტურული განვითარების შედეგად, ჩვენშიც შეიქმნა და ჩამოყალიბდა მოსახლეობის აღწარმოების თვისებრივად ახალი, პროგრესიული ტიპი, რომლისთვისაც ნიშანდობლივია შობადობის, განსაკუთრებით მოკვდაობის დაბალი დონე და სიცოცხლის მაღალი ზანგრძლივობა.

მართლაც, როგორც ამას ცხრილი I გვიჩვენებს, რევოლუციამდელ საქართველოში მაღალი იყო შობადობის, განსაკუთრებით კი, მოკვდაობის დონე, და დაბალი სიცოცხლიანობის კოეფიციენტი. თანაც, მხოლოდ შობადო-

ბასთან ერთად დაიწყო მოკვდაობის დონის შემცირება, რაც შობადობასთან შედარებით და საერთოდაც, დიდად არ შემცირებულა. ამის შედეგად არც მოსახლეობის ბუნებრივი მატების ტემპი შეცვლილა რამდენადმე და კვლავ დაბალი დარჩა მოსახლეობის სიცოცხლიანობის კოეფიციენტიც.

რევოლუციამდელ საქართველოში მოკვდაობის მაღალი დონე და სიცოცხლიანობის დაბალი კოეფიციენტი მნიშვნელოვან წილად გამირობებული იყო ბავშვთა, მოზარდი თაობის მაღალი სიკვდილიანობით. საქმარისა აღინიშნოს რომ თვით მე-20 საუკუნის დასაწყისში, კერძოდ 1910—1914 წლებში დაბადებულთა საერთო რაოდენობიდან 5 წლამდე კვდებოდა 29,3%, ხოლო 10 წლამდე 33,6%⁵, ანუ ერთი მესამედი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ყოველ ექვს ახალშობილიდან მხოლოდ ოთხი ბავშვი აღწევდა 10 წლამდე. ასე რომ რევოლუციამდელ საქართველოში მოქმედებდა კ. მარქსის მიერ აღმოჩენილი თაობათა სწრაფი ცვლის კანონი.

ამ ვითარებაში, შობადობის, ნაყოფიერების მაღალი დონე აუცილებელი იყო ბავშვთა მაღალი სიკვდილიანობის ნაწილობრივი კომპენსაციისათვის, აგრეთვე, პრიმიტიულ, ხელით შრომაზე დამყარებული გლეხური მეურნეობის მუშა-ძალით უზრუნველსაყოფად. მე-19 საუკუნის მიწურულს, 1896—1897 წწ. საქართველოში ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტი შეადგენდა 146,7 პრომილს, ხოლო ნაყოფიერების ჯამობრივი კოეფიციენტი, ერთი ქალის მიერ დაბადებული ბავშვების საშუალო რიცხვი 1910—1914 წლებში შეადგენდა 5,06⁶; შესაბამისად მოსახლეობის აღწარმოების ბრუტო-კოეფიციენტი—2,447.

შობადობასთან ერთად მაღალი მოკვდაობის დონის პირობებში მოსახლეობის გამარავლება, ბუნებრივი ზრდა იყო „ძვირადღირებული“, ნაკლებ ეკონომიური⁷. მოსახლეობის ბუნებრივი მატება მოითხოვდა ადამიანთა დიდ მასას, მოსახლეობის მაღალ „ბრუნვადობას“. მაგალითად, იმავე 1910—1914 წლებში საქართველოში მოსახლეობის „ბრუნვის“ მაჩვენებელი— შობადობის და მოკვდაობის კოეფიციენტების ჯამი შეადგენდა პრომილებში 43,5 ანუ დაბადებულთა და გარდაცვლილთა რიცხოვნობის საერთო რაოდენობა უდრიდა მთელი მოსახლეობის 4,4 პროცენტს. ამავე დროს მოსახლეობის ბუნებრივი მატების ტემპი შეადგენდა 1,3%.

თავი რომ დავანებოთ მაღალი სიკვდილიანობის ემოციურ მხარეს, მოკვდაობის მაღალი დონე და მის შედეგად მოსახლეობის მაღალი „ბრუნვა“, მძიმე ეკონომიურ ტვირთად აწეა როგორც ქვეყნის ეკონომიკას ასევე ოჯახის ბიუჯეტს, ვინაიდან ადამიანები მასობრივად კვდებოდნენ ისე, რომ ვერ ასწრებდნენ თავიანთი სამუშაო ძალის სრულ გაფურჩქვნას, ნაციონალური სიმდიდრის შექმნაში და დაგროვებაში მონაწილეობის მიღებას და მათზე ოჯახის მიერ გაწეული ხარჯების ანაზღაურებას.

⁵ განგარიშებული გვაქვს საქართველოს სოფლებში ჩატარებული ანამნისტიკური დემოგრაფიული გამოკვლევების მასალების მიხედვით. ვინაიდან გამოქვეყნებული მასალა არ შეიცავს „0“ ასაკში სიკვდილიანობის აღბათობის შესახებ მონაცემს ეს სიდიდე ალებული გვაქვს მიახლოებით. იხ. ამის შესახებ აგრეთვე Г. В. Пирцхალავა. Уровень. Структура и факторы рождаемости в Грузии.—„ეკონომიკა“, I, თბილისი, 1969, გვ. 410.

⁶ Р. И. Спфман. „Рождаемость в селах Закавказье....“, стр. 183.

⁷ განგარიშებული გვაქვს ნაყოფიერების ჯამობრივი მაჩვენებლის შესახებ ანამნისტიკური დემოგრაფიული გამოკვლევების მონაცემების საფუძველზე. მეტი სიზუსტისათვის დაბადებულთა საერთო რაოდენობაში გოგონების წილი ალებული გვაქვს თანამედროვე მონაცემების მიხედვით.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში შობადობასთან შედარებით გაცილებით სწრაფად და მკვეთრად შემცირდა მოკვდაობის დონე. ხოლო მოსახლეობის ბუნებრივი მატების ტემპი საბჭოთა საქართველოში 60-იანი წლების მეორე ნახევრამდეც უფრო მაღალი იყო ვიდრე მთელს რევოლუციამდელ პერიოდში. თანაც, შობადობის შემცირების მიუხედავად, სიცოცხლიანობის კოეფიციენტი საშუალოდ ორჯერ და მეტად გადიდდა. და ახლაც, ბოლო წლებშიც, შობადობის დონის შემდგომი შემცირების მიუხედავად 1,5-ჯერ უფრო მაღალია (იხ. ცხრილი 1).

განსაკუთრებით სწრაფად და მკვეთრად შემცირდა ბავშვთა, მოზარდ თაობაში სიკვდილიანობა, აგრეთვე შრომაუნარიან ასაკის მოსახლეობაში. უკანასკნელი წლების მონაცემებით (1970—1971), დაბადებულთა საერთო რაოდენობიდან 10 წლამდე კვდებოდა 3,6%. (ანუ თითქმის 10-ჯერ და უფრო ნაკლები ვიდრე 1910—1914 წლებში). მარტო 1939—1971 წლებში 0—4 წლის ასაკის ბავშვთა მოკვდაობის კოეფიციენტი თითქმის 4-ჯერ შემცირდა, 5—9 წლის ასაკის ბავშვებისა 5-ჯერ, 25—29 წლის ასაკობრივი ჯგუფში — 2,5-ჯერ და მეტად, 30—34 წწ. ასაკის ჯგუფში 2-ჯერ და მეტად; შესაბამის ასაკობრივ ჯგუფებში მოკვდაობის საერთო კოეფიციენტი 1970—1971 წლებში შეადგინა (პრომილებში): 6,6, 0,7; 1,4; 1,9⁸.

ვინაიდან მოკვდაობის საერთო კოეფიციენტებზე, გარდა ასაკობრივი კოეფიციენტებისა, გავლენას ახდენს აგრეთვე მოსახლეობის სქესობრივ-ასაკობრივ შემადგენლობაში მომხდარი ცვლილებანი, ამ დემოგრაფიულ-სტრუქტურული ფაქტორის ელიმინირება, კერძოდ, მოკვდაობის სტანდარტიზებული კოეფიციენტები გვიჩვენებს, რომ ფაქტიურად საბჭოთა ხელისუფლების წლებში მოკვდაობის დონე მეტად შემცირდა. (იხ. ცხრილი 2).

მოკვდაობის ჩვეულებრივი და სტანდარტიზებული კოეფიციენტების დინამიკა საქართველოში

ცხრილი 2

	1896—1897	1938—1939	1958—1959	1969—1970	1971—1972
მოკვდაობის ჩვეულებრივი კოეფიციენტები....	19,3	8,7	6,8	7,4	7,5
მოკვდაობის სტანდარტიზებული კოეფიციენტები (სტანდარტად აღებულია მოსახლეობის 1897 წ. ასაკობრივი შემადგენლობა)	19,3	7,9	5,4	5,5	5,2

როგორც ვხედავთ, მოკვდაობის ჩვეულებრივ კოეფიციენტთან შედარებით, საბჭოთა პერიოდში გაცილებით შემცირდა მოკვდაობის სტანდარტიზებული კოეფიციენტები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ უკანასკნელ პერიოდში ჩვენშიც მოკვდაობის კოეფიციენტის ზრდა ძირითადად გამოწვეულია მოსახლეობაში მაღალი ასაკობრივი ჯგუფის, ხანდაზმულთა წილის გადიდებით, სადაც ჩვეულებრივ მაღალია ფიზიოლოგიური სიკვდილიანობა.

მოკვდაობის დონის ყველაზე უფრო ზუსტ მაჩვენებელს სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა შეადგენს რაც უკანასკნელ წლებში (1959—1972 წწ.)

⁸ მოკვდაობის ასაკობრივი კოეფიციენტი 1970—1971 წწ. აღებული გაქვს რესპუბლიკის ცს სამმართველოდან.

კიდევ უფრო გაიზარდა და ამჟამად შეადგენს 73 წელს, ერთ-ერთი უფრო მაღალს მთელ მსოფლიოში.

ყოველივე აღნიშნულთან ერთად, საბჭოთა საქართველოში მოსახლეობის აღწარმოების მთლიანი პროცესი გაცილებით ეკონომიურად და რაციონალურად მიმდინარეობს. მაგალითად, მიუხედავად იმისა, რომ 1960—1965 წლებში მოსახლეობის ბუნებრივი მატების ტემპი უფრო მაღალი იყო 1910—1914 წლებთან შედარებით, მოსახლეობის „ბრუნვის“ მაჩვენებელი შეადგენდა 3%. ამდენად უფრო ნაკლები ადამიანთა მასა გახდა საჭირო მოსახლეობის ზრდისათვის, ვიდრე მაგალითად 1910—1914 წწ. ბოლო წლებში მოსახლეობის „ბრუნვის“ მაჩვენებელმა შეადგინა 2,7%, მაგრამ მოსახლეობის ბუნებრივი მატების ტემპიც შემცირდა 1910—1914 წწ. შედარებით. ეს გარემოება ნაწილობრივ გამოწვეულია შობადობის შემდგომი შემცირებით, რაც გარკვეული შედეგია სამამულო ომის მეორე უარყოფითი დემოგრაფიული ტალღისა. გასაგებია მიზეზების გამო, ომის წლებში დაბადებული მცირერიცხოვანი თაობა, ამჟამად იძლევა დაბადებულთა მცირე რიცხვს. ამის შედეგად, 60-იან წლებში ისედაც საშუალო დონეზე სტაბილიზებული შობადობის საერთო კოეფიციენტი შემდგომ წლებში უფრო შემცირდა. შესაბამისად შემცირდა, აგრეთვე მოსახლეობის ბუნებრივი მატების საერთო კოეფიციენტი.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში, ისევე როგორც მთლიანად კავშირში, საქართველოშიც შობადობის შემცირება ძირითადად გამოწვეული იყო ინტენსიური ურბანიზაციის, ქალთა განათლებისა და კულტურული დონის ზრდის, საზოგადოებრივ წარმოებაში მათი მასობრივი ჩაბმის შედეგად, რაზედაც ზოგად წარმოდგენას ვეძიებთ ცხრილი 3-ის მონაცემები.

საქართველოში ფერტილური ასაკის ქალთა შემადგენლობისა და ნაყოფიერების დონის დინამიკა

ცხრილი 3

წლები	15—49 წწ. ყოველ 1000 ქალიდან					დაბადებული ბავშვების რიცხვი 15-49 წწ. ყოველ 1000 ქალზე.
	ქალაქად ცხოვრობდა	წიგნიერი იყო	უმაღლესი განათლება ჰქონდა	დასაქმებული იყო არასოფლის მეურნეობრივ დარგებში	მ. შ. განათლების, მეცნიერების და ხელოვნების დარგში	
1897	151	166	0,1	40	2	146,7
1939	381	820	14	152	39	114,3
1959	475	975	56	317	61	85,0
1970	525	999	90	444	104	73,3

ვინაიდან ქალაქი სოფელთან შედარებით წარმოდგენს უფრო მაღალ სოციალურ-კულტურულ ფენომენს და შობადობის დონე, როგორც ახლა, რეკონსტრუირებული საქართველოშიც ქალაქად უფრო დაბალი იყო ვიდრე სოფლად, გასაგებია, რომ ქალაქის მოსახლეობის წილის ზრდა მთელს მოსახლეობაში, ქალაქური ცხოვრების წესი, სადაც მაღალია ქალთა დასაქმება და სხვა, ნე-

⁹ ქალთა ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტი 1959 და 1970 წწ. შესახებ აღებული გეჰქეს რესპუბლიკის ცს სამმართველოდან. ხოლო დანარჩენი წლებისა ვიანგარიშებულია ჩვენ მიერ. იხ. გ. გირცხალავა, დინამიკა და ნიშნები რქდაემოსტი ვ გრუ-ზიი.—„მასერიალი ვსესოიუზნიი ნაუჩნიი კონფერენციი პო პრობლემათა ნაროდონასელენია ზაკავკაზია“. ერევან. 1968, სტრ. 43.

გატიურად მოქმედებდა საერთოდ შობადობაზე, კერძოდ, ხელს უწყობდა შობადობის დაცემას. ეს მით უმეტეს, რომ საბჭოთა პერიოში ქალაქად სოფელთან შედარებით, შობადობა უფრო ინტენსიურად შემცირდა და თუ მე-19 საუკუნის მიწურულში (1896—1897) ნაყოფიერების კოეფიციენტი ქალაქად (123,8) სოფელთან შედარებით (151,9) 18,5 პროცენტით უფრო დაბალი იყო, ამჟამად ეს განსხვავება უფრო გაიზარდა და 1969—1970 წლებში 25,5 პროცენტით უფრო დაბალი იყო ნაყოფიერების კოეფიციენტი ქალაქად (66,1), ვიდრე სოფლად (81,5). კონკრეტული წარმოდგენა რომ მივიღოთ, თუ რა გავლენა მოახდინა შობადობის შემცირებაზე ქალთა საზოგადოებრივი მდგომარეობის ცვლილებებმა და დასაქმებულობის ზრდამ, აღვნიშნავთ, რომ მომუშავე, მუშა-მოსამსახურე ქალებში ნაყოფიერების კოეფიციენტი არამომუშავე, კმაყოფიერ მყოფ ქალებთან შედარებით 1969—1970 წწ. 56,6%-ით ანუ ორჯერ დაბალი იყო. კოლმეურნეობაში მომუშავე და არამომუშავე კმაყოფიერ მყოფი ყველა ქალის ნაყოფიერების კოეფიციენტი 42,1%-ით უფრო დაბალი იყო ვიდრე მუშა-მოსამსახურეთა კმაყოფიერ მყოფი ქალებისა¹⁰.

საერთოდ კი მოსამსახურეთა საზოგადოებრივი ჯგუფის ქალებში, რომელთა შორის განათლებისა და დასაქმებულობის დონე უფრო მაღალია და ძირითად მასას შეადგენს გონებრივი შრომის მუშაკები, ნაყოფიერების დონე უფრო დაბალია მუშათა, აგრეთვე კოლმეურნეთა საზოგადოებრივ ჯგუფის ქალებთან შედარებით, რომელთა შორის განათლებისა და დასაქმებულობის დონე დაბალია და ძირითად მასას ფიზიკური შრომის მუშაკები შეადგენენ.

სოციალურ-ეკონომიკური ფაქტორები შობადობაზე გავლენას ახდენს არა უშუალოდ, არამედ — არაპირდაპირ: ქორწინების, საქორწინო ნაყოფიერების, შობადობის შიდაოჯახური რეგულირებისა და სხვა დემოგრაფიული ფაქტორების მეშვეობით.

როგორც ცხრილი 4 გვიჩვენებს, მოცემულ წლებში, ვერ ერთი, შობადობის საერთო კოეფიციენტი მთლიანად შემცირდა ნაყოფიერების კოეფიციენტის შემცირების ხარჯზე. ვინაიდან სხვა თანაბარ პირობებში დაბადებულთა რაოდენობა, შობადობის საერთო კოეფიციენტი, მით უფრო მაღალია რაც უფრო დიდია, აგრეთვე, მოსახლეობაში მშობადი კონტიგენტის, ფერტილური ასაკის ქალთა წილი, ამ დემოგრაფიულ-სტრუქტურულმა ფაქტორმა 1896—1897 წწ. შედარებით 1969—1970 წწ. შობადობის საერთო კოეფიციენტის დაცემა შეანელა 7,1 პროცენტით, ანუ 39,3%-ით, და იგი ნაყოფიერების კოეფიციენტთან შედარებით ნაკლებად შემცირდა.

თავის მხრივ, ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტი შემცირდა ორივე კომპონენტის, როგორც საქორწინო ნაყოფიერების კოეფიციენტის (15—49 წწ. ყოველ 1 000 დაქორწინებულ ქალზე დაბადებული ბავშვების რიცხვი) ანუ არსებულ ოჯახებში ბავშვების რიცხვის შეზღუდვის, ასევე ფერტილური ასაკის ქალებში დაქორწინებულთა წილის შემცირების შედეგად. თანაც ნაყოფიერების კოეფიციენტი უფრო მეტად შემცირდა საქორწინო ნაყოფიერების შემცირების ხარჯზე, რომლის მასშტაბები, ცალკეული პერიოდების მიხედვით, გარკვევით გვიჩვენებს ჩვენში შობადობის შიდაოჯახური რეგული-

¹⁰ სათანადო მაჩვენებლები განაგარიშებული გვაქვს 15—45 წლის ქალთა დასაქმებულობისა და სოციალური ჯგუფების მიხედვით განაწილების შესახებ მოსახლეობის 1970 წ. აღწერისა და 1969—1970 წწ. შობადობის მიმდინარე სტატისტიკის მონაცემების საფუძველზე.

რების, ოჯახებში ბავშვების რიცხვის დაგეგმვის სულ უფრო მეტ და ფართო გავრცელებას. (იხ. ცხრილი 4).

საკუთრივ საქორწინო ნაყოფიერების კოეფიციენტი აღებულ წლებში თითქმის ორჯერ შემცირდა, და საწინააღმდეგოდ 1896—1897 წლების 205,3 პრომილისა, 1938—1939 წლებში შეადგინა—168,2; 1958—1959 წლებში—144,9, ხოლო 1969—1970 წლებში 110,4 პრომილი¹¹.

საგრძობი ვაკუნა მოახდინა ასევე ჩვენშიც ნაყოფიერების კოეფიციენტის შემცირებაზე ფერტილური ასაკის ქალებში დაქორწინებულთა წილის შემცირებამ, რაც უმთავრესად გამოწვეული იყო დაბალი და საშუალო ასაკობრივი ჯგუფების ქალებში ქორწინების შემცირებით.

შობადობის დინამიკა და ზოგიერთი დემოგრაფიული ფაქტორი საქართველოში

ცხრილი 4

წლები	1896—1897 წწ. შედარებით შემცირდა (—) ან გაიზარდა (+) (პრომილებში) ¹²						
	შობადობის საერთო კოეფიციენტი	მათ შორის			ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტი	მათ შორის	
		ნაყოფიერების კოეფიციენტის შეცვლის ხარჯზე	ფერტილური ასაკის ქალთა წილის შეცვ- ლის ხარჯზე	საქორწინო ნაყოფიერების შეცვლის ხარჯზე		დაქორწინებულ ქალთა წილის შეცვლის ხარჯზე	
1938—1939	— 3,4	— 7,7	+ 4,3	—13,4	—25,3	— 7,1	
1958—1959	— 6,2	—16,7	+10,5	—61,7	—35,3	—26,4	
1969—1970	—11,7	—18,8	+ 7,1	—73,4	—62,3	—11,1	

რეგულაციამდელ საქართველოში შობადობის შიდაოჯახური რეგულირების ნაკლებად გავრცელების პირობებში, შობადობის შედარებით მაღალი დონე მნიშვნელოვან წილად გამოწვეული იყო ნაადრევი, დაბალ ასაკობრივ ჯგუფში დაქორწინებულთა მაღალი დონით. მე-19 საუკუნის მიწურულს, მიმდინარე სტატისტიკის მონაცემებით, დაქორწინებულთა ქალთა საერთო რაოდენობიდან 20 წლამდე ქორწინდებოდა 55% ანუ ნახევარზე მეტი. ანალოგიური მაჩვენებელი 1938—1940 წწ. შეადგინა 35,5%, 1969—1970 წწ. 20%. შესაბამისად შემცირდა ფერტილური ასაკის ქალებში დაქორწინებულთა წილი, და გაიზარდა საშუალო საქორწინო ასაკი. მარტო 1938—1940 წლებთან შედარებით 1969—1970 წლებში ქალთა საშუალო საქორწინო ასაკი გაიზარდა 21,4 წლიდან 26,8 წლამდე¹³, ანუ 5 წლით.

თანამედროვე ახალგაზრდობა მასობრივად ქორწინდება და ოჯახს ეკიდება მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც იღებს სათანადო განათლებას და ეუფ-

¹¹ განგარიშებულია ჩვენ მიერ. იხ. გ. ვ. პირცხალავა, Динамика и некоторые особенности рождаемости в Грузии. стр. 43, 44.

¹² შობადობაზე ცალკეული კომპონენტების, დემოგრაფიული ფაქტორების გავლენის განგარიშების მეთოდის შესახებ იხ. В. С. Козлов, Естественное движение населения капиталистических стран Европы. М., 1959, стр. 19—31; А. Г. Волков. О некоторых причинах снижения коэффициента рождаемости.—„Изучение воспроизводства населения“. М., 1968, стр. 172—182.

¹³ განგარიშებულია გაქვს პირველად დაქორწინებულთა შესახებ მიმდინარე სტატისტიკის მონაცემების მიხედვით.

ლება შერჩეულ სპეციალობას, რისი შესაძლებლობანიც ესოდენ გაიზარდა საბჭოთა საქართველოში. ამავე დროს, სწავლების პერიოდის გადიდება, საყოველთაო სავალდებულო საშუალო სწავლების შემოღება, უმაღლესი განათლებისადმი მასობრივი ლტოლვა, მოჭარბებული ინფორმაციის პირობებში ყოველმხრივ განვითარებული, თანამედროვე პიროვნების სოციალური ფორმირების პერიოდის გახანგრძლივება, ბუნებრივად იწვევს ახალგაზრდებში ქორწინების შემცირებას, საშუალო საქორწინო ასაკის გადიდებას.

ამავე დროს, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რეგულირებადი შობადობის პირობებში, როდესაც ბავშვების რიცხვი უმრავლეს ოჯახებში წინასწარ იგეგმება, საქორწინო ასაკი კარგავს თავის გადამწყვეტ მნიშვნელობას წარსულისაგან განსხვავებით, როდესაც შობადობის დონეს განაპირობებდა ბიოლოგიური შესაძლებლობა, ფიზიოლოგიური მქსიმუმი. ამჟამად დაბალ ასაკში დაქორწინებულები სრულებითაც არ ცდილობენ ამის შედეგად გაზრდილ შესაძლებლობათა სრულად გამოყენებას, ისევე, როგორც მაღალ ასაკში დაქორწინებულები ისედაც შეკვეცილ შესაძლებლობისას, როდესაც ოჯახში ბავშვების მათთვის სასურველ რიცხვს იყოლიებენ.

შობადობის, ნაყოფიერების საერთო დონის შემცირება საქართველოში მიმდინარეობდა ყველა ასაკობრივი ჯგუფის, განსაკუთრებით კი დაბალი და უფრო მეტად მაღალი (30 წლისა და ზევით) ასაკობრივი ჯგუფის ქალებში შობადობის შემცირების ვითარებაში. თანაც მაღალ ასაკობრივ ჯგუფში, შობადობის საერთო კოეფიციენტთან შედარებით გაცილებით შემცირდა საქორწინო ნაყოფიერების კოეფიციენტი. თუ 1938—1939 წწ. საქორწინო ნაყოფიერების კოეფიციენტი 30—39 წლის ქალებში შეადგენდა 137,2 და 40—49 წლის ქალებში—52,3 პრომილე, 1969—1970 წწ. ამავე მაჩვენებელმა შესაბამისად შეადგინა 89,9 და 10,9 პრომილე. ასე რომ ოჯახის ფორმირება არსებითად მთავრდება 30 წლის ზევით ახლო მომიჯნავე წლებში და წყდება პროდუქტიული ქორწინება.

შობადობის ყველაზე ზუსტ და განმარტავად მჩვენებელს ნაყოფიერების ჯამობრივი კოეფიციენტი და აღწარმოების ბრუტო-კოეფიციენტი შეადგენს, სადაც მთლიანად ელიმინირებულია მოსახლეობის სქესობრივ-ასაკობრივი შემადგენლობისა და შობადობის ასაკობრივი კოეფიციენტების გავლენა, და ამგვარად, ყველაზე სწორ წარმოდგენას იძლევა შობადობის დონის ცვლილებებსა და დინამიკაზე. ორივე ეს მაჩვენებელი საგრძობლად შემცირდა რევოლუციამდელ პერიოდთან შედარებით (1910—1914) უკვე დიდი სამამულო ომის წინა წლებში (1938—1939) ნაყოფიერების ჯამობრივი კოეფიციენტი შეადგენდა 3,6, ბრუტო-კოეფიციენტი—1,74¹⁴, ხოლო ომის შემდგომ პერიოდში ეს მაჩვენებელი კიდევ უფრო შემცირდა და, 1969—1970 წლების მონაცემებით, ანალოგიურმა მაჩვენებლებმა შეადგინეს შესაბამისად 2,7 და 1,29¹⁵, რაც 40%-ით დაბალია 1938—1939 წლებთან შედარებით და თითქმის ორჯერ ნაკლები ვიდრე 1910—1914 წწ.

¹⁴ განავარიშებულია ჩვენ მიერ მოსახლეობის 1939 წ. აღწერისა და 1938—1939 წწ. შობადობის შესახებ მიმდინარე სტატისტიკის მონაცემების მიხედვით.

¹⁵ იხ. Народонаселение мира. Справочник. М., 1974, стр. 69, 153; Курс демографии. Под ред. проф. А. Я. Боярского. Изд. второе, пер. и доп. М., 1974, стр. 92. Б. И. Удланис, Проблемы динамики населения СССР, М., 1974, стр. 127.

მიუხედავად ამისა, საქართველოში ამჟამად არსებული შობადობის დონე, თუმცა შეკვეცილად, მაგრამ მაინც უზრუნველყოფს მოსახლეობის გაფართოებული აღწარმოებას და ნეტო-კოეფიციენტიც არც თუ დიდად, მაგრამ მაინც 1-ზე მეტია (1,23) და უფრო მაღალია, ვიდრე მთლიანად საბჭოთა კავშირში (1,12) და ევროპულ ნაწილში განლაგებულ ყველა მოკავშირე რესპუბლიკის ანალოგიურ მაჩვენებლებზე.

საქართველოში მოსახლეობის აღწარმოების თანამედროვე რეჟიმი, რასაც საერთოდ შობადობის და მოკვდაობის ასაკობრივი კოეფიციენტები განსაზღვრავს, უზრუნველყოფს, გარდა მოსახლეობის, თაობათა გაფართოებული განახლებისა, სხვადასხვა თაობათა ზანგრძლივ ერთდროულ თანაცხოვრებას.

ამგვარად, საქართველოს მოსახლეობის თანამედროვე აღწარმოების ტიპისათვის დამახასიათებელია შობადობის მოკვდაობის დაბალი დონე, მაღალი სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა და მოსახლეობის ბუნებრივი მატების საშუალო ტემპი.

საბჭოთა პერიოდში საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების განვითარებაჲ, დემოგრაფიულმა ევოლუციამ იმ მხრივაც იჩინა თავი რომ მოსახლეობის საერთო რიცხოვნობა საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ორჯერზედ მეტად გაიზარდა და თანაც მოსახლეობის გაორკეცებას 1,5-ჯერ ნაკლები დრო დასჭირდა ვიდრე რევოლუციამდელ, მეფის რუსეთის საქართველოში. მართლაც საქართველოს მოსახლეობის საერთო რიცხოვნობა 1801 წელს შეადგენდა 850 ათას კაცს¹⁶, 1888 წ. 1.720¹⁷ ათას; 1921 წ. — 2,441 ათას, 1973 წ. — 4.835 ათას, და 1974 წელს — 4.878 ათას¹⁸. როგორც ვხედავთ რევოლუციამდელ პერიოდში, მე-19 საუკუნეში, საქართველოს მოსახლეობის გაორკეცებას დასჭირდა 87 წელიწადი, ხოლო საბჭოთა პერიოდში 53 წელიწადი ანუ 34 წელიწადით ნაკლები დრო.

დაახლოებით ანალოგიურ მდგომარეობას ქონდა ადგილი საკუთრივ ქართველი მოსახლეობის რიცხოვნობის ზრდაშიც რომელიც თითქმის არ განიცდის რა გარემოგრაფიული პროცესების გავლენას და ამგვარად უფრო ზუსტ წარმოდგენას ვეძიებთ მოსახლეობის ბუნებრივ გამრავლებაზე. იმავე წლებში, კერძოდ 1801 წ. ქართველების რიცხოვნობა შეადგენდა 670 ათას კაცს, 1897 წ. — 1,314¹⁹ ათას, 1926 წ. აღწერილ — 1,782 ათას და 1970 წ. აღწერის მონაცემებით ქართველების რიცხოვნობამ გადააჭარბა 3 მილიონს და შეადგინა 3.131 ათასი კაცი²⁰. ამგვარად ქართველი მოსახლეობა მე-19 საუკუნეში გაორკეცდა დაახლოებით 96 წლის მანძილზე, ხოლო საბჭოთა პერიოდში 44 წელიწადში ანუ ნახევარზე ნაკლები დროის განმავლობაში გაიზარდა 75 პროცენტით. და ყოველივე ეს მიუხედავად მეორე მსოფლიო ომის პირდაპირი (ჭარის დანაკარგები) და არაპირდაპირი (შობადობის დაცემა) დემოგრაფიული დანაკარგებისა, რომლის მასშტაბებზედაც გარკვეულ წარმოდგენას ვეძიებთ ის ფაქტი, რომ დიდი სამამულო ომის წინა წელს (1940 წ.) საქართველოს მოსახლეობის რიცხოვნობა 3.612 ათასი კაცი²¹, მიღწეული იქნა მხოლოდ 12

¹⁶ იხ. კ. ანთაძე, საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში, თბილისი, 1973, გვ. 88.

¹⁷ გაანგარიშებულია ჩვენ მიერ.

¹⁸ Народное хозяйство Грузинской ССР в 1973 г., стат. ежегод., стр. 10.

¹⁹ კ. ანთაძე, საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში გვ. 88.

²⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, том IV, М., 1973, стр. 13.

²¹ Народное хозяйство Грузинской ССР в 1973 г., стр. 10.

წლის შემდეგ — 1952 წელს. გარდა ამისა გასათვალისწინებელია ისიც რომ ორი უკანასკნელი აღწერის შორის პერიოდში (1959—1970 წწ.) საქართველოში ადგილი ქონდა უარყოფით საღლო მიგრაციას და განსხვავებით წინა პერიოდებისაგან ჩვენი რესპუბლიკიდან გასულებმა შემოსულებს გადააქარბა 92 ათასი კაცი²².

უკანასკნელ წლებში საქართველოში შეიმჩნევა შობადობის სრულად ახალი ტენდენციები: დაბალ ასაკობრივ ჯგუფის ქალებში შობადობის ამოღება, რაც თანაც უფრო ინტენსიურად მიმდინარეობს ვიდრე მაღალი ასაკობრივ ჯგუფის ქალებში შობადობის შემცირება ასე მაგალითად, 1958—1959 წწ. შედარებით 1969—1970 წწ. 25 წლამდე ქალებში ნაყოფიერების კოეფიციენტების გადიდების ჯამი სჭარბობდა 25 წლისა და უფროსი ასაკის ქალებში ნაყოფიერების კოეფიციენტების შემცირების ჯამს, ამის შედეგად 1958—1969 წწ. შედარებით 1969—1970 წწ. მცირედ მაგრამ მაინც გაიზარდა ასევე ნაყოფიერების ჯამობრივი კოეფიციენტი, აგრეთვე მოსახლეობის აღწარმოების ბრუტო და ნეტო-კოეფიციენტი²⁴ (იხ. ცხრილი 5).

ცხრილი 5

წლები	ქალების ასაკი		სულ ნაყოფი- ერების ჯამობრივი კოეფი- ციენტი	1958—1959 წწ. შედარებით გაიზარდა (%)		
	15—24	25—49		ნაყოფიერე- ბის ჯამობ- რივი კოეფი- ციენტი	ბრუტო— კოეფიციენტი	ნეტო ²⁴ კოეფიციენტი
1958—1959	28,3	71,7	100,0	—	—	—
1969—1970	41,5	58,5	100,0	8,0	4,4	7,6

სათანადო ანალიზმა გვიჩვენა, რომ 25 წლამდე ქალებში ნაყოფიერების კოეფიციენტის ზრდა აღნიშნულ წლებში გამოწვეული იყო მათ შორის დაქორწინებულ ქალების წილის გადიდებით, უმთავრესად კი საქორწინო ნაყოფიერების ზრდის შედეგად. მაგრამ, უნდა ითქვას, ისიც, რომ სრულიად უცნობია ამ კოგორტის, რეალური თაობის ქალების მომავალი დემოგრაფიული ქცევა და, მაშასადამე, იყოლიებენ თუ არა ისინი 2, ან 3-ზე, ანდა მათ მშობლებზე უფრო მეტ ბავშვებს საბოლოო ჯამში, პროდუქტიული ქორწინების, ნაყოფიერების მთელი პერიოდის დამთავრების ბოლოს.

ამავე დროს, მოქმედება დაიწყო ახალმა ნეგატიურმა დემოგრაფიულმა ფაქტორმა. ორი უკანასკნელი აღწერის პერიოდში (1959—1970 წწ.) განსხვავებით წინა წლებისაგან შემცირდა მთელს მოსახლეობაში ფერტილური ასაკის ქალების წილი. თანაც გაიზარდა მათ შორის მაღალი ასაკის ქალების წილი, რომელთა შორის ჩვეულებრივ დაბალია ნაყოფიერება, და შემცირდა

²² გ. ფირცხალავა, საქართველოს სსრ ხალხთმოსახლეობის თანამედროვე განვითარების პრობლემები. ეურნალი „კომუნისტი“, 1973 წ. № 4, გვ. 46.

²³ ცხრილი შედგენილია რესპუბლიკის ცსს სამმართველოს მასალების საფუძველზე.

²⁴ მოსახლეობის აღწარმოების ნეტო-კოეფიციენტის უფრო მეტად გადიდება ბრუტო-კოეფიციენტთან შედარებით უნდა მიეწეროს 1958—1959 წწ, შედარებით 1970—1971 წ. ქალებში სიკვდილიანობის შემდგომ შემცირებას, სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობის გადიდებას.

ისეთი პროდუქტიული ასაკობრივი ჯგუფის ქალების წილი — როგორცაა 20—29 წწ ასაკის ქალები. ასევე გაიზარდა საკუთრივ დაქორწინებულ ქალებში მაღალი ასაკობრივი ჯგუფის ქალების წილი და ადგილი ქონდა გათხოვილი ქალების შემდგომ „დაბერებას“.

გარდა აღნიშნულისა, 1959—1970 წლებში, მიუხედავად იმისა, რომ როგორც ეს მოსახლეობის 1970 წ. აღწერამ გამოავლინა, 1959 წ. შედარებით დაქორწინებულთა წილი გაიზარდა ყველა ასაკობრივი ჯგუფის ქალებში, ნაყოფიერების და საქორწინო ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტები შემცირდა, მნიშვნელოვან წილად 30 წლისა და ზევით ასაკის გათხოვილ ქალებში საქორწინო ნაყოფიერების კოეფიციენტების შემცირების გამო, და ამგვარად მათ შორის შობადობის შიდაოჯახური რეგულირების შემდგომი ვაფართოების შედეგად.

ბოლოს ცალკე უნდა აღინიშნოს რომ გაიზარდა საქართველოს მოსახლეობის დემოგრაფიული დაბერების მაჩვენებელი (60 წ.+) 1959 წ. 10,9%-დან 1970 წ. 11,8%-მდე; შემცირდა მთელს მოსახლეობაში შრომისუნარიანი მოსახლეობის (მამაკაცები 16—59 წწ. და ქალები 16—54 წწ.) წილი, 1959 წ. 56,1%-დან 1970 წ. 52,6%-მდე. შესაბამისად გაიზარდა მუშა-თაობის და დემოგრაფიული დატვირთვა და საერთოდ მთელი საზოგადოების დატვირთვა შრომისუნარიან ასაკს გადაცილებული, საპენსიო ასაკის პირებით, და ამგვარად არამწარმოებლური ასაკის მოსახლეობით.

ყოველივე აღნიშნული კიდევ უფრო აქტუალურსა და მნიშვნელოვანს ხდის ჩვენშიც დემოგრაფიული კვლევის ყოველმხრივ გაშლა-გაფართოებას, საქართველოს მოსახლეობის აღწარმოების, დემოგრაფიული პროცესების მრავალმხრივ შესწავლასა და გამოკვლევას. ამის გარეშე დღეს შეუძლებელია ხალხთომოსახლეობის სხვა დანარჩენი პრობლემების, შრომითი რესურსების აღწარმოებისა და რაციონალური გამოყენების, დასაქმებულობის სოციალური ფორმების სრულყოფის, მოსახლეობის მიგრაციული პროცესების, გაადგილებისა და საერთოდ მოსახლეობის როგორც საზოგადოების მთავარი მწარმოებლური ძალისა და მატერიალური და სულიერი ფასეულობათა მომხმარებლის დროს ყოველმხრივი შესწავლა, და მანასადავ სოციალური და ეკონომიკური პროცესების მეცნიერული მართვა, გრძელვადიანი პროგნოზირება და სხვა იმ დიდმნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტა რომლებიც უშუალოდ გამომდინარეობს სკკპ XXIV ყრილობის, პარტიის ცკ-ისა და საბჭოთა მთავრობის დადგენილებებიდან და ჩვენი რესპუბლიკის წინაშეა დღეს დაყენებული.

Г. В. ПИРЦХАЛАВА

С РАЗВИТИИ И СОВРЕМЕННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВОСПРОИЗВОДСТВА НАСЕЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ГРУЗИИ

(Резюме)

Настоящая статья содержит основные результаты исследований, начавшихся несколько лет назад с целью изучения тех количественных и качественных изменений в воспроизводстве населения Грузии, которые имели место за годы Советской власти по сравнению с дореволюционным периодом.

В статье впервые публикуются общие коэффициенты рождаемости, смертности, естественного роста, а также коэффициент жизненности населения за 1886—1914 гг., которые вместе с аналогичными показателями за 1940—1973 гг. дают общее представление о динамике типа и основных показателях воспроизводства населения Грузии (см. таблицу 1).

В дореволюционной Грузии уровень рождаемости и смертности был относительно высоким, что свидетельствует об экстенсивном, примитивном типе воспроизводства населения. К тому же лишь после снижения рождаемости начал снижаться и уровень смертности, что вообще и по сравнению с уровнем рождаемости, незначительно снизился. Следовательно, также незначительно изменился и темп естественного роста населения и попрежнему на низком уровне оставался коэффициент жизненности населения. Особенно высокой была смертность среди детей, подрастающего поколения. В начале XX века — в 1910 — 1914 гг. в возрасте до 5 лет умирало 29,3% новорожденных, а до 10 лет — 33,6%, т. е. одна третья часть новорожденных и, таким образом, имело место быстрая смена поколений. В этих условиях высокий уровень рождаемости, плодовитости был необходим для компенсации высокой детской смертности. В 1910—1914 гг. коэффициент суммарной плодовитости составлял 5,0, а брутто-коэффициент воспроизводства населения — 2,44.

За годы Советской власти вследствие общественно-экономического и социально-культурного развития Грузии утвердился качественно новый, прогрессивный тип воспроизводства населения, который характеризуется относительно низким уровнем рождаемости и особенно смертности, высокой средней продолжительностью жизни. Поскольку за советский период уровень смертности снизился гораздо быстрее и более значительно, чем рождаемость, коэффициент естественного роста до второй половины 60-х годов был более высоким, чем за весь дореволюционный период, а коэффициент жизненности населения и теперь более чем 1,5 раза выше. Весь процесс воспроизводства населения в Советской Грузии стал более рациональным и экономичным.

Особенно резко снизилась смертность за годы Советской власти среди детей и в настоящее время в возрасте до 10 лет умирает лишь 3,5% т. е. в десять раз меньше, чем в 1910 — 1914 гг.

Сравнение обычных и стандартизованных коэффициентов смертности выявило, что за советский период уровень смертности фактически снизился больше, а повышение коэффициента смертности за последние годы, главным образом, вызвано старением населения.

Снижение рождаемости в Советской Грузии в основном было вызвано интенсивной урбанизацией и индустриализацией, массовым вовлечением женщин в общественное производство, повышением их культурного уровня, широким распространением внутрисемейного регулирования рождаемости, уменьшением доли замужних женщин, повышением среднего брачного возраста и т. д.

Нами установлено, что по сравнению с 1896—1897 гг. в 1969—1970 гг. общий коэффициент рождаемости снизился (11,7‰) в целом за счет снижения коэффициента плодовитости (18,8‰), а повышение доли рождающегося контингента женщин в населении задержало снижение коэффициента рождаемости (на 7,1‰). За тот же период коэффициент плодовитости снизился (73,4‰) в основном за счет снижения коэффициента брачной плодовитости (62,3‰) и отчасти вследствие снижения доли замужних женщин (11,1‰). Следовательно снизились

суммарные показатели рождаемости и в 1938 — 1939 гг. Коэффициент суммарной плодовитости составил 3,6; брутто-коэффициент воспроизводства — 1,7, а в 1969 — 1970 гг. соответствующие показатели составили 2,7 и 1,29.

В настоящее время в Грузии нетто-коэффициент воспроизводства населения равняется — 1,23, что более высокий, чем в целом по СССР (1,12). К тому же за последний период в Грузии повысился коэффициент рождаемости среди молодых возрастных групп женщины (15—24 лет). В результате этого, по сравнению с 1958 — 1959 гг. в 1971 — 1972 гг. увеличился коэффициент суммарной плодовитости, а также брутто — и нетто — коэффициенты воспроизводства населения.

В заключение статьи отмечается, что некоторые современные негативные демографические тенденции (уменьшение доли рождающегося контингента женщин, трудоспособного населения во всем поселении, дальнейшее старение всего населения и трудоспособного населения), придает более актуальное значение демографическим исследованиям, углубленному изучению процессов воспроизводства населения Грузии.

ზურაბ რაპინოვილი

ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეთა
დაახლოების შესახებ

სოციალისტური წარმოებრივი ურთიერთობებით განვითარების ერთტიპიური საფუძველი ექმნება როგორც ქალაქის, ასევე სოფლის ეკონომიკას, რაც განაპირობებს მათი ინტერესებისა და მიზნების ერთიანობას. მაგრამ, განვითარების დონის მხრივ, ისინი დღეისათვის თანაბარ საფეხურზე არ დგანან, მათ შორის არსებობს განსხვავება, რომელიც უპირველეს ყოვლისა, იმაში მდგომარეობს, რომ სოფლისმეურნეობრივი შრომა, ენერგოაღჭურვილობისა და ფონდალპურვილობის მიხედვით, ჯერ კიდევ ჩამორჩება მრეწველურ შრომას. სოფელი ჩამორჩება ქალაქს დასაქმებული სპეციალისტების რაოდენობით, მშრომელი მასის კულტურულ-ტექნიკური დონით; განსხვავებულია, აგრეთვე, ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეც, ეს კი ვლინდება რეალურ შემოსავალში, მოხმარებული მრეწველური და სასურსათო საქონლის მოცულობასა და სტრუქტურაში, შრომისა და ყოფაცხოვრების პირობებში და სხვ.

ქალაქსა და სოფელს შორის არსებითი განსხვავების დაძლევა მჭიდროდ უკავშირდება სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პრობლემების რთული კომპლექსის გადაწყვეტას, ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეთა დაახლოებას. ამ დიდმნიშვნელოვანი ამოცანის გადაწყვეტის საფუძველს წარმოადგენს მწარმოებლური ძალების სწრაფი განვითარება, სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ინდუსტრიულ რესურსებზე გადაყვანა, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის სიახლეთა ფართოდ დანერგვა, სოფლისმეურნეობრივი შრომის გადაქცევა ინდუსტრიული შრომის ნაირსახეობად.

ყოველივე ზემოაღნიშნული შეადგენს აუცილებელ წინაპირობას სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონის ამაღლებისათვის. „კომუნისმის დროს, აღნიშნულია სკკპ პროგრამაში — არ იქნებია კლასები, გაქრებია სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო განსხვავებანი ქალაქსა და სოფელს შორის; საწარმოო ძალების განვითარების დონითა და შრომითი ხასიათით, წარმოებითი ურთიერთობების ფორმებით, საყოფაცხოვრებო — პირობებით, მოსახლეობის კეთილდღეობის დონით სოფელი ქალაქის დონეს მიაღწევს“¹.

განვითარების თანამედროვე ეტაპზე ხორციელდება სკკპ XXIV ყრილობის მიერ დასახული სოციალური ღონისძიებების ფართო პროგრამა, რომელშიაც დიდი ყურადღება ექცევა ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეთა დაახლოებას. ყრილობის დირექტივებში მითითებულია კონკრეტული გზები დაახლოების პროცესის უფრო ინტენსიურად წარმართვისათვის; ეს გზებია: კოლმეურნეთა შემოსავლის ზრდა, სოფლად ცალობრივი საქონელბრუნვის სწრაფი გადიდება, მოსახლეობის კულტურული და საყოფაცხოვრებ-

¹ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პროგრამა, თბ., 1971, გვ. 91.

ბო მომსახურების ამიღლება, ახალგაზრდობისათვის სოფლისმეურნეობის სპეციალობების შექმნის ფართო პერსპექტივა და სხვ.

წინამდებარე სტატიაში გვინდა ვუჩვენოთ, თუ როგორ იზრდება განვითარებული სოციალიზმის პირობებში სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონე და როგორ უახლოვდება იგი ქალაქის მოსახლეობის დონეს. მაგრამ შეუძლებელია, რომ არ შევჩერდეთ ფრიად საინტერესო საკითხზე იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს პოლიტიკურ-ეკონომიური კატეგორია — ცხოვრების დონე, რა ობიექტური კრიტერიუმებით განისაზღვრება იგი.

აღსანიშნავია, რომ, ამ საკითხთან დაკავშირებით, საბჭოთა ეკონომისტებს შორის დღემდე არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა. მათი ერთი ნაწილი (ე. მანევიჩი², ო. გუბარიოვა³, ვ. რაიცინი⁴ და სხვ.) თვლის, რომ ცხოვრების დონე როგორც ეკონომიკური კატეგორია გამოხატავს ადამიანთა მატერიალური და კულტურული მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების ხარისხს. ამ აზრს არ იზიარებს ეკონომისტთა მეორე ნაწილი (პ. ოლდაკი, ვ. მაიერი და სხვ.). მაგალითად, პ. ოლდაკი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ეს ეკონომიკური კატეგორია ასახავს ადამიანთა ფიზიკური, მატერიალური და სულიერი მოთხოვნილებების განვითარებისა და დაკმაყოფილების მიღწეულ საფეხურს⁵. იგი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ განვითარებად ქვეყნებში, სადაც დაბალია საერთო კულტურის დონე და მოთხოვნათა წრეც შეზღუდულია, მოსახლეობის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ხარისხი შეიძლება უფრო მაღალი იყოს, ვიდრე ინდუსტრიულად განვითარებულ ქვეყნებში, სადაც მოსახლეობას უფრო მაღალი კულტურა აქვს. თუმცა უდავოა, რომ უკანასკნელთა ცხოვრების დონე საგრძნობლად მაღალია, ვიდრე პირველთა⁶. დაბლოებით ასევე მსჯელობს ვ. მაიერი. ცხოვრების ანუ ხალხის კეთილდღეობის დონეში, — აღნიშნავს იგი, — უნდა გვესმოდეს მოსახლეობის უზრუნველყოფა ცხოვრებისათვის აუცილებელი მატერიალური და სულიერი სიკეთით, მათი (ამ სიკეთის) მოხმარება მიღწეული საფეხური⁷.

ჩვენ აზრით, უფრო სწორია ეკონომისტთა მეორე ჯგუფის პოზიცია. მართლაც, რა მაჩვენებლებიც არ უნდა გამოვიყენოთ ხალხის ცხოვრების დონის განსაზღვრისათვის, მათი აბსოლუტური სიდიდით ვერ გავარკვევთ, თუ რამდენად მნიშვნელოვანია მიღწეული დონე. უფრო სწორი წარმოდგენა რომ შეგვექმნას ცხოვრების დონეზე, ურთიერთს უნდა შევადაროთ მისი ახლანდელი და ადრინდელი მაჩვენებლები, სხვადასხვა რეგიონისა თუ სხვადასხვა კლასის ცხოვრების დონის მაჩვენებლები.

მიუხედავად განსხვავებული პოზიციისა, ამ ეკონომიკური კატეგორიის არსის განსაზღვრისას, ეკონომისტები ერთხმად აღიარებენ მის სირთულეს, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ მისი სრულად ასახვისათვის საჭიროა გამოვიყენოთ

² Е. А. Маневич. Жизненный уровень советского народа, М., 1959, стр. 11.

³ О. Е. Губарева. Источники роста народного благосостояния в СССР, М., 1968, стр. 4.

⁴ В. Я. Раицини. Нормативные методы планирования уровня жизни в СССР, М., 1967, стр. 3.

⁵ П. Г. Олдак. Экономические проблемы повышения уровня жизни, М., 1953, стр. 3.

⁶ П. Г. Олдак. Взаимосвязь производства и потребления, М., 1966, стр. 8.

⁷ В. Майер. Доходы населения и рост благосостояния народа, М., 1968, стр. 62.

მთელი რიგი ეკონომიკური მაჩვენებლები, როგორცაა მოხმარების ფონდის მოცულობა მოსახლეობის ერთ სულზე, მუშა-მოსამსახურეთა რეალური ხელფასი და კოლმეურნეთა რეალური შემოსავალი, მოსახლეობის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება მოხმარების საზოგადოებრივი ფონდიდან, ცალობრივი საქონელბარუნების მოცულობა და სტრუქტურა, საყოფაცხოვრებო მომსახურების დონე და სხვ.

ცხოვრების დონის დახასიათებისათვის მნიშვნელოვანია აქვს აგრეთვე ისეთ დემოგრაფიულ მაჩვენებლებსაც, როგორცაა: შობადობა და მოკვდაობა, სიცოცხლის ხანგრძლივობა, მოსახლეობის მიგრაცია. ეს მონაცემები საშუალებას გვაძლევს ობიექტურად ვიმსჯელოთ საზოგადოებაში მოსახლეობის აღწარმოების კანონზომიერებაზე, რაც თავისთავად ხალხის ცხოვრების პირობებზეა დამოკიდებული.

ცხოვრების დონის მაჩვენებელთა შორის მნიშვნელოვანია რეალური შემოსავალი, რაც განსაზღვრავს სასიცოცხლო საშუალებების მთელ მასას, მიღებულს ეროვნული შემოსავლის განაწილებისა და გადანაწილების შედეგად.

რეკოლუციამდელ რუსეთში გლეხების რეალური შემოსავალი საშუალოდ ნაკლები იყო მუშების შემოსავალთან შედარებით. საბჭოთა ხელისუფლების წლებში გლეხების რეალური შემოსავალი ერთ მომუშავეზე გაანგარიშებით (შესაღარი ფასებით), 13-ჯერ გაიზარდა მაშინ, როცა მრეწველობისა და მშენებლობის მუშათა რეალური შემოსავალი გაიზარდა 8,8-ჯერ⁸. საბჭოთა პერიოდში რეალური შემოსავლის ზრდა, უპირველეს ყოვლისა, უზრუნველყოფილი იყო შრომის ანაზღაურების სწრაფი გადიდებით, აგრეთვე მოხმარების საზოგადოებრივი ფონდიდან დახმარებებისა და შეღავათების ზრდით.

რეალური შემოსავლების ზრდა კიდევ უფრო სწრაფად მიმდინარეობდა მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ წლებში. თუ მუშა-მოსამსახურეთა რეალური შემოსავალი 1973 წელს 3,2-ჯერ გაიზარდა 1940 წელთან შედარებით, კოლმეურნეთა რეალური შემოსავალი ამავე პერიოდში 5,6-ჯერ გადიდდა⁹.

განვითარებული სოციალიზმის დროს ჩვენი ეკონომიკისათვის დამახასიათებელია სოფლის მეურნეობაში კაპიტალურ დაბანდებათა განუზრელი გადიდება, წარმოებრივი პროცესების ენერგოაღჭურვილობისა და მექანიზაციის ძირითადი გაუმჯობესება, სოფლის მეურნეობის მუშაკთა კვალიფიკაციის ამაღლება. ყოველივე ეს ზრდის სოფლის მუშაკთა შრომის ანაზღაურებას და აახლოებს მას მრეწველობის მუშაკთა შრომის ანაზღაურებასთან.

მარტო 1960 წლიდან 1973 წლამდე მექანიზატორების რაოდენობა საქართველოს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში 1,7-ჯერ გადიდა, ხოლო მათი ზედერთი წონა მუშაკთა მთელ მასაში 0,7 პროცენტადან 1,2 პროცენტამდე გაიზარდა. მექანიზატორული კადრების მომზადების საქმე მნიშვნელოვნად დაჩქარდა უკანასკნელ პერიოდში. 1971—1973 წლებში სოფლის მეურნეობისათვის მომზადებული იყო 14,4 ათასი მექანიზატორი ანუ 49,7 პროცენტი მექანიზატორთა მთელი შემადგენლობისა¹⁰.

სოფლის მეურნეობის მუშაკთა აღნიშნული სტრუქტურული ცვლილებანი ცხადყოფენ, რომ ჩვენს სინამდვილეში განუწყვეტლივ მიმდინარეობს მუშათა კლასისა და გლეხობის ურთიერთთან სოციალურ-ეკონომიკური დაახლოება.

⁸ СССР в цифрах в 1973 г., Краткий стат. сборник, М., 1974, стр. 176.

⁹ Там же, стр. 178.

¹⁰ Народное хозяйство Груз. ССР в 1973 г. Стат. сборник, Тб., 1974, стр. 128—129.

უქანასკნელ ხანებში ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეთა დაახლოების პროცესის ინტენსივობაზე მეტყველებს ქალაქისა და სოფლის მუშაეების შრომის ანაზღაურების ზრდის ტემპების ურთიერთშედარება. 1973 წელს, 1960 წელთან შედარებით, საქართველოს კოლმეურნეობებში შრომის საშუალო ანაზღაურება ერთ მუშაზე გაანგარიშებით 2,3-ჯერ გადიოდა. კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურება სწრაფად იზრდება 1965 წლიდან ფულად-გარანტირებული ანაზღაურების სისტემაზე გადასვლის შედეგად. მუშა-მოსამსახურეთა შრომის ანაზღაურება, ერთ მუშაზე გაანგარიშებით, ამავე პერიოდში 1,5-ჯერ გადიოდა¹¹. 1960 წელს კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურება მუშა-მოსამსახურეთა ხელფასის მესამედს შეადგენდა, 1973 წელს კი მან ნახევარზე მეტი შეადგინა. მეცხრე ხუთწლედის განვლილ ოთხ წელიწადში კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურება 16—17 პროცენტით გაიზარდა, მუშა-მოსამსახურეთა საშუალო ხელფასი კი — 10—12 პროცენტით¹². წლით-წლით იზრდება ანაზღაურება ერთ შრომადღეზე გაანგარიშებით. 1960 წელს საქართველოს კოლმეურნეობებში საშუალოდ ერთ შრომადღეზე მოდიოდა 1,52 მან.; 1965 წელს — 2,38 მან.; 1970 წელს 3,83 მან.; 1973 წელს 4,22 მანეთი¹³.

ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონეთა დაახლოებაში დიდ როლს ასრულებენ მოხმარების საზოგადოებრივი ფონდები, რომელთა მეშვეობითაც მოსახლეობა იღებს უფასო სწავლებას, სამედიცინო დახმარებას, პენსიებს, სტიპენდიებს, უფასო ან შეღავათიან საგზურებს სანატორიუმებში და დასასვენებელ სახლებში, იმაღლებს კვალიფიკაციას.

დაახლოებითი გაანგარიშებით საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის წლებში მრეწველობისა და მშენებლობის მუშებს მოხმარების საზოგადოებრივი ფონდებიდან დახმარებები და შეღავათები 30-ჯერ გაუდიოდა. ამავე პერიოდში კოლმეურნე გლეხობას ისინი 50-ჯერ და მეტად გაეზარდათ¹⁴.

სოფლის მეურნეობის ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისათვის მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადაიდგა უქანასკნელ წლებში. ასე, მაგალითად, 1968 წლიდან კოლმეურნეთათვის დაწესდა ისეთივე საპენსიო ასაკი, როგორც მუშა-მოსამსახურეებისათვის (60 წელი მამაკაცებისათვის და 55 წელი ქალებისათვის); ადრე, როგორც ცნობილია, კოლმეურნეობებში პენსიას იღებდნენ კაცები 65, ხოლო ქალები 60 წლის ასაკში. დაწესებულია, აგრეთვე პენსიები იმ კოლმეურნეთათვის, რომლებიც შრომითი ტრაუმის ან პროფესიული დაავადების შედეგად გახდნენ მესამე ჯგუფის ინვალიდები. 1971 წლიდან საპენსიო მინიმუმის გადადებასთან ერთად კოლმეურნეებისა და მათი ოჯახებისათვის შემოღებული იქნა ერთიანი საპენსიო სისტემა.

მოსახლეობის ცხოვრების დონის მაჩვენებელთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ცალკობრივ საქონელბრუნვას, რადგან ძირითადად სწორედ იგი ასახავს მოსახლეობის მიერ მატერიალურ ფასეულობათა პირად მოხმარებას. სკკპ XXIV ყრილობის დირექტივებში ხაზგასმით აღინიშნა, რომ „ხალხის მატერიალური კეთილდღეობის გაუმჯობესების დიდმნიშვნელოვანი მაჩვენებელი

¹¹ Народное хозяйство Груз. ССР в 1973 г. Стат. сборник, Тб., 1974, стр. 177—204.

¹² საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცკ-ის პლენუმის მასალები. გაზ. „კომუნისტი“, 1974 წ., 27 დეკემბერი.

¹³ Народное хозяйство Груз. ССР в 1973 г., стат. ежегодник, Тб., 1974, стр. 204.

¹⁴ СССР в цифрах в 1973 г., краткий стат. сборник, М., 1974, стр. 177. 178.

ბელია საცალო საქონელბრუნვის გადიდება¹⁵. ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციამდე, 1912 წლის მონაცემებით, სოფლად საქონელბრუნვის მოცულობა 16-ჯერ ნაკლები იყო, ვიდრე ქალაქად. სამოქალაქო ომისა და ინტერვენციის შედეგად 1923—24 წლებში ეს მაჩვენებელი 24-ჯერ ნაკლები იყო. უკვე 1928 წელს ქალაქსა და სოფელს შორის განსხვავება საქონელბრუნვაში შეკცირდა 9,2-მდე, 1940 წელს — 5,2-მდე, 1950 წელს 4,9-მდე, 1960 წელს — 3,2-მდე, 1965 წელს — 3-მდე¹⁶.

მთლიანად საბჭოთა კავშირში 1973 წელს სოფლის ერთ მცხოვრებზე განვარაღებით 2,4-ჯერ ნაკლები საქონელი გაიყიდა, ვიდრე ქალაქის მცხოვრებზე. აქ უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ სოფლის მკვიდრნი საქონლის ნაწილს იძენენ უშუალოდ ქალაქებში. ასე, მაგალითად, 1972 წელს შერჩევითი გამოკვლევის შედეგად აღმოჩნდა, რომ კოლმეურნეთა ოჯახების მიერ შეძენილი სამარწყველო საქონლის 38 პროცენტი ქალაქის მაღაზიებში იყო ნაყიდი¹⁷. ამასთან, მხედველობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ ისინი კვების პროდუქტების დიდ ნაწილს არც ყიდულობენ, რადგან ამ პროდუქტებს ძირად დამხმარე მეურნეობიდან ან კოლმეურნეობიდან იღებენ.

ასე რომ ცალობრივი საქონელბრუნვის აღნიშნული მონაცემები, მართალია, მთლიანად არ ასახავენ ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის თანაფარდობას მატერიალურ ფასეულობათა მოხმარებაში, მაგრამ ეს ციფრები მაინც თვალნათლივ გვიჩვენებენ სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონის ამაღლების განუხრეკლ პროცესს.

რამდენადაც სოფლის მოსახლეობას სავაჭრო მომსახურებას სამომხმარებლო კოოპერაცია უწყევს, სამომხმარებლო კოოპერაციის ცალობრივი საქონელბრუნვის დინამიკისა და სტრუქტურის ანალიზი უშუალოდ გვიჩვენებს სოფლის მოსახლეობის მოხმარებაში მიმდინარე ცვლილებებს. თუ საქართველოს რესპუბლიკაში სახელმწიფო ვაჭრობის საქონელბრუნვა 1973 წელს 1960 წელთან შედარებით გაიზარდა 2,2-ჯერ, ხოლო სამომხმარებლო კოოპერაციის საქონელბრუნვა — 2,6-ჯერ. ეს ცვლილება ნათლად მეტყველებს სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონის ამაღლებაზე.

სახელმწიფო და კოოპერაციული ვაჭრობის ცალობრივი საქონელბრუნვის ზრდის ტემპების ურთიერთშედარებისას უნდა გავითვალისწინოთ ის, რომ ქალაქის მოსახლეობა სოფლის მოსახლეობასთან შედარებით უფრო სწრაფად იზრდება. თუ 1960 წელს სოფლის მოსახლეობა რესპუბლიკის მოსახლეობის 58 პროცენტს შეადგენდა, 1973 წელს მან 51,3 პროცენტი შეადგინა. ამიტომ სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონის ზრდის უფრო ნათელ სურათს გვიჩვენებს ერთ სულზე ცალობრივი საქონელბრუნვის გადიდება. 1961—1973 წლებში ცალობრივი საქონელბრუნვა მოსახლეობის ერთ სულზე 531 მანეთიდან 955 მანეთამდე ანუ 79,8 პროცენტით გაიზარდა ქალაქად, ხოლო სოფლად 111 მანეთიდან 211 მანეთამდე ანუ 90,1 პროცენტით.

მაგრამ სოფლის მოსახლეობის ერთ სულზე ჩვენი რესპუბლიკის აღნიშნული მაჩვენებელი მნიშვნელოვნად ჩამორჩება საკავშირო მაჩვენებელს. მთლიანად საბჭოთა კავშირში ცალობრივი საქონელბრუნვა სოფლის მოსახ-

¹⁵ სკკპ XXIV ყრილობის მასალები, თბ., 1971 წ., გვ. 164.

¹⁶ Журнал «Советская потребительская кооперация», 1971, № 11, стр. 7.

¹⁷ Народное хозяйство СССР в 1972 г., Стат. ежегодник, М., 1973, стр. 580.

ლეობის ერთ სულზე 1961—1973 წლებში 179 მანეთიდან 407 მანეთამდე ანუ თითქმის 2,3-ჯერ გაიზარდა.

მიმდინარე ხუთწლეულში სახელმწიფო და კოოპერაციული ვაჭრობის ცალკობრივი საქონელბრუნვა ქვეყნის მასშტაბით გადიდდება 41,8 პროცენტით, საქართველოში კი — 51,7 პროცენტით; სამომხმარებლო კოოპერაციის ცალკობრივი საქონელბრუნვა კვლავაც სწრაფი ტემპებით გაიზარდება, მთლიანად საკავშირო მასშტაბით იგი უნდა გაიზარდოს 45 პროცენტით, ზოლო ჩვენს რესპუბლიკაში კი 60,4 პროცენტით¹⁸. საქართველოს სამომხმარებლო კოოპერაციის ცალკობრივი საქონელბრუნვის ზრდის უფრო სწრაფი ტემპი რამდენადმე შეამცირებს სოფლის საქონელბრუნვის ჩამორჩენას. სამომხმარებლო კოოპერაციის ცალკობრივი საქონელბრუნვის სწრაფ ზრდასთან ერთად მასში მიმდინარეობს პროგრესული სტრუქტურული ცვლილებები. უკანასკნელ ხანებში ნათლად შეიძინევა, რომ სამომხმარებლო კოოპერაციის საქონელბრუნვის სტრუქტურა სულ უფრო უახლოვდება სახელმწიფო ვაჭრობის საქონელბრუნვის სტრუქტურას (იხ. ცხრილი 1).

კოოპერაციული და სახელმწიფო ვაჭრობის საქონელბრუნვის სტრუქტურული ცვლილებები 1960—1971 წწ. (%-ით მთლიან ბრუნვასთან)¹⁹.

ცხრილი 1

წლები	სამომხმარებლო კოოპერაცია		სახელმწიფო ვაჭრობა	
	სასურსათო საქონელი	მრეწველური საქონელი	სასურსათო საქონელი	მრეწველური საქონელი
1960	49,4	50,6	55,9	44,1
1965	54,7	45,3	58,3	41,7
1970	55,0	45,0	55,1	44,9
1971	55,2	44,8	54,7	45,3

როგორც ხედავთ, ქვეყნის სამომხმარებლო კოოპერაციის საქონელბრუნვაში მნიშვნელოვნად იზრდება სასურსათო საქონლის ზვედრითი წონა, რაც სოფლის მოსახლეობის მოხმარების დენატურალიზაციას გვიჩვენებს. სოფლის მოსახლეობის სტრუქტურული ცვლილებები, კერძოდ მასში მუშა-მოსამსახურეების რიცხვის გადიდება, კოლმეურნეთა გადაყვანა ფულად-გარანტირებულ ანაზღაურებაზე და პირადი დამხმარე მეურნეობის როლის შემცირება — განაპირობებს სასურსათო საქონელბრუნვის სწრაფ ზრდას.

საქართველოს სამომხმარებლო კოოპერაციის ცალკობრივი საქონელბრუნვის სტრუქტურულ ცვლილებას აქვს თავისებურება. მასში უფრო სწრაფად იზრდება მრეწველური საქონლის ზვედრითი წონა; ასე, მაგალითად, 1965 წელს მრეწველური საქონელი შეადგენდა მთლიანი საქონელბრუნვის 50,2 პროცენტს, 1973 წელს — 52,4, 1973 წელს 53,7 პროცენტს.

მრეწველური საქონელბრუნვის ზვედრითი წონის ზრდა თავისთავად მოსახლეობის მოხმარებაში პროგრესული ცვლილებების მაჩვენებელია, მაგრამ, ჩვენი აზრით, სასურსათო საქონელბრუნვის ნაკლებად სწრაფი ზრდა მიგვა-

¹⁸ ცეკავშირის გამგეობის ანგარიში საქართველოს სამომხმარებლო კოოპერაციის რწმუნებულთა XVII ყრილობას, თბ., 1974, გვ. 6.

¹⁹ Показатели деятельности потребительской кооперации за 1935—1971 гг., М., 1972, стр. 23.

ნიშნებს ჩვენი რესპუბლიკის სოფლის მოსახლეობის მოხმარების დენატურალიზაციის პროცესის ნელი ტემპით მიმდინარეობაზე.

რესპუბლიკაში კვების პროდუქტების წარმოების მნიშვნელოვანი ნაწილი ჯერ კიდევ პირად დამზარებელ მეურნეობაზე მოდის. ამ მხრივ საგულისხმოა შემდეგი მონაცემები: 1972 წელს მარცვლეულის წარმოებაში პირად დამზარებელ მეურნეობაზე მოდიოდა 33,4 პროცენტი, კარტოფილის წარმოებაში — 51,1, ბოსტნეულის წარმოებაში — 56,3, ხილისა — 71,9, ციტრუსებისა — 62, ყურძნისა — 67,9, ხორცისა — 68,2, რძისა — 54,2, კვერცხისა — 54,5 პროცენტი²⁰.

განვითარების თანამედროვე ეტაპზე პირადი დამზარებელ მეურნეობის არსებობა ობიექტურ აუცილებლობას წარმოადგენს, მაგრამ საზოგადოებრივ და პირად დამზარებელ მეურნეობებს შორის თანაფარდობა ისეთი უნდა იყოს, რომ საკარმიდამო ნაკვეთზე წარმოებული პროდუქცია ასრულებდეს კოლმეურნე გლეხობის შემოსავლის დაპატებოთს და არა ძირითადი წყაროს როლს.

კოლმეურნეთა ფულადი შემოსავლების ზრდა საზოგადოებრივი მეურნეობიდან და პირად დამზარებელ მეურნეობის მნიშვნელობის შემცირება აუცილებლად განაპირობებენ სასურსათო საქონელბრუნვის ხვედრითი წონის გადიდებას ჩვენი რესპუბლიკის სოფლის მოსახლეობის მოხმარებაში.

საერთოდ, საქონელბრუნვაში სასურსათო საქონლის ხვედრითი წონის ზრდას მთლიან საქონელბრუნვაში აქვს თავისი ზღვარი, იგი ვაპირობებულია საკვები პროდუქტების ფიზიოლოგიური ნორმებით. სოფლის მოსახლეობის მოხმარების დენატურალიზაცია, მიაღწევს რა განსაზღვრულ საფეხურს, საქონელბრუნვაში გადიდებას იწყებს მრეწველური საქონლის ხვედრითი წონა, როგორც ეს ხდება ქალაქის მოსახლეობის მოხმარებაში. სოფლად სასურსათო საქონელბრუნვის ზრდასთან ერთად მიმდინარეობს მისი სტრუქტურული ცვლილებაც, რაც იმაში გამოიხატება, რომ იზრდება ხვედრითი წონა მაღალკალორიული, ცილოვანი პროდუქტებისა, ხოლო დაბალკალორიული, იაფფასიანი პროდუქტებისა — მცირდება (იხ. ცხრილი 2).

საქართველოს სსრ სამომხმარებლო კომერციის სასურსათო ცალობრივ

საქონელბრუნვის სტრუქტურული ცვლილებანი 1961—1973 წწ²¹.

(%ით სასურსათო ბრუნვასთან)

ცხრილი 2

საქონელთა ჯგუფების დასახელება	1961 წ.	1973 წ.
ხორცპროდუქტები, თევზპროდუქტები, ცხიმები, რძე და რძის ნაწარმი, კერძები, კონსერვები	8,2	20,2
შაქარი, საკონდიტრო ნაწარმი, ჩაი	25,1	30,4
ფქვილი, პურეულის ნაწარმი, ბურღული, მკარონის ნაწარმი	51,8	34,8
დანარჩენი სასურსათო საქონელი	14,9	14,6

სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონის ამაღლებაზე მეტყველებს სამომხმარებლო კომერციის სისტემაში მრეწველური საქონლის, კერძოდ კულტურულ-საყოფაცხოვრებო და მეურნეობრივი დანიშნულების საქონლის რეალიზაციის სწრაფი ზრდა. თუ ორიოდ ათეული წლის წინათ სოფლის

²⁰ ურნალი „ეკონომისტი“, 1974 წ., № 4, გვ. 24.

²¹ ცხრილი 2 გაანგარიშებულია ცეკავშირის სტატისტიკური განყოფილების მასალების საფუძველზე.

მცხოვრებთა მიერ მთლიანად შექმნილი საქონლის რაოდენობაში პარაზონალური პირველი მოთხოვნილების საგნები: მარილი, სამეურნეო საპონი, ასანთი, ნავთი, ბამბის ქსოვილი და სხვ., ამჟამად მნიშვნელოვნად გაიზარდა მოთხოვნა კულტურულ-საყოფაცხოვრებო საქონელზე. მარტო 1973 წელს 1965 წელთან შედარებით სამომხმარებლო კოოპერაციის სისტემაში რეალიზებული იყო მეტი კულტურულ-საყოფაცხოვრებო საქონელი: მაცივრები 4-ჯერ, სარეცხი მანქანები 3-ჯერ, ტელევიზორები — 2,3-ჯერ, მაგნიტოფონები — 2,4-ჯერ, პიანინო და როიალი — 2,8-ჯერ და ა. შ. (იხ. ცხრილი 3).

საქართველოს სსრ სახელმწიფო და კოოპერაციული ვაჭრობის სისტემებში მოსახლეობის ერთ სულზე ზოგიერთი მრეწველური საქონლის რეალიზაცია 1961—1973 წლებში²²
(წლების შესაბამის ფასებში, მანეთობით)

ცხრილი 3

№№ რ-ზე საქონლის ჯგუფების დასახელება	სახ. ვაჭრობის სისტემაში			კოოპერაციის სისტემაში		
	1961 წ.	1973 წ.	ზრდა %-ში	1961 წ.	1973 წ.	ზრდა %-ში
1 შეკერილი ნაწარმი	32,2	47,6	147,8	8,7	24,4	280,5
2 ტრიკოტაჟის "	15,6	37,4	239,3	3,5	14,6	417,1
3 ტყავის, ქსოვილისა და კომბინირებული ფეხსაცმ.	28,1	31,0	110,3	8,4	19,2	228,6
4 მარფიურია	2,4	5,7	237,5	0,8	1,6	200,0
5 საგალანტერიო საქონ. . .	11,1	24,2	218,0	3,4	9,9	285,3
6 ავეჯი	8,4	16,3	194,0	2,5	9,0	360,0
7 საათები	2,9	4,1	141,4	0,9	1,4	150,6
8 ელექტროსაქონელი	4,8	14,7	303,3	1,1	6,0	545,5
9 სპორტსაქონელი	2,0	3,6	180,0	0,3	1,0	333,3
10 რადიოსაქონელი	4,9	12,7	259,2	1,3	6,4	492,3
11 მუსიკალური საქონელი .	1,7	2,8	164,7	0,5	1,5	300,0
12 ველოსიპედები და მოტო- ციკლები	0,6	1,5	250,0	0,4	1,8	450,0

როგორც ვხედავთ, თითქმის ყველა დასახელების მრეწველური საქონლის რეალიზაცია მოსახლეობის ერთ სულზე სამომხმარებლო კოოპერაციის მომსახურების ზონაში უფრო სწრაფად იზრდება, ვიდრე სახელმწიფო ვაჭრობის მომსახურების ზონაში.

ამრიგად, სოფლის მოსახლეობის რეალური შემოსავლების სწრაფი ტემპით ზრდა, სოფლად ცალობრივი საქონელბრუნვის გადიდება და მისი პროგრესული ცვლილებანი გვიჩვენებენ სოფლის მოსახლეობის ცხოვრების დონის განუზრგელ ამბობებს და დაახლოებას ქალაქის მოსახლეობის ცხოვრების დონესთან. მიუხედავად მნიშვნელოვანი წარმატებებისა, მათ შორის ისტორიულად ჩამოყალიბებული სხვაობა ჯერ კიდევ საბოლოოდ აღმოუფხვრელია. ეს სხვაობა განპირობებულია წარსულის გადმონაშთით, კერძოდ ქალაქთან შედარებით სოფლის საგარეოში ჩამორჩენილობით, რომლის დაძლევაც შეუძლებელია ისტორიულად ზანმოკლე პერიოდში. ამ ამოცანის საბოლოოდ გადაწყვეტა მოითხოვს დიდ დროსა და მთელი საზოგადოების დაძაბულ შრომას. სკკპ XXIV ყრილობის მიერ დასახული ფართო სოციალური პროგრამის პირნათლად განხორციელება მნიშვნელოვანი ეტაპი იქნება ამ ამოცანის საბოლოოდ გადაწყვეტაში.

²² ცხრილი 3 განაგარიშებულია საქ. სსრ ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს ვაჭრობის სტატისტიკის განყოფილებისა და ცეკავშირის სტატისტიკური განყოფილების მონაცემების საფუძველზე.

3. ზურაფული

რეგიონალურ დაგეგმვაში დარგთაშორისი ოპტიმიზაციური მოდელების გამოყენების საკითხები

მსრომელთა ცხოვრების მატერიალური და კულტურული დონის შემდგომი ზრდისა და სოციალისტური ეკონომიკის ეფექტურობის ამაღლების აუცილებელ პირობას წარმოადგენს მართვისა და დაგეგმვის მეთოდების სრულყოფა. ამჟამად სახალხო მეურნეობის დაგეგმვაში სულ უფრო ფართოდ ინერგება ეკონომიურ-მათემატიკური მეთოდები და გამოთვლითი ტექნიკა. ეკონომიურ-მათემატიკურ გამოკვლევებში უმნიშვნელოვანესი ადგილი უჭირავს ეკონომიკური რაიონების სახალხო მეურნეობრივი გეგმების მოდელთა დამუშავებას.

გეგმის მაჩვენებელთა დამუშავების პროცესს თან სდევს მართვისა და დაგეგმვის სხვადასხვა დონეთა შორის (ცენტრალური ორგანოებიდან საწარმოებამდე) ინფორმაციის მრავალჯერადი გაცვლა. ასეთ პირობებში შესაძლებელია წარმოიქმნას განსხვავება სხვადასხვა დონის მაჩვენებელთა შორის, რასაც ზოგიერთ შემთხვევაში მოსდევს დასამტკიცებელ გეგმათა არასაკმარისი შეთანხმებულობა. ეკონომიურ-მათემატიკური მოდელების გამოყენება საშუალებას იძლევა ზუსტად განვსაზღვროთ პროპორცია სხვადასხვა ეკონომიკურ მაჩვენებელთა შორის და ასევე — თანაფარდობა საზოგადოებრივი პროდუქტის წარმოებას, განაწილებასა და მოხმარებას შორის.

ერთ-ერთ ყველაზე უკეთესად დამუშავებულ ეკონომიურ-მათემატიკურ მოდელს წარმოადგენს დარგთაშორისი ბალანსის მოდელი. დარგთაშორისი დაგეგმვის მეთოდთა გავრცელებასა და შემდგომ განვითარებას ხელს უწყობს ის გარემოებაც, რომ ეს მოდელი აკმაყოფილებს მთელ რიგ სერიოზულ მოთხოვნებს, რომლებსაც სახალხო მეურნეობრივი დაგეგმვა უყენებს ეკონომიურ-მათემატიკურ მოდელირებას. ამ მოთხოვნებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია შემდეგი [1]:

1. ცალკეულ მატერიალურ ბალანსების სახალხო მეურნეობრივ ნაერთ ბალანსთა სისტემასთან მაჩვენებელთა დიდი რაოდენობის შეთანხმების აუცილებლობა;

2. სახალხო მეურნეობრივი გეგმის დამუშავების საწყის სტადიაში სოციალისტური საზოგადოების საბოლოო მიზნების გათვალისწინების აუცილებლობა; საბოლოო პროდუქტი უნდა იყოს დარგთაშორისი ბალანსის საფუძველზე წარმოებული გამოთვლის საწყისი მომენტი;

3. გაფართოებული აღწარმოების გეგმის აღწარმოების ამსახველი სხვადასხვა ასპექტის შეთანხმების აუცილებლობა — წარმოების გეგმის, შრომითი რესურსებისა და ძირითადი ფონდების გეგმასთან, კაპიტალური დაბანდების გეგმასთან და მოსახლეობის ცხოვრების დონის ამაღლების გეგმასთან.

სახალხო მეურნეობრივ პროპორციათა დაგეგმვაში დარგთაშორისი ბალანსის მეთოდის გამოყენება საშუალებას იძლევა: გათვლილი იქნას სხვადასხვა გეგმური ვარიანტის მნიშვნელოვანი რაოდენობა, შემციირდეს გეგმურ გაანგარიშებათა შრომატევადობა, ამაღლდეს სახალხო მეურნეობრივი გეგმის დაბა-

ლანსების დონე და დეტალურად გაანალიზდეს დარგთაშორის კავშირის სტრუქტურა.

ჩვენს ქვეყანაში ერთიანი დარგთაშორისი ბალანსის დამუშავებასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა აქვს რეგიონული დარგთაშორისი ბალანსის დამუშავებას. რეგიონული თავისებურება მნიშვნელოვან ზეგავლენას ახდენენ დარგთაშორისი და ტერიტორიათაშორისი კავშირის ფორმირებაზე, ამა თუ იმ რაიონში განლაგებულ ეკონომიკურ ობიექტთა საუწყებო დაქვემდებარების მიუხედავად. მოკავშირე რესპუბლიკათა დარგთაშორისი ბალანსები სახალხო მეურნეობის სტრუქტურის კომპლექსური ანალიზისა და ურთიერთდაკავშირებულ მაჩვენებელთა გეგმური გაანგარიშების ინსტრუმენტს წარმოადგენენ; მათი გამოყენება შეიძლება, როგორც ამოსავალი ბაზა წერტილისა — რეგიონის ოპტიმალური განვითარების მოდელთა კომპლექსური სისტემის შესაქმნელად, იქნება, რამდენადაც ისინი აკავშირებენ ინფორმაციას წარმოების, საბოლოო პროდუქციის ბრუნვისა და გამოყენების შესახებ. ეკონომიკური რაიონების დარგთაშორისი ბალანსებში შედგენება თითოეული მათგანის სპეციალიზაცია და დარგთაშორისი კავშირი ყველა სხვა ეკონომიკურ რაიონებთან, გლინდება რაიონის წარმოებრივი სტრუქტურა, რომელიც მოიცავს, როგორც გარე კავშირს, ისე შინაგან ფაქტორთა გავლენას.

რაიონული დარგთაშორისი ბალანსის დამუშავებისა და გამოყენების სფეროში დაგროვდა დიდი პრაქტიკული გამოცდილება. ტერიტორიული დაგეგმვის ეკონომიურ-მათემატიკური მოდელირების მეთოდის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 60-იან წლებში რესპუბლიკურ და რაიონულ დარგთაშორისი ბალანსთა დამუშავებას. დარგთაშორისი საანგარიშებო ბალანსების მასალებით ანალიზდება რესპუბლიკისა და რაიონის სახალხო მეურნეობაში შექმნილი დარგთაშორისი კავშირები და პროპორციები, საზოგადოებრივი პროდუქტის სტრუქტურა. საანგარიშო ბალანსი იძლევა გეგმური ბალანსების დამუშავებისათვის აუცილებელ ინფორმაციულ ბაზას, რაც თავის მხრივ ქმნის შესაძლებლობას, რომ ელექტრონულ გამოთვლულ მანქანაზე დამუშავდეს გეგმის მრავალი ვარიანტი — ნორმატიული ბაზის ელემენტების ან გარე განმსაზღვრელთა შეცვლის გზით.

საქართველოს სსრ დარგთაშორისი კავშირთა გამოკვლევა განხორციელებულია ორიგინალურ ნაშრომში [2], რომელშიც განხილულია რესპუბლიკაში დარგთაშორისი ბალანსთა აგების მეთოდოლოგიური თავისებურებანი, შემოთავაზებულია პროდუქციის სამსაფეხურიანი კლასიფიკატორი, რაც აგრეგირების სამი დონის ბალანსთა აგების საშუალებას იძლევა, განზოგადებულია რესპუბლიკის დარგთაშორისი ბალანსთა სისტემის დამუშავების გამოცდილება, რომელიც შედგება პროდუქციის წარმოებისა და განაწილების დარგთაშორისი ბალანსისაგან, ბლოკური მატერიალურ ფინანსური ბალანსისაგან და შრომისა და შრომითი რესურსების დანახარჯთა მატერიალური ბალანსისაგან.

დარგთაშორისი ბალანსის კლასიკური მოდელი ნაწილობრივ იყენებს დარგთაშორისი პროპორციათა მოდელირების ბალანსურ მეთოდთა შესაძლებლობებს: როგორც ყველა მოდელი, ასევე პროდუქციის წარმოებისა და განაწილების დარგთაშორისი ბალანსი ასახავს რეალური ეკონომიკური სისტემის სტრუქტურისა და ფუნქციონირების მხოლოდ განსაკუთრებულ მომენტებს, რისთვისაც ეყრდნობა განსაზღვრულ ამოსავალ წინამძღვრებს, რომლებიც სხვა მომენტებიდან ახსტრაჰირების ან მათი საკმაოდ მიახლოებით ასახვის

საშუალებას იძლევა. ზოგიერთი ამ წანამძღვართაგანის შეცვლით შეიძლება მიღწეულ იქნას დარგთაშორისი ბალანსის მოდიფიცირება.

დარგთაშორისი ბალანსის სტატიკურ წრფივ მოდელს ახასიათებენ შემდეგი ძირითადი წანამძღვარები [3]:

ა) მატერიალური წარმოების სტრუქტურის განხილვის ხერხის წანამძღვარი;

ბ) მოდელში განხილულ პროდუქციის სახეთა რაოდენობის სასრულობის დადგენის წანამძღვარი;

გ) მოდელში განხილულ ეკონომიკურ ცვლათა ეგზოგენური და ენდოგენური დაყოფის წანამძღვარი;

დ) წარმოებაზე დანახარჯებსა და გამოშვებული პროდუქციის მოცულობას შორის ურთიერთდამოკიდებულების წანამძღვარი;

ე) მოდელის მთავარი პარამეტრების — შრომის საგნების პირდაპირ და ნახარჯთა კოეფიციენტების საგეგმო პერიოდში გათვალისწინების შესაძლებლობის წანამძღვარი;

ვ) წანამძღვარი მოდელთა სტატიკურ ხასიათსა და მათში საწარმოო ლაგების არ არსებობის შესახებ;

ზ) პერსპექტიულ პერიოდში პროდუქციის წარმოების ზრდის შემზღვეველი ფაქტორების არ არსებობის წანამძღვარი;

მაგალითისათვის განვიხილოთ მატერიალური წარმოების სტრუქტურის განხილვის ხერხის წანამძღვარი. კლასიკურ დარგთაშორის ბალანსში წარმოების ტექნოლოგიური ვარიანტით გამოშვება, მხოლოდ ერთი სახის პროდუქტს და საქმიანობის ორგანიზაციულ ფორმას შეესაბამება წარმოების ერთი ტექნოლოგიური ვარიანტი. თუ დავუშვებთ, რომ საქმიანობის ორგანიზაციულ ფორმას შეესაბამება წარმოების რამოდენიმე ტექნოლოგიური ვარიანტი, მაშინ შეიძლება შედგეს დარგთაშორისი ბალანსი პროდუქციის ცალკეულ სახეთა წარმოების ტექნოლოგიურ ვარიანტთა გათვალისწინებით. ასეთ პირობებში პროდუქციის წარმოების ზრდის შემზღვეველ ფაქტორთა წანამძღვარების არ არსებობა პერსპექტიულ პერიოდში, ოპტიმალური დარგთაშორისი ბალანსის აგების შესაძლებლობას იძლევა; ეს უკანასკნელი აიგება პრინციპით — „პროდუქტი — პროდუქტი“, და ითვალისწინებს წარმოების სხვადასხვა ტექნოლოგიურ ვარიანტს (ამ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, მოცემული უნდა იყოს მიზნობრივი ფუნქცია). თუ ამასთანავე დავუშვებთ, რომ წარმოების ტექნოლოგიურ ვარიანტს შეუძლია რამდენიმე სახის პროდუქციის გამოშვება, მაშინ შეიძლება შედგეს დარგთაშორისი ოპტიმალური დაგეგმვის მოდელთა სისტემა.

დინამიკური მოდელის აგებისათვის უნდა უარვყოთ მოდელის სტატიკური ხასიათისა და მათში საწარმოო ლაგთა არ არსებობის წანამძღვარი (თუ მოდელი არ არის „ნახევრადდინამიკური“). სტატიკური მოდელის ზოგიერთი ეგზოგენურად მოცემული ცვლადი — დინამიკურ მოდელში იქნება ენდოგენური. პირველ ყოვლისა, ეს ეხება კაპიტალურ დაბანდებათა განმსაზღვრელ მაჩვენებლებს, რომლებიც დინამიკური მოდელის საბოლოო პროდუქტთა შემადგენლობაში არ ჩაირთვებიან, მაგრამ დინამიკაში მკვეთრად გამოხატულ პროდუქციის მოცულობასთან არიან დაკავშირებულნი. გეგმური პერიოდის რომელიმე წელს პროდუქციის ნამატი უშუალოდ უკავშირდება წინა წლების კაპიტალურ დაბანდებებს, ამიტომ საგეგმო პერიოდის კონკრეტული წლი-

სათვის კაპიტალურ დაბანდებათა საპირობება დინამიკურ მოდელში გამოქვეყნებული ნარეობს სისტემის ამოხსნიდან.

ამჟამად დამუშავებულია დინამიკურ მოდელთა მნიშვნელოვანი რაოდენობა, რომლებიც ემყარება დარგთაშორისი ბალანსის სქემას, როგორც სახალხო მეურნეობისთვის მთლიანად, ისე — რეგიონებისათვის.

გაცილებით მარტივ დინამიკურ მოდელებს მიეკუთვნებიან მოდლები უკუტრეკურისით („ნახევრადდინამიკური“ მოდლები), რომლებშიც გაითვლება დარგთაშორისი ბალანსის სტატიკური მოდელი საგვეგმო პერიოდის უკანასკნელი (ბოლო) წლისათვის, ხოლო კაპიტალური დაბანდებანი საგვეგმო პერიოდის ცალკეული წლებისათვის მოიძებნება იმ შეფარდების საფუძველზე, რომელიც მიიღება დროში კაპიტალური დაბანდებების ცვლილებათა კანონზომიერებთ მიღებულ დაშვებათა შესაბამისად. ეკონომიკური სისტემა, რომელსაც მოცემული მოდელი ასახავს, საკმაოდ დიდი უნდა იყოს დარგთა განვითარების მკვეთრი სტრუქტურული ძვრების გარეშე, სხვაგვარად დაირღვევა დაუმთავრებელ მშენებლობის სტაბილურობა. ამ ტიპის მოდელის მაგალითს წარმოადგენს მოდელი [4], რომელიც რეგიონისთვის არის დამუშავებული.

უფრო რთულ მოდლებს წარმოადგენენ რეკურენტული მოდლები, რომლებშიც საგვეგმო პერიოდის ყოველი წლისათვის — პირველი წლიდან დაწყებული — ხდება წარმოების მოცულობათა და კაპიტალურ დაბანდებათა ეტაპური გათვლა. ყოველი მომდევნო შემდგომი წლის ამოხსნათა შედეგები განისაზღვრებიან წინა წლებისათვის მიღებული ამონახსნებით და მომდევნო პერიოდებში წარმოების დინამიკაზე კაპიტალურ დაბანდებათა ზემოქმედების ეგზოგენურად განსაზღვრული მახასიათებლებით.

გაცილებით უფრო რთულ მოდლებს წარმოადგენენ ე. წ. „მთლიანად დინამიკური“ მოდლები, რომლებშიც ნათლადაა გათვალისწინებული საგვეგმო პერიოდში წარმოების მოცულობისა და ძირითად საწარმოო ფონდებს შორის პირდაპირი და უკუკავშირი. ასეთი ტიპის მაგალითს წარმოადგენს მოდელი [5], რომლის ძირითადი შეფარდებებია პროდუქციის წარმოებისა და განაწილების ბალანსი და ძირითად ფონდების ბალანსი. ამათ დაემატება კიდევ ერთი შეფარდება, კერძოდ ის, რომელიც ამყარებს კავშირს საგვეგმო პერიოდის ბოლო წლებში ძირითადი საწარმოო ფონდების ამოქმედებისა და მათი დაგეგმვის შემდგომ პერიოდს შორის.

ექვტორულ-მატრიცული ფორმით მოდელი შეიძლება შემდეგნაირად ჩაიწეროს:

$$(E - A_t) X_t - \sum_{\tau=1}^{t+\theta-1} B_{t,\tau} \Delta \Phi_{\tau} = Y_t;$$

$$F_t X_t - \sum_{i=1}^{t-1} (E - Z_{t,i}) \Delta \Phi_i - A_t \Delta \Phi_t = \Phi_t;$$

$$- \sum_{\tau=z-1}^x \Pi_{t,\tau} \Delta \Phi_{\tau} + \Delta \Phi_{\eta} = 0$$

$$(t = 1, 2, \dots, \chi, \tau = 1, \dots, \chi, \chi + 1, \dots, \chi + \theta - 1)$$

სადაც A_t პირდაპირ დანახარჯთა კოეფიციენტების მატრიცაა; $Z B_{t,\tau}$ ორი მატრიცის ნამრავლი, პირველი მათგანის ელემენტები ახასიათებენ i -ურს სახის კაპიტალურ დაბანდებათა საპირობებას t -ურ წელს j -ურ დარგში ძირითად

თადი ფონდების შექმნისათვის ერთეული კაპიტალური სამუშაოს განსახორციელებლად, ხოლო მეორე მატრიცის ელემენტები — კაპიტალურ დაბანდებათა წილს, რომელიც საგეგმო პერიოდის ცალკეულ წლებზე მოდის და უზრუნველყოფს j -ურ დარგში ამ პერიოდის ყოველ წელს ძირითადი ფონდების ამოქმედებას;

$\Delta\Phi_r$ არის ძირითადი ფონდების მოქმედებაში შეყვანის ფაქტორი r -ურ წელს;

F_i არის ფონდტევადობის დიაგონალური მატრიცა, რომელიც ახასიათებს პროდუქციის ერთეულზე ძირითად ფონდთა მოთხოვნას;

$Z_{1,r}$ — t -ურ წელში j -იური დარგის ძირითადი ფონდების მწყობრიდან გასვლის კოეფიციენტთა დიაგონალური მატრიცაა, რომლებიც შეყვანილია მოქმედებაში ან სახეზე იმყოფება r წელს. მათი სიდიდე გაიანგარიშება სახეზე არსებული ძირითადი ფონდების ერთეულზე;

A_t — j -ურ დარგში t -ურ წელს ძირითადი საწარმოო ფონდების მოქმედებაში ფაქტიური შეყვანის კოეფიციენტი დიაგონალური მატრიცა;

$D_{j,r} - d_j(x_j)$ კოეფიციენტთა დიაგონალური მატრიცა, რომელიც გვჩვენებს X წელს ძირითადი ფონდების ამოქმედების დამოკიდებულებას x წელს ძირითადი ფონდების ამოქმედებასთან;

X საგეგმო პერიოდის უკანასკნელი წლის ინდექსი;

O ნულოვანი ვექტორი — სვეტი;

θ კაპიტალურ დაბანდებათა ლაგის მაქსიმალური ხანგრძლივობა.

მოდელის ამოხსნა დაიყვანება საგეგმო პერიოდის წლების მიხედვით პროდუქციის უცნობ მოცულობათა ვექტორისა და ძირითადი ფონდების შეყვანის უცნობ სიდიდეთა ვექტორის პოვნამდე.

დინამიკური მოდელების შედგენაზე გაწეულმა შრომამ ოპტიმალური დინამიკური მოდელების აგებასა და გათვლაზე გადასვლის საფუძველი შექმნა. ამჟამად, ოპტიმალურ დინამიკურ მოდელთა დამუშავება განსაკუთრებულ აქტიულობას იხვეჭს, რადგან ოპტიმალურობის მოთხოვნა უმნიშვნელოვანესი ხდება დაგეგმვის პრაქტიკაში.

ამჟამად დამუშავებულია მრავალი სხვადასხვაგვარი ოპტიმიზაციური დინამიკური მოდელი, რომლებიც ასახავენ სახალხო მეურნეობას მთლიანად, დარგებს ან დარგთა კომპლექსებს, მაგრამ შედარებით მცირე რაოდენობა არსებობს ისეთი ნიმუშებისა, რომლებიც ეხებიან რეგიონულ ოპტიმიზაციურ დინამიკურ მოდელთა დამუშავებას [6—9]. ეს აიხსნება მათი აგების დროს აღძრული მრავალი ისეთი სიძნელით, როგორიცაა სახალხო მეურნეობრივი და რეგიონალურ ინტერესთა გათვალისწინებისა და შეთანხმებულობის აღრიცხვის აუცილებლობა, ოპტიმალურობის რეგიონულ კრიტერიუმთა დამოკიდებულებანი სახალხო მეურნეობრივთან, აგრეთვე სხვა რაიონების თავისებურებათა აღრიცხვის აუცილებლობა. რაიონულ თავისებურებათა აღრიცხვა იწვევს მოდელში დამატებით სპეციფიკურ შეფარდებათა შეტანის აუცილებლობას (მაგალითად, შეზღუდვანი არა დამატებითს შეზიდვაზე, პროდუქციის გაზიდვის ბალანსები).

როდესაც რაიონული ოპტიმიზაციის მოდელზე ვლაპარაკობთ, პირველ ყოვლისა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ოპტიმალური გეგმის ცალკეული ტერიტორიების მიხედვით შედგენა არ შეიძლება მთლიანად ქვეყნის სახალხო მეურნეობის ოპტიმალური განვითარების სისტემის გარეშე. ცალკეულ ეკონომი-

კურ ობიექტთა ოპტიმიზაციური მოდელების შექმნა, მთლიანი სისტემის სწავლის გარეშე, იწვევს ეკონომიკური სინამდვილის გამარტივებას; ქვესისტემათა ლოკალურ ოპტიმუმთა ერთიანობას არ შეუძლია სისტემის გლობალური ოპტიმუმის უზრუნველყოფა.

ქვეყნის ეკონომიკური სისტემის მოდელირება, როგორც იერარქიულად ორგანიზებულ ობიექტთა (სახალხო მეურნეობის — მთლიანად, დარგების, ტერიტორიალური კომპლექსების) ურთიერთკავშირები იწვევს რთული ობიექტის ოპტიმიზაციის პროცესთა ორგანიზების აუცილებლობას, მათი ლოკალური რეგულაციის ოპტიმიზაციის მიმდევრობათა სახით და მათი ურთიერთკავშირის.

ოპტიმალური დაგეგმვის მოდელებში ოპტიმიზაციის ობიექტებად, ფაქტურად შეიძლება იყოს ცვლადთა სამი ჯგუფი. პროდუქციის წარმოების ხერხები, საწარმოო სიმძლავრეთა შექმნის ხერხები და საბოლოო მოთხოვნათა დაკმაყოფილების ხერხები. იმისათვის რომ დაისვას ოპტიმალური დაგეგმვის რომელიმე ამოცანა, აუცილებელია მივმართოთ ოპტიმალურობის კრიტერიუმებს. ოპტიმალურობის გარკვეულ კრიტერიუმის ამორჩევა გავლენას არ ახდენს მოდელის კონსტრუქციაზე, ამიტომ თითოეული ამოცანისათვის შეიძლება განიხილოს რამოდენიმე სხვადასხვაგვარი კრიტერიუმი.

ამჟამად საინჟინერო საკითხი: ერთიანი უნდა იყოს თუ არა რეგიონული მოდელისათვის ოპტიმალურობის კრიტერიუმი, რომლებიც განკუთვნილია სხვადასხვა ამოცანათა გადასაწყვეტად.

ავტორთა უმრავლესობა დაასკვნის, რომ ოპტიმალურობის რაიონულ კრიტერიუმთა ამორჩევის დროს აუცილებელია მხედველობაში მივიღოთ, თუ რომელი პოზიციიდან განიხილება რაიონი: როგორც ელემენტი სახალხო მეურნეობის სისტემაში, თუ როგორც მოდელთა განსაზღვრული ერთობლიობა. ე. ი. ეკონომიკური რაიონის განხილვისას შეიძლება გამოვიდეთ მთელ სახელმწიფოებრივი ან რეგიონული ინტერესებიდან. [10, 11, 12]. ერთი მხრივ, რაიონის ეკონომიკის განვითარება ეფექტურად უნდა განხორციელდეს მთელი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის ინტერესებისათვის. ამ შემთხვევაში ოპტიმალურობის კრიტერიუმად შეიძლება ჩაითვალოს მისი განვითარების ეფექტურობა, „წარმოდგენილი როგორც გამოსავლის შესასვლელთან შეფარდება, ე. ი. შედეგის დამოკიდებულება დანახარჯთან (ან მათი სხვაობა) [11]. მეორე მხრივ ეკონომიკის განვითარება უნდა ხდებოდეს ისე, რომ ოპტიმალურად დაკმაყოფილდეს არასაწარმოო მოთხოვნა, ე. ი. მიღწეულ იქნას მოცემული რეგიონის მოსახლეობის კეთილდღეობის მაქსიმალური ზრდა, წარმოების სფეროსა და მოხმარების სფეროს შორის განსაზღვრულ პროპორციათა არსებობის აუცილებლობათა გათვალისწინება.

ამ თვალსაზრისით, მიზანშეწონილია მოკავშირე რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის ინტეგრირებულ სისტემაში წარმოების სტრუქტურის ოპტიმიზაცია ჩატარდეს. ე. ი. ბარანოვის მიერ შემოთავაზებული კრიტერიუმის მიხედვით [7], კერძოდ, მოსახლეობის შემოსავლათა მაქსიმიზაციით, რაიონებს შორის ცხოვრების დონის გათანაბრების აუცილებლობის გათვალისწინებით.

რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის განვითარების გეგმა შედგება მთელი რიგი ურთიერთდაკავშირებული მაჩვენებლებისაგან, რომელთა გაანგარიშება შეუძლებელია მხოლოდ დარგთაშორისი მოდელის საშუალებით. ეკონომიკურ-მათემატიკური მოდელების მეშვეობით გეგმის შესადგენად, რომელიც მოიცავს

წარმოების ეკონომიკური საქმიანობის ყველა მხარესა და სახალხო მეურნეობის იერარქულ სტრუქტურათა სხვადასხვა დონეს, აშკარად მუშავდება დაგეგმვის ინტეგრირებული სისტემები (მაგალითად [13]), სადაც ვხვდებით სხვადასხვა სახალხო მეურნეობრივ ამოცანათა გადაწყვეტისათვის განკუთვნილ მთელ რიგ მოდელებს. ასეთ სისტემებში ხდება მოსახლეობის რაოდენობისა და შრომითი რესურსების პროგნოზირება, გაიანგარიშება მშრომელთა შემოსავლისა და მატერიალური წარმოების დარგთა პროდუქციის მოხმარება მოსახლეობის მიერ, განისაზღვრება კაპიტალური დაბანდება საგეგმო პერიოდში, გაიანგარიშება სახალხო მეურნეობის განვითარების ძირითადი მაჩვენებლები, დარგებისა და მრავალდარგობრივი კომპლექსთა განვითარების გეგმური მაჩვენებლები და ა. შ. ასეთი სისტემის საფუძველი შეიძლება იყოს დარგთაშორისი მოდელი, რომელიც უზრუნველყოფს შემდეგ ამოცანათა გადაწყვეტას:

1. დაგეგმვის რეგიონალურ მოდელთა მაჩვენებლების დაკავშირებას ზედა დონის მოდელებთან, ე. ი. მთელი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის დაგეგმვის მოდელებთან;

2. ინტეგრირებული სისტემის სხვადასხვა მოდელებში (ბლოკებში) გაანგარიშებულ მაჩვენებლებთან შეთანხმებას;

3. ოპტიმალური ამოცანის გადაწყვეტის პროცესში სახალხო მეურნეობრივი რესურსების გადანაწილების ხარჯზე წარმოების განვითარების დარგობრივ გეგმათა ურთიერთკავშირს.

გამოვდივართ რა დარგთაშორისი მოდელების დამუშავების მიღწეული დონიდან, შეიძლება დავასკვნათ, რომ შემდგომი მათი განვითარება უნდა მოხდეს გარკვეული მიმართულებით:

1. მოდელთა სტრუქტურის სრულყოფა, უფრო დაწვრილებით გათვალისწინება იმ ფაქტორებისა და დამოკიდებულებებისა, რომლებიც ახასიათებენ ეკონომიურ სისტემებს;

2. ოპტიმიზაციური გაანგარიშებების ჩატარება ოპტიმალურობის სხვადასხვა კრიტერიუმთა გამოყენებით, ყველაზე უფრო მისაღების განსაზღვრის მიზნით;

3. დაგეგმვის ინტეგრალურ სისტემებში დარგთაშორისი მოდელთა ჩართვა და დარგთაშორისი მოდელების საშუალებით ამ სისტემათა ბლოკების დაკავშირების მეთოდის დამუშავება.

ბუნებრივია, რომ რეგიონალურ დარგთაშორისი მოდელთა ისეთ დონემდე აყვანა, რომლის დროსაც ისინი გადაიქცევიან დაგეგმვის აუცილებელ ელემენტად, მოითხოვს დროის გარკვეულ პერიოდსა და სპეციალისტთა ფართო წრის დაძაბულ შრომას, მაგრამ მათი სახალხო მეურნეობრივი დაგეგმვის პრაქტიკაში გამოყენება უზრუნველყოფს თანამედროვე გამოთვლითი ტექნიკისა და ეკონომიკურ-მათემატიკური მეთოდების გამოყენებას მეურნეობის განვითარების გეგმათა შედგენაში, რაც მნიშვნელოვნად გაზრდის გეგმურ გადაწყვეტილებათა ეფექტურობას.

ლიტერატურა

- 1 Федоренко Н. П. О разработке системы оптимального функционирования экономики. М., изд-во «Наука», 1968.
- 2 Кекелидзе М. В. Анализ межотраслевых связей республики, М., изд-во «Наука», 1968.

3. Моделирование народнохозяйственных процессов. М., «Экономика», 1973.
 4. Сатуновский Л. М. Балансовые динамические модели планирования производства и распределения продукции в республике (на примере Литовской ССР), «Динамические модели территориального планирования». М., изд-во «Наука», 1972.
 5. Баранов Э. Ф. Проблемы разработки схемы динамического межотраслевого баланса. «Экономика и математические методы», т. 4, вып. 1. 1968.
 6. Гаврилец Ю. Н., Дадаия В. С., Лейбкинд Ю. Р. Опыт оптимальных расчетов по районному межотраслевому балансу. «Применение математики в экономических исследованиях», т. III, М., изд-во «Мысль», 1965.
 7. Баранов Э. Ф. Проблемы моделирования динамики развития хозяйства экономических районов. «Оптимальное планирование и совершенствование управления народным хозяйством», М., изд-во «Наука», 1969.
 8. Сатуновский Л. М. Опыт разработки модели оптимального планирования народного хозяйства республики. «Экономика и математические методы». т. VII, вып. 5, 1971.
 9. Кольцов А. Оптимальные динамические модели планирования (обзор). «Динамические модели территориального планирования». М., изд-во «Наука», 1972.
 10. Л. Брантен, Ю. Эниусте и др. Методические вопросы составления и анализа планового динамического межотраслевого баланса народного хозяйства союзной республики. «Динамические модели территориального планирования». М., изд-во «Наука», 1972.
 11. Коссов В. В. Методические аспекты оптимизации территориального планирования. «Экономика и математические методы», т. 8, вып. 6, 1972.
 12. Казакевич Д. М. О единстве территориального и отраслевого планирования развития производства. «Экономика и математические методы», т. 10, вып. 4, 1974.
 13. Райцкас Р. Л. Интегрированная система планирования народного хозяйства союзной республики. Вильнюс, изд-во «Минтис», 1972.
-

ლელია გუბუშვილი

მელიორაციის როლი სუბტროპიკული მუხრანობის
ბანვითარებაში (1965—1970 წწ.)

საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის კომპლექსური განვითარება, მისი დარგების რაციონალური შეთანაწყოება და სოფლის მეურნეობის კულტურების სწორი გაადგილება დიდად არის დამოკიდებული სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებაზე. საქართველოს სსრ მთელ საბჭოთა კავშირში ერთადერთია, სადაც მრეწველური მასშტაბით ფართოდაა წარმოადგენილი სუბტროპიკული კულტურები (ჩაი, ციტრუსები, ტუნჯო, კეთილშობილი დაუნა, ბამბუკი, სუბტროპიკული ხურმა, ეთერზეთოვანი მცენარეები, სამკურნალო-ტექნიკური და სხვ.). აქ საკმაოდ დიდი ზეგდრინწონა აქვს მებოსტნეობას (ადრეულსა და საგვიანოს), მუხრანობას (ღვინისა და სუფურის ყურძნისათვის) და მეხილეობას. სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარება განაპირობებს სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოების მნიშვნელოვნად გადიდებას. როგორც ცნობილია, საქართველოს ტერიტორია, ბუნებრივ-კლიმატური პირობების მიხედვით, იყოფა ორ ძირითად, ერთმანეთისაგან განსხვავებულ ამოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებად. საქართველოს დასავლეთი ნაწილი ხასიათდება ნოტიო, სუბტროპიკული, ხოლო ამოსავლეთი — მშრალი, კონტინენტური ჰავით. ამიტომ მელიორაცია თუმცა არაერთნაირი ინტენსივობით, თითქმის ორივე ნაწილში გამოიყენება. ამასთან მელიორაციის როლი და ეკონომიკური მნიშვნელობა განსხვავებულია ერთმანეთისაგან. კერძოდ, ამოსავლეთ საქართველოში იგი მიმართულია კლიმატის ჰარბი სიმშრალის წინააღმდეგ, ხოლო დასავლეთ საქართველოში კი პირიქით — ჰარბიანიანობასთან საბრძოლველად. მაგალითად, დასავლეთ საქართველოში წლიური ნალექები 1000 მმ-ზე მეტია, მაგრამ ის წლის პერიოდში მტკადად უთანაბრად ნაწილდება, რის გამოც ვარკვეულ პერიოდებში ნიადაგი ტენის სიმცირეს განიცდის. ამიტომ სუბტროპიკული კულტურების მოწყობა და შესაბამისი ირიგაციული მშენებლობა დასავლეთ საქართველოს რაიონებში აუცილებელია, რაც ხელს შეუწყობს ყოველგვარ კლიმატურ პირობებში როგორც ჩაის მწვანე ფოთლის, ისე სხვა სუბტროპიკული კულტურების წარმოების ზრდას და მყარი მოსავლის მიღებას.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1965 წლის მარტის პლენუმმა სოფლის-მეურნეობრივი წარმოების ინტენსიფიკაციის საკითხებზე მსჯელობისას განსაკუთრებით გაამახვილა ყურადღება, აგრეთვე, მორწყვაზე, მისი ეკონომიკური ეფექტურობის ამაღლების საკითხებზე. პლენუმმა ხაზგასმით აღნიშნა, რომ იმ რაიონებში, სადაც მრავალწლიან ნარგავებს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში უკავიათ მნიშვნელოვანი ადგილი, აუცილებელია შემდგომ განვითარდეს ხილის, ყურძნის, ჩაის სუბტროპიკული და ძვირფასი ტექნიკური კულტურების პროდუქციის წარმოება. ცხადია, ეს პირველ რიგში, საქართველოს სსრ ეხება, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, ზემოხსენებულ კულტურათა ძირითადი მწარმოებელი ჩვენი რესპუბლიკაა.

პარტიის XXIII ყრილობამ, ხოლო შემდეგ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1966 წლის მაისის პლენუმმა სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ინტენსიფიკაციის ძირითად პირობად აღიარეს მელიორაციულ სამუშაოთა უკვე დასაბუთებული გრანდიოზული პროგრამის შესრულება, რითაც უზრუნველყოფილი იქნება მარცვლეული და სხვა სოფლის მეურნეობის კულტურების მაღალი მოსავლის მიღება. პლენუმის დადგენილებაში აღნიშნულია, რომ „უახლოესი ათწლეულის მანძილზე გადიდდეს სარწყავი მიწების ფართობები 7—8 მილიონი

პექტარით და ამოშრობილი მიწებისა 15—16 მილიონი ჰექტარით, 1975 წელს მელიორირებული მიწების საერთო ფართობი ჩვენს ქვეყანაში გადიდება 37—39 მილიონ ჰექტარამდე¹.

1966 წლის მაისის პლენუმის შემდგომ პერიოდში ჩვენს რესპუბლიკაში ფართოდ გაიწილა მელიორაციული სამუშაოები.

პროფ. ნ. იაშვილი წერს: „მელიორაცია მიზანშეწონილია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ აგი უზრუნველყოფს ყველაზე ჭირფასი და შრომნატკადი კულტურების მოსავლიანობის მაღალ ნამეტს, როცა მათი წარმოება ძველია მელიორაციის გარეშე. ყოველ ჰექტარ სარწყავ მიწაზე შეიძლება და კიდევ უნდა ზვიდოთ 2—3-ჯერ ნეტი მარცვლეული, ხილი, ყურძენი, ჩაი და სხვ., ვიდრე ურწყავზე, რასაკვირველია, ეს გულისხმობს მაღალ აგროტექნიკას². ზემოხსენებულის ნათესაყოფად ქვემოთ მოგვყავს ცხრილი, საიდანაც ჩანს, რომ ჩაის მწვანე ფოთლის მყარი მოსავლის მიღების აუცილებელი პირობაა მორწყვა (იხ. ცხრილი 1).

ცხრილი 1
ჩაის მწვანე ფოთლის მოსავლიანობა წულუკიძის რაიონში³

ობიექტი, სადაც ჩატარდა მორწყვა	მორწყვის წელი	ჩაის მწვანე ფოთ. მოსავლიანობა I კა-ზე				ჩაის მწვანე ფოთლის მოსავლიანობის ზრდა მორწყვის შედეგად	
		ურწყავზე		სარწყავზე			
		კგ/კა	%	კგ/კა	%	კგ/კა	%
წულუკიძის ჩაის საბჭოთა მეურნეობა	1965	1366	100	1986	142	590	42
—	1966	1735	"	2998	173	1263	73
სოფ. გუბის კოლმეურნეობა	1966	1100	"	4200	382	3100	282
სოფ. გუბის —	1966	1300	"	3700	285	2400	185
სოფ. მათხოჯის ლენინის სახ. კოლმეურნეობა	1965	1850	"	3500	189	1650	89
სოფ. პატარა ჩხიანის კოლმეურნეობა	1966	1500	"	2800	187	1300	87

როგორც ჩანს, სარწყავ ფართობზე ჩაის მწვანე ფოთლის მოსავლიანობა მკვეთრად იზრდება ურწყავთან შედარებით; მაგალითად: წულუკიძის რაიონის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში 1965 წ. ჩაის მწვანე ფოთლი ჰექტარობით მიღებული იქნა ურწყავზე — 1396 კგ, ხოლო სარწყავზე — 1986 კგ, ე. ი. მოსავლიანობა გაიზარდა 42%-ით. 1966 წ. იმავე ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში ურწყავზე მიღებული იქნა 1735 კგ, ხოლო სარწყავზე — 2998 კგ ჩაის ფოთლი. ზრდა შეადგენდა 73%-ს, აქ, რა თქმა უნდა ჩატარებულ იქნა შესაბამისი აგროტექნიკური ღონისძიებანი.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რწყვის ცნობილ ხერხებს შორის ყველაზე უფრო პროგრესულია — ტექნიკურად საუკეთესო და ეკონომიკურად ეფექტური დაწვივებით მორწყვა. „... ჩაის მეურნეობაში ამყამად წინ მიდის ხელოვნური დაწვივების გზით მორწყვის საქმე, რასაც დიდი მნიშვნელობა ექ-

1 სკკ ცენტრალური კომიტეტის მაისის (1966) პლენუმის მასალები, თბ., 1966, გვ. 5.
 2 ნ. იაშვილი. მელიორაცია სოფლის მეურნეობაში, I, თბ., 1970, გვ. 154.
 3 Д. Бакрадзе. Экономическая эффективность вложений в ирригацию на чайных плантациях и виноградиках Грузии, Тб., 1970, стр. 111.

ნება ჩაის წარმოების გადიდებისათვის⁴. მორწყვის ეს ხერხი უებარია რაიონებსა და ბორცვ-გორაკიან ფართობზე. დაწვიმებით მორწყვა გამოყენებულ უნდა იქნეს დიდ ქანობიან ფართობებზე, ავრეთვე ისეთ ნიადაგებზე, რომლებიც ხასიათდება გრუნტის წყლების მაღლა დგომით და წარმოადგენს გაბმულ ერთიან ნარგავ-ნათესებს. ეს ხერხი, პირველ რიგში, გამოიყენება ჩაისა და სხვა სუბტროპიკული კულტურების მოსარწყავად, სულ მზარდი მასშტაბით, ჩაისა და პიდროტექნიკური ინსტიტუტების მუშაობით დამტკიცებულია ასეთი რწყვის ეფექტურობა⁵.

სუბტროპიკული მეურნეობის, კერძოდ კი ჩაის კულტურის განვითარებაში მორწყვის დიდ მნიშვნელობაზე თვალსაჩინოდ მეტყველებს წყალტუბოს რაიონის რამდენიმე წლის მასალის ანალიზი, რომლის საფუძველზეც ზოგიერთი სავარაუდო დასკვნა გამოვიტანეთ. წყალტუბოს რაიონში ირწყვება ზედა მესხეთის, ქვედა მესხეთის, მუხიანის, მალაკის ლენინის სახელობის, მალაკის რუსთაველის სახელობის, გუმბრის, გვიშტიბის, წყალტუბოს, ფარცხანაყანების კალინინის სახ. და ფარცხანაყანების ჟდანოვის სახ. კოლმეურნეობები. ქვემოთ მოგვყავს ცხრილი წყალტუბოს რაიონის ზემოხსენებულ კოლმეურნეობებში ჩაის ფოთლის საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობის შესახებ (იხ. ცხრილი 2).

ცხრილი 2

ჩაის ფოთლის საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა წყალტუბოს რაიონის კოლმეურნეობებში (ცენტნერებით)⁶

კოლმეურნეობები, რომლებიც ირწყვება	1965 წ.	1966 წ.	1967 წ.	1968 წ.	1969 წ.	1970 წ.	1970 წ. %-ით 1965 წ.-თან შედარებით
ზედა მესხეთის	11	20,3	24,2	19,2	31,5	30,3	275,4
ქვედა მესხეთის	24,8	24,0	24,6	21,3	32,3	31,0	125,0
მუხიანის	17,0	15,0	24,5	22,0	22,5	31,8	187,2
მალაკის ლენინის სახ.	20,8	29,1	25,2	21,1	23,9	24,0	115,4
მალაკის რუსთაველის სახ.	17,0	30,6	28,7	23,0	24,0	27,5	161,8
გუმბრის	24	29,6	27,8	25,3	25,4	30,0	125,0
გვიშტიბის	16,8	23,6	23	21,0	22,6	27,1	161,3
წყალტუბოს	12,3	19,8	18,2	18,0	23,3	21,4	174,0
ფარცხანაყანების კალინინის სახ.	15,0	18	19,9	14,0	15,0	17,5	115,1
ფარცხანაყანების ჟდანოვის სახ.	39,2	54,1	50,6	34,4	44,2	40,2	102,6

როგორც ცხრილიდან ჩანს, წყალტუბოს რაიონის იმ კოლმეურნეობებში, სადაც მორწყვის ღონისძიებები ტარდება მკვეთრად იზრდება ჩაის ფოთლის საშუალო მოსავლიანობა. 1970 წ., 1965 წელთან შედარებით ეს მაჩვენებელი გაიზარდა (პროცენტობით): ზედა მესხეთის კოლმეურნეობაში — 175,4, ქვედა მესხეთის — 25,0, მუხიანის — 87,2, მალაკის ლენინის სახ. — 15,4, მალაკის რუსთაველის სახ. — 61,8, გუმბრის — 25,0, გვიშტიბის — 61,3, წყალტუბოს — 74,0, ფარცხანაყანების კალინინის სახ. — 15,1, ფარცხანაყანების

4 ბ. ხასია. სოციალისტური მიწათმოქმედების განვითარება საქართველოში, II, თბ., 1962, გვ. 289.

5 ნ. იაშვილი. მელიორაცია სოფლის მეურნეობაში, I, გვ. 167.

6 ცხრილი შედგენილია წყალტუბოს სოფლის მეურნეობის სამმართველოში დაცული მასალების მიხედვით.

9. „მაინე“, ფილოსოფიის, ... სერია, 1975, № 4

ბის უდანოვის სახ. — 2,6. წყალტუბოს რაიონში უნდა მორწყულიყო სოფლისმეურნეობრივი კულტურა (ჰექტარობით): 1965 წ. — 17548, 1966 წ. — 17548, 1967 წ. — 17517, 1968 წ. — 15701, 1969 წ. — 15634, 1970 წ. — 15607, ფაქტურად მოიარწყო — 1965 წ. — 8299, 1966 წ. — 4761, 1967 წ. — 2791, 1968 წ. — 8411, 1969 წ. — 14473, 1970 წ. — 13546. არ მორწყულა 1965 წ. — 9249, 1966 წ. — 12767, 1967 წ. — 14726, 1968 წ. — 7290, 1969 წ. — 1161, 1970 წ. — 2061. 1 ჰა სარწყავ ფართობზე მოსავლიანობა შეადგენდა (ცენტნერობით): მარცვლეულისა 1965 წ. — 18,0 1966 წ. — 19,6, 1967 წ. — 19,7, 1968 წ. — 15,6, 1969 წ. — 10,9, 1970 წ. — 10,0. ბოსტნეულისა: 1965 წ. — 76,0, 1966 წ. — 104,4, 1967 წ. — 60,0, 1968 წ. — 56,1, 1969 წ. — 35,0, 1970 წ. — 42,3, ჩაისა — 1965 წ. — 32,0, 1966 წ. — 30,1, 1967 წ. — 32,4, 1968 წ. — 28,0, 1969 წ. — 28,8, 1970 წ. — 26,2.

ზემომოყვანილი მონაცემებით, ჩაის მოსავლიანობა ბოლო წლებში, 1965 წელთან შედარებით, შემცირდა. ჩვენი აზრით ამის მიზეზი, ურწყავი ფართობის ზრდა უნდა იყოს. ასე, მაგალითად: 1969 წ. მორწყვა არ ჩატარებულა 1161 ჰექტარზე, მათ შორის შიგამეურნეობრივი ქსელის მოუწესრიგებლობის გამო 450 ჰექტარზე, მოუშანდაკებლობის გამო — 500 ჰექტარზე, მორწყვა არ დასკირდა 211 ჰექტარს. 1970 წელს ურწყავი ფართობი გაიზარდა და 2061 ჰა შეადგინა. შიგამეურნეობრივი ქსელის მოუწესრიგებლობის გამო არ მორწყულა 1861 ჰა ფართობი, მოუშანდაკებლობის გამო — 196 ჰა. როგორც ვხედავთ აღნიშნულ რაიონში შრომის ორგანიზაციის საკითხები მოუწესრიგებელია. ურწყავი ფართობის ზრდა კი, როგორც ცნობილია, მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს წარმოების ეფექტურობაზე.

1969 წელს ზუგდიდის რაიონის, ინჯირის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში ირწყვებოდა 500 ჰა ჩაის პლანტაცია. საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა სარწყავ ფართობზე შეადგენდა 60 ცენტნერს. რუხის კოლმეურნეობაში ირწყვებოდა 180 ჰა ჩაის პლანტაცია, სარწყავ ფართობზე საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა შეადგენდა 67,5 ცენტნერს, ურწყავზე — 43,4 ცენტნერს. ცაიშის იეუნარგიას სახ. კოლმეურნეობაში ირწყვებოდა 60 ჰა, ურწყავ ფართობზე საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა შეადგენდა 30 ც. ხოლო სარწყავზე — 45 ცენტნერს. კახათის მარქსის სახელობის კოლმეურნეობაში ურწყავ ფართობზე ჩაის საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა 50 ცენტნერს შეადგენდა, ხოლო სარწყავზე — 62,5 ცენტნერს. მატება ჰექტარზე შეადგენდა 1450 კგ-ს ანუ 23%-ს⁷.

1970 წ. ზუგდიდის რაიონში ირწყვებოდა 12000 ჰექტარი ჩაის პლანტაცია, აქედან ინჯირის მეურნეობაში 500 ჰექტარი, რუხში — 200 ჰა, რიყის კოლმეურნეობაში — 150 ჰა, კახათის მარქსის სახ. კოლმეურნეობაში — 130 ჰა, ცაიშის მეუნარგიას სახ. კოლმეურნეობაში — 80 ჰა. ჩხორობის უდანოვის სახ. კოლმეურნეობაში — 80 ჰექტარი.

1970 წ. საქართველოს სსრ მთლიანად ჩაის სარწყავი ფართობი კოლმეურნეობებში შეადგენდა 5790 ჰა, აქედან სრულმოსავლიანი იყო 5600 ჰა. მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე უდრიდა 50 ცენტნერს; მთლიანი მოსავალი კი — 279879 ც. საბჭოთა მეურნეობებში სარწყავი ფართობი უდრიდა 470 ჰა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 4393 ჰა, მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე იყო 47 ც.

⁷ მასალები აღებულია ზუგდიდის მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამმართველოს 1969—1971 წწ. ანგარიშგებებიდან, გვ. 11.

მთლიანი მოსავალი—208592 ც. პირად დამხმარე მეურნეობაში სარწყავი ფართობი შეადგენდა 814 ჰა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 814 ჰა. მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე შეადგენდა 10 ც., მთლიანი მოსავალი—83340 ც. სულ კოლმეურნეობებში, საბჭოთა მეურნეობებსა და პირად დამხმარე მეურნეობებში მთლიანი სარწყავი ფართობი უდრიდა 11304 ჰა-ს, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 10807 ჰა, მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე უდრიდა 53 ც., მთლიანი მოსავალი კი — 571811 ჰექტარს.

აფხაზეთის ასსრ-ს ჩაის სარწყავი ფართობი მთლიანად კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში უდრიდა 1352 ჰა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 1632 ჰა; მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე შეადგენდა 53 ც-ს, ხოლო მთლიანი მოსავალი—56680 ცენტნერს.

აზლა ვნახთ როგორი სურათია ურწყავ ფართობზე. ჩაის ურწყავი ფართობი კოლმეურნეობებში შეადგენდა 34767 ჰა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 30384 ჰა, მოსავლიანობა ერთ ჰექტარზე უდრიდა 49 ც., მთლიანი მოსავალი—1476689 ც. საბჭოთა მეურნეობებში მთლიანი ფართობი უდრიდა: 16953 ჰა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 11824 ჰა, მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე შეადგენდა 36 ც., მთლიანი მოსავალი—423136 ც., პირად დამხმარე მეურნეობებში მთლიანი ფართობი იყო 781 ჰა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 781 ჰა, მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე აღწევდა—151 ც-ს, მთლიანი მოსავალი კი—118320 ც-ს. მთლიანად კოლმეურნეობებში საბჭოთა მეურნეობებსა და პირად დამხმარე მეურნეობებში ჩაის ურწყავი ფართობი 52501 ჰა უდრიდა, მათ შორის სრულმოსავლიანი იყო 42989 ჰა, მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე შეადგენდა 47 ც., ხოლო მთლიანი მოსავალი—2018145 ცენტნერს.

როგორც ვხედავთ, საქართველოს სსრ კოლმეურნეობებში სარწყავ ფართობზე მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე შეადგენდა 50 ც., ხოლო ურწყავზე—49 ც. საბჭოთა მეურნეობებში სარწყავ ფართობზე მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე შეადგენდა 47 ც და ურწყავზე—36 ცენტნერს.

პირად დამხმარე მეურნეობების სარწყავ ფართობზე მოსავლიანობა შეადგენდა 1 ჰექტარზე 102 ც, ხოლო ურწყავზე—151 ც. მთლიანი მოსავალი სარწყავ ფართობზე კოლმეურნეობებში შეადგენდა 1476689 ც, ურწყავზე—279879 ც. საბჭოთა მეურნეობებში სარწყავზე—208592 ც., ურწყავზე—423136 ც, პირად დამხმარე მეურნეობებში კი სარწყავზე—83310 ც, ურწყავზე—118320 ც. სულ მთლიანი მოსავალი საქართველოს სსრ კოლმეურნეობებში, საბჭოთა მეურნეობებსა და პირად დამხმარე მეურნეობების სარწყავ ფართობზე უდრიდა 571811 ც, ურწყავზე—2018145 ცენტნერს.

სარწყავი მიწების გაუმჯობესებისათვის რესპუბლიკის კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში ტარდებოდა ინჟინრული და ნახევრად ინჟინრული სარწყავი სისტემების რეკონსტრუქცია, შიგამეურნეობრივი ქსელის დაგეგმვის სრულყოფა და სხვა ღონისძიებანი. სარწყავქსელიანი მიწების არსებული მდგომარეობის შესწავლის საფუძველზე, 1964 წ. იანვარს დაისახა ირიცატიულად მომზადებული მიწების მთლიანად ათვისების, ნათესების და მრავალწლიან ნარგავთა სარწყავი ფართობების მაქსიმალურად გამოყენების ღონისძიებები⁸.

⁸ საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობა 1922—1972, პროფ. პ. გუგუშვილის რედაქციით, თბ., 1972, გვ. 199.

აღნიშნული ღონისძიებების განხორციელების შედეგად სარწყავი მიწების მოქმედება მნიშვნელოვნად განვითარდა. გაიზარდა სარწყავქსელიანი მიწების ფართობი, გაუმჯობესდა მისი გამოყენების ხარისხი, ამაღლდა მორწყვის როლი სოფლის მეურნეობის კულტურების მოსავლიანობის გადიდების საქმეში.

1966—1970 წწ. საქართველოში სარწყავი მიწათმოქმედების შემდგომი განვითარების მიზნით გათვალისწინებული იყო 60 ათასი ჰა მიწის მორწყვა და არსებული სისტემების რეკონსტრუქცია, 148 ათასი ჰა მიწის წყლით მომარაგების გაუმჯობესება.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1966 წ. ივნისის პლენუმმა გააანალიზა რა საქართველოში სარწყავი მიწათმოქმედების მდგომარეობა, გამოავლინა სარწყავი სისტემების გამოყენებაში არსებული ნაკლოვანებანი და დასახა სარწყავი მიწათმოქმედების ყოველმხრივი განვითარების ღონისძიებები. პლენუმის მიერ დასახული მელოორაციული ღონისძიებების განხორციელებას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს სოფლის მეურნეობის პროდუქტებს წარმოების გადიდებისათვის.

ვნახოთ როგორი სურათი იყო ჩაის საბჭოთა მეურნეობებში 1968—1970 წლებში (იხ. ცხრილი 3).

ცხრილიდან ჩანს, რომ 1968 წელს სარწყავ ფართობზე, ურწყავთაგან შედარებით, მოსავლიანობა გადიდდა (პროცენტობით): მოქვის ჩაის ს/მ —40,2, აჩიგვარის —16,5, ინგირის —22,1, გეგუთის —11,2, დიდი ჭყონის —37,4, ნასაკირალის —24,2, 1969 წ. მოქვის —41,0, აჩიგვარის —7,7, ინგირის —12,3, გეგუთის —14,1, დიდი ჭყონის —8,9, ნასაკირალის —16,7; 1970 წელს: მოქვის —48,7, აჩიგვარის —11,1, გეგუთის —25,0, დიდი ჭყონის —25,0, წალენჯიხის —15,6, ლესიჯანის —12,1, ლაითურის —27,9.

ამრიგად, როგორც ცხრილიდან ჩანს, ჩაის საბჭოთა მეურნეობებში, სადაც ირწყვებოდა როგორც ჩაი, ისე სხვა სუბტროპიკული კულტურები საშუალო ჰექტობრივი მოსავლიანობა სარწყავ ფართობზე, ურწყავთან შედარებით იზრდებოდა. მართალია, მეტ-ნაკლები ზომით თითოეულ ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში, მაგრამ მაინც ნათლად ჩანს რწყვის უპირატესობა. თუ წლების მიხედვით ავიღებთ იმავე მაჩვენებელს ვნახავთ, რომ 1968 წელთან შედარებით 1970 წ. მოქვის ჩაის ს/მ საშუალო ჰექტობრივი მოსავლიანობა გაიზარდა 40,2%-დან 48,7%-მდე; ასევე გეგუთის ჩაის ს/მ —11,2%-დან 25,0%-მდე.

აჩიგვარის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში საშუალო ჰექტობრივი მოსავლიანობა სარწყავზე, ურწყავთან შედარებით, გაიზარდა 16,5%, 1969 წ. —7,7%, ხოლო 1970 წ. —11,1%; აგრეთვე 1968 წ. დიდი ჭყონის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში —37,4%, 1969 წ. —8,9%, ხოლო 1970 წ. —25%.

კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის მიერ განხორციელებულ ღონისძიებათა შედეგად 1970 წ. სარწყავი მიწების ფართობმა რესპუბლიკაში — 347 ათას ჰა-ს მიაღწია, დაშრობილი მიწებისამ კი —139 ათას ჰა-ს.

მელოორაციულ ღონისძიებათა განხორციელებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს კაპიტალურ დაბანდებათა მოცულობას. მელოორაციულ ღონისძიებათა შემდგომი განხორციელებისათვის საბჭოთა სახელმწიფო გამოყოფს საჭირო ოდენობით კაპიტალურ დაბანდებას, „პარტია პირველხარისხოვან მნიშვნელობას ანიჭებს კაპიტალურ დაბანდებათა ეფექტიანობის გადიდებას, კაპიტალურ სამუშაოთა ყველაზე ხელსაყრელ და ეკო-

მორწყვის შედეგები 1968—1970 წლებში⁹

წლები	ათვისებული მიწები	ჩაის საბჭოთა მეურნეობების დასახელება								
		მოქვის	აიბგარის	ინჯირის	გეჭვის	ღვინის	სასაქონლის	წალკის	უკანონის	ლაურის
1968	სარწყავი ფართობი (ჰა)	158	259	260	200	210	350	—	—	—
	აქედან გვეგმით	158	259	260	200	210	350	—	—	—
	მოირწყო ფაქტიურად	158	259	221	200	185	314	—	—	—
	საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა (ც)									
	ურწყავზე სარწყავზე	37,57 52,7	37,25 43,43	45,17 55,19	19,06 21,2	36,3 49,9	33,0 41,0	—	—	—
	სარწყავზე ურწყავთან შედარებით %-ად	40,2	16,5	22,1	11,2	37,4	24,2	—	—	—
1969	სარწყავი ფართობი (ჰა)	158	259	300	200	210	470	450	—	—
	აქედან გვეგმით	158	259	300	200	210	470	450	—	—
	მოირწყო ფაქტიურად	158	259	395	200	176	395	450	—	—
	საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა (ც)									
	ურწყავზე სარწყავზე	41,66 58,78	39,00 42,0	51,9 58,3	24,03 27,41	52,7 57,4	46,7 48,6	44,7 52,15	—	—
	სარწყავზე ურწყავთან შედარებით %-ად	41,0	7,7	12,3	14,1	0,9	4,0	16,7	—	—
1970	სარწყავი ფართობი (ჰა)	158	259	442	355	210	470	450	200	300
	აქედან გვეგმით	158	259	442	355	210	470	450	200	300
	მოირწყო ფაქტიურად	158	253	442	355	160	395	450	200	89
	საშუალო ჰექტარობრივი მოსავლიანობა (ც)									
	ურწყავი სარწყავი	39 58	45 50	52 66	20 25	44 52	46,8 52	51 59	4 46	41 55
	სარწყავზე ურწყავთან შედარებით %-ად	48,7	11,1	26,9	25,0	25,0	11,1	15,6	12,1	27,9

ნომიურ მიმართულებათა არჩევას, კაპიტალურ დაბანდებათა ყოველ დახარჯულ მანეთზე პროდუქციის უდიდესი მატების უზრუნველყოფას ამ დაბანდებათა ანაზღაურების ვადების შემცირებას¹⁰.

1965 წელს გალის, ხუმუშკერის, მზიურის, ჭუბურხინჯის, ქვემო ბარღების, ზემო ბარღების, სიდის, მერკულის, კინდლის, ლანჩხუთის ჩაის საბჭოთა მეურნეობებში, ფოთის, ჭალისა და ღრმალელის ციტრუსების საბჭოთა მეურნეობებში, კოლხეთის, განთიადის სუბტროპიკულ საბჭოთა მეურნეობებში, ახალსენაკის დაფნის საბჭოთა მეურნეობაში დაიხარჯა მრავალწლიანი ნარგავების გაშენებაზე — 1171,6 ათ. მან., მოვლაზე — 4988,5 ათ. მან., 1966 წ. შესაბამისად: 870,4 და 1631,7 ათ. მან. სულ კაპიტალური დაბანდება შეადგენდა — 4806,2 ათ. მან., 1967 წ. გაშენებაზე დაიხარჯა 935,1 ათ. მან., მოვლაზე — 2774,2

⁹ ცხრილი შედგენილია საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის სამინისტროს ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების ტრესტის კოლხეთის დამრობისა და ათვისების განყოფილებაში დაცული მასალების მიხედვით.

¹⁰ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პროგრამა, თბ., 1967, გვ. 97.

ათ. მან. სულ კაპიტალური დაბანდება შეადგენდა 6223, 2 ათ. მან. 1968 წ. გაშენებაზე — 761,0 ათ. მან., მოვლაზე — 3520,1 ათ. მან. სულ კაპიტალური დაბანდება — 6779,5 ათ. მან., 1969 წ. გაშენებაზე — 708,3 ათ. მან., მოვლაზე — 3489,8 ათ. მან. სულ კაპიტალური დაბანდება — 7608,3 ათ. მან., 1970 წ. გაშენებაზე — 709,6 ათ. მან., მოვლაზე — 2308,3 ათ. მან. სულ კაპიტალური დაბანდება — 6165,9 ათ. მან. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, კაპიტალურ დაბანდებათა დიდი ნაწილი მოდის მემცენარეობის სამუშაოზე. ამასთანავე დიდი თანხა იხარჯება საცხოვრებელი სახლების, კულტურულ-ყოფაცხოვრებითი, წყალგაყვანილობის ელექტრო-ტელეფონიზაციის და სხვა ობიექტების მშენებლობაზე. ყოველივე ეს კი აუცილებელია სარწყავი მიწების სოფლისმეურნეობრივი ათვისებისათვის.

სუბტროპიკული მეურნეობის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს კოლხეთის დაქობებულ და ჰარბტენიანი მიწების ამოშრობას და ათვისებას, რამდენადაც ეს ტერიტორია სოფლისმეურნეობრივი სპეციალიზაციის თვალსაზრისით შედის მრავალწლიანი სუბტროპიკული კულტურების ზონად მიჩნეულ რაიონში, რომელიც უნიკალურია მთელს საბჭოთა კავშირში. ამიტომ კოლხეთის დაბლობის მიწების დაშრობისა და აგრომელიორაციულ სამუშაოთა კომპლექსის განხორციელების შემდეგ ეს ფართობი შეიძლება წარმატებით გამოვიყენოთ ჩაის ციტრუსებისა და სხვა სოფლისმეურნეობრივი კულტურების ვააშენებლად.

1959—1965 წწ. კოლხეთის დაბლობის 17500 ჰექტარზე განხორციელდა მიწების მელიორაციული სამუშაოები. კოლხეთის დაშრობილი მიწების მრავალწლიანი ნარგავებისათვის ათვისების მიზნით კოლხეთის დაბლობზე 1959 წლიდან დაიწყო ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების საბჭოთა მეურნეობების ჩამოყალიბება. დაშრობილი მიწები, რომლებიც გადაეცა საბჭოთა მეურნეობებს ასათვისებლად მოითხოვდნენ დიდ მელიორაციულ სამუშაოებს. ამასთანავე გეგმა ითვალისწინებდა ახალი კულტურების გაშენებას. 1963—1966 წლებში (თუ არ ჩავთვლით უფრო ადრე დაარსებულ მეურნეობებს) ჩამოყალიბდა 6 საბჭოთა მეურნეობა. ესენია: კოლხეთისა და განთიადის სუბტროპიკული, ხუმუშკურის, მზიურის, მერკულისა და კინდლის ჩაის საბჭოთა მეურნეობები, რომელთა მიწის საერთო ფართობი შეადგენდა 11972 ჰექტარს. მეურნეობათა განვითარების დამტკიცებული პროექტების მიხედვით ამ მეურნეობებში მრავალწლიანი კულტურებისათვის ათვისებული უნდა იქნეს სულ 7518 ჰა დაშრობილი და წესრიგში მოყვანილი ფართობები. აქედან 1968 წლისათვის მეურნეობებმა აითვისეს და გააშენეს 3661 ჰა ფართობი.

განვიხილოთ კოლხეთის დაბლობზე ჩამოყალიბებული მეურნეობები ცალცალკე. ხუმუშკურის ჩაის საბჭოთა მეურნეობა ჩამოყალიბდა 1963 წ. მისი მიწის მთლიანი ფართობი 1970 წ. 1 იანვრისათვის შეადგენდა 5490 ჰა¹. ჩაის მწვანე ფოთლის მთლიანი მოსავალი უდრიდა 1968 წ. — 756 წ., 1969 წ. — 714 ტ. მეურნეობის გეგმით გათვალისწინებული იყო 10688,0 ათ. მან. კაპიტალური დაბანდება, აქედან დაიხარჯა 8106,0 ათ. მან. 1 ც. ჩაის ფოთლის თვითღირებულება შეადგენდა 65 მან. და 64 კაპ., მოგება — 106,2 ათ. მან.

მერკულის ჩაის საბჭოთა მეურნეობა შეიქმნა 1963 წ. მიწის მთლიანი ფართობი უდრიდა 1322 ჰა-ს. ჩაის პლანტაცია გაშენებულია 987 ჰა-ზე,

¹ მიწის მთლიანი ფართობი ყველა მეურნეობაში მოტანილია 1970 წ. 1 იანვრის მონაცემებით.

კეთილშობილი დაფნა—5 ჰა-ზე, ტუნგო—30 ჰა-ზე. ჩაის ფოთლის მთლიანი მოსავალი 1968 წ. იყო 164,6 ტ., 1970 წ.—176 ტ. გათვალისწინებული იყო 7965,0 ათ. მანეთის კაპიტალური დაბანდება, აქედან ათვისებულ იქნა—7947,0 ათ. მან. 1 ც. ჩაის ფოთლის თვითღირებულება შეადგენდა 59 მან. და 30 კაპ. ტუნგოსი—44 მან. და 27 კაპ., მოგება+63,1 მან.

მზიურის ჩაის საბჭოთა მეურნეობა შეიქმნა 1965 წ. მიწის მთლიანი ფართობი იყო 2081 ჰა, აქედან ჩაის პლანტაცია გაშენებულია 482 ჰა-ზე, ტუნგო—0,9 ჰა-ზე, ჩაის ფოთლის მთლიანი მოსავალი 1968 წ. უდრიდა 501,0 ტ., 1969 წ.—493,46 ტ. გათვალისწინებული იყო 7824,0 ათ. მან. კაპიტალური დაბანდება. ათვისებულ იქნა 4939,0 ათ. მან. ჩაის ფოთლის თვითღირებულება 1969 წ. უდრიდა 53 მან. და 82 კაპ., ტუნგოსი—25 მან. და 42 კაპ. მოგება—134,0 ათ. მან.

კინდლის ჩაის საბჭოთა მეურნეობა შეიქმნა 1965 წ. მიწის მთლიანი ფართობი შეადგენდა 2002 ჰა. აქედან ჩაის პლანტაცია გაშენებულია 585,5 ჰა-ზე, კეთილშობილი დაფნა—2 ჰა-ზე, ტუნგო—2,5 ჰა-ზე, ჩაის ფოთლის მთლიანი მოსავალი 1968 წ. უდრიდა 199,8 ტ., 1969 წ.—199,1 ტ. სულ გათვალისწინებული იყო 9870,0 ათ. მან. კაპიტალური დაბანდება, ფაქტიურად ათვისეს 4081,0 მან. 1 ც ჩაის ფოთლის თვითღირებულება შეადგენდა 54 მან. და 90 კაპ., ტუნგოსი—44 მან. და 27 კაპ. მოგება—63,1 ათ. მან.

განთიადის სუბტროპიკული მეურნეობის, როემლიც 1965 წ. შეიქმნა, მიწის მთლიანი ფართობი შეადგენდა 1876 ჰა-ს. ჩაის პლანტაციას უკავია 144 ჰა, კეთილშობილი დაფნას—47,7 ჰა, ტუნგოს—2 ჰა. ჩაის მწვანე ფოთლის მთლიანი მოსავალი 1968 წ. უდრიდა 41,2 ტ. 1969 წ. 43,0 ტ. დაფნის ფოთლისა—1968 წ.—5,9 ტ, 1969 წ.—3,2 ტ. გათვალისწინებული იყო 9682,0 ათ. მან. კაპიტალური დაბანდება. ათვისებულ იქნა 3503,0 ათ. მან. 1968 წ. 1 ც. ჩაის ფოთლის თვითღირებულება უდრიდა 62 მან. 20 კაპ., დაფნის ფოთლისა—103 მან. 50 კაპ., მოგება შეადგენდა—15,0 ათ. მან.

ლანჩხუთის ჩაის საბჭოთა მეურნეობის (ჩამოყალიბდა 1968 წ.) მიწის მთლიანი ფართობი შეადგენდა 2857 ჰა-ს, ჩაის პლანტაციას ეკავა 175,3 ჰა, კეთილშობილი დაფნას—23,5 ჰა, ტუნგოს—28,8 ჰა. ჩაის მწვანე ფოთლის მთლიანი მოსავალი უდრიდა: 1968 წ.—41,2 ტ., 1969 წ.—43,0 ტ, დაფნის ფოთლისა—1968 წ.—5,9 ტ., 1969 წ.—3,2 ტ. გათვალისწინებული იყო 9540,0 ათ. მან. კაპიტალური დაბანდება, აქედან დაიხარჯა 3503,0 ათ. მან. 1 ც ჩაის ფოთლის თვითღირებულება უდრიდა 62 მან. და 20 კაპ., დაფნის ფოთლისა—103 მან. და 50 კაპ. მოგება—15,0 ათ. მან.

ქვემო ბარღების ჩაის საბჭოთა მეურნეობის (1969 წ.) მიწის მთლიანი ფართობი იყო 2339 ჰა. ჩაის პლანტაციას ეკავა 235,6 ჰა, ჩაის ფოთლის მოსავალი 1969 წ. შეადგენდა 1107 ტ.; სულ დაიხარჯა ყველა სახის სამუშაოზე 226,0 ათ. მანეთი. 1 ც ჩაის ფოთლის თვითღირებულება უდრიდა 53 მან. და 80 კაპ., მოგება+255,6 მან.

ზემო ბარღების ჩაის საბჭოთა მეურნეობის (1969 წ.) მთლიანი ფართობი უდრიდა 2154 ჰა-ს, ჩაის პლანტაციას ეკავა სულ 306 ჰა. მთლიანი მოსავალი 1969 წ. შეადგენდა—1213 ტ., კაპიტალური დაბანდება გათვალისწინებული იყო 1112,0 ათ. მან. რაოდენობით, დაიხარჯა 385,0 ათ. მან. 1 ც ჩაის ფოთლის თვითღირებულება უდრიდა 63 მან. და 01 კაპ. მოგება+4236,8 მან.

მეურნეობათა გენერალური გეგმით გათვალისწინებული იყო, აგრეთვე, მშენებლობის დამთავრების წელს გაეშენებინათ სულ — კოლხეთის სუბტროპიკულ მეურნეობაში: ჩაის პლანტაცია — 607 ჰა, ციტრუსები — 48 ჰა, კეთილშობილი დაფნა — 97 ჰა, ტუნგო — 45 ჰა; განთიადის სუბტროპიკულ მეურნეობაში: ჩაის პლანტაცია — 770 ჰა, კეთილშობილი დაფნა — 179 ჰა, ლანჩხეთის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში: ჩაის პლანტაცია — 572,6 ჰა, ციტრუსები — 22,1 ჰა, კეთილშობილი დაფნა — 42,9 ჰა, ტუნგო — 6,7 ჰა; ქვემო ბარლების ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში: ჩაის პლანტაცია — 1307 ჰა, ზემო ბარლების ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში — 762 ჰა; ზემუშკურის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში: ჩაის პლანტაცია — 1412 ჰა, კეთილშობილი დაფნა — 92,2 ჰა; მზიურის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში — ჩაის პლანტაცია — 1256 ჰა, ტუნგო — 32,5 ჰა; მერკულის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში — ჩაის პლანტაცია — 1067 ჰა; კეთილშობილი დაფნა — 30 ჰა, ტუნგო — 69,3 ჰა; კინდლის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში: ჩაის პლანტაცია — 1147 ჰა, კეთილშობილი დაფნა — 2 ჰა, ტუნგო — 109 ჰა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზემოხსენებულ მეურნეობებში არ არის დამთავრებული სრული დაშრობა, მათი გაწმენდა ტყე-ბუჩქნარისაგან, ამოძირკული მასალის ფართობებიდან გატანა, ორმოების ამოვსება და ნიადაგის გასწორება, მელიორაციული არხებისა და საწრეტი ქსელის გაყვანა, დაშრობილი ნიადაგების ფიზიკური და ქიმიური თვისებების გაუმჯობესება. არ არის დამუშავებული და საბოლოოდ დადგენილი კოლხეთის მიწებზე გაშენებული მრავალწლიანი ნარგავების ათვისებისა და მოვლის სავალდებულო აგროტექნიკურ ღონისძიებათა გატარების წესებიც. მიუხედავად იმისა, რომ კოლხეთის დაბლობზე დაშრობილი მიწები, რომლებიც გადაეცა მეურნეობებს ასათვისებლად, მოითხოვდნენ დიდი მელიორაციული სამუშაოს წინასწარ ჩატარებას, ყოველგვარი ვეგმის გარეშე რგავდნენ ახალ ნარგავებს. ეს იწვევდა მათ არასაკმაოდ ვანეითარებას ან დაღუპვას. მაგალითად, ზემუშკურის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში, წინასწარი პროექტისა და ნიადაგის კულტურულ-ტექნიკური სამუშაოების ჩატარების გარეშე დარგული იქნა ჩაი 1963 წ. — 185 ჰა. 1964 წ. — 223 ჰა, 1965 წ. — 116 ჰა და ა. შ. ანალოგიური მდგომარეობა იყო მერკულის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში, სადაც კულტურულ-ტექნიკური სამუშაოების გარეშე დარგული იქნა ჩაი 1964 წ. — 293 ჰა, 1965 წ. — 163 ჰა და ა. შ.

საქართველოს კვ ცენტრალურმა კომიტეტმა და საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭომ დაავალეს მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამინისტროს მიწების დაშრობისა და ათვისების მიზნით დიდი მელიორაციული და კულტურულ-ტექნიკური სამუშაოების ჩატარება კოლხეთის დაბლობზე. ზემოხსენებულ სამუშაოთა ჩატარებას დიდი სახალხომეურნეობრივი მნიშვნელობა აქვს. „საქსახწყალპროექტის“ გაანგარიშებით, კოლხეთის ჭაობის ამოშრობა და 193 ათასი ჰექტარი მიწის სოფლისმეურნეობრივი ათვისება შესაძლებლობას მისცემს სახელმწიფოს დამატებით აწარმოოს 100 ათას ტონაზე მეტი ჩაის ფოთლი, 25 ტონაზე მეტი ციტრუსი, 30 ათასი ტონა ხილი, დაახლოებით 250 ტ. ბოსტნეული, 20 ათ. ტონამდე ტუნგო და სხვ. კოლხეთის დაბლობზე „1966 წლის პირველი იანვრისათვის დაშრობილი მიწების საერთო ფართობმა 66600 ჰექტარი შეადგინა. 30 წლის განმავლობაში საშუალოდ წლიურად დაშრობილი მიწების ბრუტო ფართობი 2000 ჰექტარს არ აღემატებოდა. მა-

შასადამე, კოლხეთის დაბლობის დაშრობა საკმაოდ ნელი ტემპით მიმდინარეობდა¹².

მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამმართველომ ვერ უზრუნველყო ხუთწლიანი გეგმით გათვალისწინებული ფართობების დაშრობა და კულტურულ-ტექნიკური სამუშაოების ჩატარება, ამიტომ ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების ტრესტმა დაადგინა 1968—1970 წწ. შემცირდეს ჩაისა და დაფნის პლანტაციების გაშენების გეგმები, კერძოდ ჩაის პლანტაციები უნდა გაშენდეს 1000 ჰექტარზე, მათ შორის 1968 წ.—300 ჰა, 1969 წ.—350 ჰა და 1970 წ.—350 ჰა. დაფნის პლანტაციები—200 ჰა, მათ შორის 1968 წ.—45 ჰა, 1969 წ.—70 ჰა და 1970 წ.—85 ჰა¹³.

კოლხეთის დაბლობზე დაშრობილი რამდენიმე ათეული ათასი ჰა მიწა ძირითადად ათვისებული უნდა იქნეს ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურებით, ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების საბჭოთა მეურნეობების ტრესტის მიერ. ამიტომაც ზემოხსენებულმა ტრესტმა არსებული მდგომარეობის გამოსასწორებლად 1968 წ. შეიმუშავა წინადადებანი, რომლებიც ითვალისწინებდა ხუმუშკურის, მზიურის, კოლხეთისა და განთიადის სუბტროპიკული საბჭოთა მეურნეობებისათვის აქამდე გადაცემული კოლხეთის მიწების მთლიან დაშრობას, მათ გაწმენდას ტყე-ბუჩქნარებისაგან, ამოძირკული მასალის ფართობებიდან აუცილებელ გატანას და მოსპობას, ორმოების ამოვსებას და ნიადაგის გასწორებას, დაშრობილ და ასათვისებლად მომზადებულ პლანტაციებზე მელიორაციული ქსელის საჭირო წყალგამტარობის უზრუნველყოფას და სხვ., ამასთან ზემო და ქვემო ბარდების ტერიტორიაზე ამოძირკული და დიდ გროვებად დაყრილი ხის ძირკვები დაუყოვნებლივ უნდა დიშალოს და ტერიტორიიდან გატანილ იქნეს, აგრეთვე უზრუნველყოფილი უნდა იქნეს დანარჩენი სამუშაოების დამთავრება იმ ვარაუდით, რომ შესაძლებელი გახდეს ნაკვეთების მიღება და მეურნეობების ჩამოყალიბება.

1968 წ. სექტემბრიდან აიკრძალა ჭარბტენიან ნიადაგებზე მრავალწლიანი ნარგავების გაშენება ფართობების სრული დაშრობისა და ნიადაგის ფიზიკური სტრუქტურის წინასწარი გაუმჯობესების გარეშე იმ წესების მიხედვით, რომლებსაც დაადგენს სათანადო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი.

სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების 1966—1970 წწ. ხუთწლიანი გეგმის შესახებ XXIII ყრილობის დირექტივებში, სადაც შევამბუნელია ჩვენი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის განვითარების ძირითადი შედეგები და დასახულია ახალი უმნიშვნელოვანესი ამოცანები, მელიორაციულ სამუშაოთა დიდი პროგრამაა გათვალისწინებული კოლხეთის დაბლობზე. დირექტივებში აღნიშნულია, რომ საქართველოს სსრ უნდა „უზრუნველყოს ჩაის, ყურძნის, ციტრუსოვანი კულტურების, თამბაქოს წარმოების შემდგომი ზრდა უმთავრესად მოსავლიანობის გადიდების გზით. მოაწყოს 60 ათასი ჰექტარი ახალი სარწყავი მიწების ექსპლოატაცია. მოაწყოს სამელიორაციო სამუშაოები კოლხეთის დაბლობში 90 ათას ჰექტარ ფართობზე“¹⁴. ამ სამუშაოთა ჩატა-

12 მ. დვინჯილია. კოლხეთის დაბლობის ათვისების ეკონომიური ეფექტიურობისა და აგროტექნიკის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 19.

13 მასალები აღებულია ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების ტრესტის კოლხეთის დაშრობისა და ათვისების განყოფილებიდან.

14 სკვპ XXIII ყრილობის მასალები, თბ., 1966, გვ. 337.

რება სუბტროპიკულ კულტურათა პროდუქციის შემდგომი მძლავრი გადიდების საფუძველი გახდება.

კოლხეთის დაბლობის დაშრობა და ათვისება დიდძალ კაპიტალურ დაბანდებებს მოითხოვს. 1965 წელს ოჩხამურის, ვალის, ლესიჭინის, ზუმუშკურის, მზიურის, ჭუბურხინჯის, ქვემო ბარდების, ზემო ბარდების, სიდის, მერკულის, კინდლის, ლანჩხუთის, ზედა ეწერის, ონარიის, ვედიდკარის ჩაის საბჭოთა მეურნეობებში, ნოსირის და ახალსენაკის დაფნის საბჭოთა მეურნეობებში, კოლხეთისა და განთიადის სუბტროპიკულ მეურნეობებში, შხევის, გონიოს, მახვილაურის, ურეკის, მზიურისა და ფოთის ციტრუსების საბჭოთა მეურნეობებში მრავალწლიანი ნარგავების გასაშენებლად დაიხარჯა—1453,6 წ; ათ. მან., მოვლახე—1776,4 ათ. მან. სულ კაპიტალური დაბანდება შეადგენდა 6484,5 ათ. მან. იმავე მეურნეობებში შესაბამისად დაიხარჯა: 1966 წ; 1256,1 ათ. მან.; 2535 ათ. მან.; 6832,5 ათ. მან., 1967 წ.—1492,7 მან., 4905,5 ათ. მან.; 10179,9 ათ. მან., 1967 წ.—1492,7 ათ. მან.; 4905,5 ათ. მან.; 10179,9 ათ. მან., 1968 წ.—923,5 ათ. მან.; 5502,9 ათ. მან.; 10375,5 ათ. მან.; 1969 წ.—979,2 ათ. მან.; 5418,0 ათ. მან.; 11160,3 ათ. მან.; 1970 წ. „1006,9 ათ. მან.; 4000,7 ათ. მან.; 19189,7 ათ. მან.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სახელმწიფო ყოველწლიურად ზრდის კაპიტალურ დაბანდებებს დაშრობილ მიწებზე როგორც მემცენარეობის, ისე მშენებლობის და სხვა სამუშაოებისათვის.

კაპიტალურ დაბანდებათა ზრდის და სხვა ხელისშემწყობ პირობათა ვითარებაში შესაძლებელი იქნება სუბტროპიკული მეურნეობის და საერთოდ სარწყავი მიწათმოქმედების შემდგომი განვითარება.

სკკპ XXIV ყრილობის შუქზე ახალი ამოცანები ისახება საქართველოს რესპუბლიკის წინაშე სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარების ხაზით.

სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებისა და კოლხეთის ჭაობის ამოშრობისა და სრული ათვისების შედეგად შესაძლებელი გახდება სუბტროპიკული კულტურების წარმოების გადიდება, რაც მნიშვნელოვან როლს შეასრულებს სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარების საქმეში.

ი. ბაღრიშვილი

შრომის ორგანიზაციის ზოგიერთი საკითხი სოფლის მეურნეობაში

ზრუნვა საბჭოთა ხალხის კეთილდღეობისათვის, მისი ცხოვრების მატერიალური და კულტურული დონის ამაღლებისათვის, წარმოადგენს ჩვენი პარტიისა და მთავრობის მთავარ, ძირითად და გადაუდებელ ამოცანას. სკკ XXIV ყრილობის დირექტივებით გათვალისწინებული სოფლის მეურნეობის მუშაკთა შრომისა და ყოფაცხოვრების პირობების გაუმჯობესება, — ეს ნიშნავს: „გავაუმჯობესოთ შრომის ორგანიზაცია საბჭოთა მეურნეობებსა და კოლმეურნეობებში, სრულყოთ შრომის ანაზღაურების სისტემა ამ მიმართულებით, რომ გავადიდოთ სოფლის მეურნეობის მუშაკთა დაინტერესება პროდუქციის წარმოების გადიდებით, ხარისხის გაუმჯობესებითა და თვითღირებულების შემცირებით, აგრეთვე, ტექნიკის ეფექტიანი გამოყენებით“¹.

სოფლის მეურნეობის მუშაკთა ყოფაცხოვრების პირობების გაუმჯობესების ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას წარმოადგენს შრომის ორგანიზაცია კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში. შრომისა და დასვენების სწორი რეჟიმის შემოღება, თვით შრომის პროცესის ორგანიზება, მჭიდროდ უკავშირდება სამუშაო დროის გონივრულ გამოყენებას, სამუშაო დღის სწორი რეჟიმის დადგენასთან. შრომის ორგანიზაცია სოფლის მეურნეობაში დაკავშირებულია, აგრეთვე, მომუშავეთა კვალიფიკაციის ამაღლებასთან, შრომითი რესურსების სრულ და შედარებით თანაბარ გამოყენებასთან მთელი წლის განმავლობაში. მეცნიერულად დასაბუთებული ნორმების დადგენა და შრომის ანაზღაურების პროგრესული ნორმების შემოღება, სოფლის მშრომელთა მატერიალური დაინტერესების ერთ-ერთი მთავარი ღონისძიებაა.

ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე გადასვლის შესაძლებლობა გამოყენებულია საბჭოთა კავშირის ზოგიერთ საბჭოთა მეურნეობაში, მაგალითად: კრასნოდარის მხარის „კრაპოტკინისა“ და „ვიტიაზევოს“ საბჭოთა მეურნეობებში; ამან ჩვენი რესპუბლიკის მეცნიერების წინაშე დააყენა საკითხი სოფლის მეურნეობაში მომუშავეთათვის, მსგავსად მუშა-მოსამსახურეებისა, დაგვედგინა ორცდღიანი და ხუთდღიანი სამუშაო კვირა ორი დასვენების დღით (შაბათი და კვირა).

ეკონომისტი ვ. მიროშნიკოვი საჭიროდ სთვლის: „მემინდვრეობაში მომუშავეთათვის დავადგინოთ მუდმივი დასვენების დღეები: შაბათი და კვირა. შემოდგომა-ზამთრის შედარებით ნაკლებად დაძაბულ პერიოდებში სავსე სამუშაოებში, ასეთი წესით გამოსასვლელი დღეების დადგენა არ იწვევს განსაკუთრებულ სიძნელეს“².

მსგავსი მოსაზრება აქვთ ზოგიერთ ჩვენს მეცნიერსა და ეკონომისტს, რაც აისახა ცალკეულ წერილებსა, თუ გამოსვლებში, რისთვისაც საჭიროდ მიგვაჩ-

¹ სკკ XXIV ყრილობის მასალები, თბილისი, 1971, გვ. 334.

² «НОТ в сельском хозяйстве», под общей редакцией доктора эк. н. В. А. Тихонова, М., 1969, стр. 164.

ნია განხილვის წესით დავაყენოთ ეს საკითხი სოფლის მეურნეობის დარგში ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე ორი დასვენების დღითა და ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადასვლის შესაძლებლობის შესახებ ჩვენი რესპუბლიკის პირობებში.

საქართველოს სსრ ბუნებრივ-ეკონომიკური პირობებით (მომთაბარე მეცხოველეობა, მრავალდარგოვანი სასოფლო კულტურები) მკვეთრად განსხვავდება საბჭოთა კავშირში შემავალ სხვა მოქმე რესპუბლიკათაგან კერძოდ, რსფსრ-საგან, რის გამოც სოფლის მეურნეობის დარგში მომუშავეთა ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე, ორი დასვენების დღითა და ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადასვლა ჩვენთან დიდ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული.

ეკონომიკურ მეცნიერებათა კანდიდატები ა. იობაშვილი და ლ. კვირიკაძე სრულიად სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ: „შრომის მეცნიერული ორგანიზაცია და ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე გადასვლა კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობების მუშაკთა უპირველესი მნიშვნელობის საქმეა, იგი გულმოდგინედ უნდა მომზადდეს და სწორად იყოს ორგანიზებული სასოფლო-სამეურნეო წარმოების თავისებურებათა გათვალისწინებით“³.

რეკომენდაციებში საქართველოს სსრ კოლმეურნეობებში შრომის ანაზღაურების შესახებ, შესაბამისად სკკპ ცენტრალური კომიტეტისა და სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1966 წლის 16 მაისის დადგენილებისა:

„საზოგადოებრივ წარმოების განვითარებით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების გადიდების შესახებ“ 1966 წლის 1-ივლისიდან საქართველოს სსრ ყველა კოლმეურნეობებში შემოდებული იქნა კოლმეურნეთა შრომის გარანტირებული ანაზღაურება (ფულითა და ნატურით), საბჭოთა მეურნეობებში შესაბამისი კატეგორიების მომუშავეთა სატარიფო განაკვეთების გამომუშავეების ნორმების შესაბამისად მოქმედი 7-საათიანი სამუშაო დღის ხანგრძლივობით.

სამუშაოთ რესპუბლიკის ზოგიერთ კოლმეურნეობებში კაცდღის საათობრივ აღრიცხვას არ ექცევა სათანადო ყურადღება, ამდენად სამუშაო დღის რეჟიმი ხშირად ირღვევა და ის მყარი არ არის. კაცდღის ხანგრძლივობა კოლმეურნეობებში შესაძლებელია იყოს 3—4 საათიდან 12 საათამდე და ყველა ის ერთ კაცდღედ აღირიცხება. აქედან გამომდინარე, ერთი კოლმეურნის მიერ საზოგადოებრივ მეურნეობაში დახარჯული კაცდღეთა რაოდენობა, ყოველთვის არ უდრის სამუშაო დროის ფონდს, რომელიც იანგარიშება 7-ან 8-საათიან სამუშაო დღეზე, შრომა კი როგორც პროცესი მისი ხანგრძლივობით უნდა გაიზომოს, რომლის გამომხატველია დრო. კ. მარქსი ამის შესახებ სწერს, რომ: „თვით შრომის რაოდენობა გაიზომება მისი ხანგრძლივობით, სამუშაო დროით, სამუშაო დროს კი კვლავ თავისი მასშტები აქვს დროის განსაზღვრული ნაწილების სახით, როგორცაა საათი, დღე და სხვ.“⁴.

ამრიგად, ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე გადასვლა ორი დასვენების დღითა და ორცვლიანი სამუშაო დღით სოფლის მეურნეობის დარგში შეუძლებელია, თუ არ გვექნება სამუშაო დროის ზუსტი საათობრივი აღრიცხვა. კოლმეურნეობებში სამუშაო დროის ფონდი უნდა დადგინდეს საათობრივი აღრიცხვის მიხედვით და არა კაცდღეების რაოდენობით, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხშირად მზის ამოსვლიდან — მზის ჩასვლამდე გრძელდება ან,

³ ა. იობაშვილი, ლ. კვირიკაძე. შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის ზოგიერთი აქტუალური საკითხი სოფლის მეურნეობაში, „ტექნიკური ინფორმაცია“, 1971, № 14.

⁴ კ. მარქსი. კაპიტალი, ტ. 1, გვ. 54.

პირიქით, სამუშაო პროცესი მემინდვრეობაში წყდება სამუშაო დღის დამთავრებამდე მეტეოროლოგიური და მთელი რიგი მიზეზების გამო. აქედან გამომდინარე, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია: დადგინდეს სამუშაო დღის ხანგრძლივობა კოლმეურნეობებში, — ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ჯერ უნდა მოწესრიგდეს საათობრივი აღრიცხვა და შემდეგ დაისვას საკითხი ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე და ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადასვლის შესახებ, რადგან საათობრივი აღრიცხვის გარეშე შეუძლებელია ცვლის მუშაობის დაწყებისა და დამთავრების — ე. ი. სამუშაო პერიოდის ხანგრძლივობის — განსაზღვრა.

ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე გადასვლას ორი დასვენების დღით აძნელებს რიგ სოფლის მეურნეობრივ სამუშაოებში აგროვალების დაცვა. ეს განსაკუთრებით ეხება ისეთ წამყვან კულტურებს, როგორცაა: ხეხილი, ვენახი, თამბაქო, ჩაი და სხვა. დადგენილია, რომ ჩაი უნდა იკრიფებოდეს ყოველდღე, ყოველგვარ ამინდში, ჩაის ფოთლის კრეფის ერთი დღით დაგვიანებაც კი მოქმედებს მისი ხარისხის გაუარესებაზე, ასევე შეიძლება ითქვას დანარჩენ კულტურებზეც.

კვირაში ორი დასვენების დღის შემოღება სოფლის მეურნეობაში გამოიწვევდა დიდ მატერიალურ დანაკარგებს, განსაკუთრებით, მოსავლის აღების პერიოდში და არც იმდენი ჰარბი მუშახელი გავაჩნია, რამდენიც საჭირო იქნებოდა ორივე ცვლაში სამუშაოდ. ასეთ შემთხვევაში სამუშაო დროის ფონდი დაცული რომ იყოს, საჭიროდ მიგვაჩნია სავსე სამუშაოებში მომუშავეებს დასვენების დღეები მიეცეს ზამთრის თვეების ხარჯზე, რომელსაც დაემატება კლიმატური მოვლენებით (ძლიერი ქარი, წვიმა) გამოწვეული გაცდენები გაზაფხულიდან გვიან შემოდგომამდე. კუთვნილი შევებულებაც კოლმეურნეებს სასურველია მიეცეთ შედარებით ნაკლებად დაძაბულ პერიოდში, მოსავლის აღების დაწყებამდე ან მის შემდეგ.

მართალია სოფლის მეურნეობის დარგში დასაქმებულთა სამუშაო დროის ფონდი იმდენივე უნდა იყოს, რამდენიც მუშა-მოსამსახურეებისა, რომლებიც გადასულნი არიან ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე ორი დასვენების დღით, მაგრამ აქ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ არა სოფლის მეურნეობის დარგებში ჩაბმული მუშაობა უხდებიათ დახურულ შენობაში, ე. ი. მათზე არ მოქმედობს მეტეოროლოგიური მოვლენები, ხოლო სოფლის მეურნეობის დარგში მომუშავეთათვის ასეთი შესაძლებლობა გამოირიცხულია, რადგან მათ საქმე აქვთ ცოცხალ არსებასთან, მემცენარეობაში მათი მუშაობის პერიოდი განისაზღვრება მცენარის განვითარების პროცესით, ანუ სამუშაოს შესრულების აგროვალებით, აგრეთვე — ე. წ. იძულებითი გაცდენებით, რაც გამოწვეულია მეტეოროლოგიური მოვლენებით. უამინდობის შედეგად გაცდენილ დღეთა დასადგენად გამოვიყენეთ ამიერკავკასიის ჰიდრომეტეოროლოგიური სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის უკანასკნელი 20 (1949—1968) წლის ყოველდღიური მონაცემები. დასახელებული მასალის დამუშავების შემდეგ, ჩვენ მიერ განსაზღვრულია უამინდობით გამოწვეული გაცდენილ დღეთა რაოდენობა სამუშაო დღეებში. ასეთ დღეთა რაოდენობამ საქართველოს საწარმოო სპეციალიზაციის V ზონაში (შიდა ქართლის ბარის მეხილეობის ზონა — შაქრის ქარხლის თესვით) შეადგინა 60 დღე. როგორც აღვნიშნეთ, ზაფხულის პერიოდში მემცენარეობის დარგში მომუშავეებს დასვენების დღეები უნდა მიეცეთ უამინდობით გამოწვეულ გაცდენილ დღეთა ხარჯზე და არა აუცილებ-

ლად შაბათი და კვირა. წინააღმდეგ შემთხვევაში მოგვიხდება სამუშაო დროის ფონდის ხელოვნური შემცირება.

სულ სხვანაირად დგას ეს საკითხი მეცხოველეობაში, რამდენადაც აქ მუშაობა უწყვეტია, ე. ი. სამუშაო ყოველდღიურია. ჩვენი რესპუბლიკის უმეტეს კოლმეურნეობებში მეცხოველეობის ფერმებში მომუშავეთა კაცდღის რაოდენობა ორჯერ და მეტადაც აჭარბებს მემცენარეობაში დასაქმებულ კოლმეურნეთა მიერ გამომუშავებულ კაცდღეთა რაოდენობას: საშუალოდ შეადგენს 280—330 კაცდღეს წელიწადში; მაგალითად, 1973 წლის მონაცემებით, წითელწყაროს რაიონის ჯაფარიძის კოლმეურნეობაში დარიცხული იყო საშუალოდ წელიწადში ერთ მომუშავეზე: მწველავეებზე—301, პირუტყვის მომწველ მწყემსებზე—313, მებზორეებზე—320, მეცხვარეებზე—290 და მეღორეებზე—275 კაცდღე; ხოლო გურჯაანის რაიონის სოფ. ჩუმლაყის კოლმეურნეობაში შესაბამისად: 280, 310, 354, 295 და 282 კაცდღე მაშინ, როცა მემცენარეობაში მომუშავეებზე ამავე კოლმეურნეობებში დარიცხული იყო პირველში—125 და მეორე კოლმეურნეობაში—135 კაცდღე უფრო მეტიც, ხაშურის რაიონის ტკოცის, ხცისის, ფლავისა და ცოცხნარას კოლმეურნეობებში თვითეულ მწველავს დაურიცხეს: შესაბამისად: 365, 319, 365 და 351—კაცდღე, პირუტყვის მწყემსებს 365, 338, 365 და 281—კაცდღე, და მეღორეებს ყველა დასახელებულ კოლმეურნეობებში იმდენივე კაცდღე, რამდენი კალენდარული დღეც არის წელიწადში (365) მაშინ, როცა მემცენარეობაში დასაქმებულთა მიერ ნამუშევარ კაცდღეთა რაოდენობა დასახელებულ კოლმეურნეობებში შეადგენდა, შესაბამისად: 123, 138, 133 და 91-კაცდღეს.

როგორც დაინახეთ დასახელებულ კოლმეურნეობებში ისე, როგორც რიგ სხვა კოლმეურნეობებშიც, მემცენარეობაში მომუშავეთა კაცდღეების რაოდენობა ბევრად ნაკლებია ამ დარგში მომუშავეთათვის დადგენილ სამუშაო დროის ფონდზე (240—250 კაცდღე) მაშინ, როცა მეცხოველეობაში მომუშავე კოლმეურნეების მიერ ნამუშევარ კაცდღეთა რაოდენობა, ხშირ შემთხვევაში, ბევრად აღემატება მათთვის დადგენილ სამუშაო დროის ფონდს 260—280 კაცდღეს (მემცენარეობაში სამუშაო დროის ფონდის სხვაობა, მეცხოველეებთან შედარებით, გამოწვეულია უამინდობის გამო გაცდენებით სავსე სამუშაოებზე).

მეცხოველეობის ფერმებში მომუშავეებისათვის, მემცენარეობაში დასაქმებულებისაგან განსხვავებით, დამახასიათებელია მომთაბარე მეცხოველეობა, რაც აწელებს ამ დარგში მომუშავეების გადაყვანას ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე ორი დასვენების დღით და ორცვლიან სამუშაო დღის შემოღებას. ზოგიერთი დარგის მეცხოველეების: მწყემსების, მსხვილფეხა პირუტყვის მომწველეების, მეღორეების,—როდესაც ისინი საზაფხულო ან საზამთრო საქონეებზე იმყოფებიან და რამდენიმე ათეული კილომეტრით არიან დაშორებული თავიანთ საცხოვრებელ ადგილს,—ხუთდღიან სამუშაო კვირაზე და ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადაყვანა, დიდ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული და თითქმის შეუძლებელია. ასეთ შემთხვევაში, მეცხოველეობის დარგში მომუშავეები არამცთუ ორი, არამედ ზოგჯერ ერთი დასვენების (კვირა) დღითაც კი ვერ სარგებლობენ კვირაში, რადგან მათი მუშაობის სპეციფიკა ამის შესაძლებლობას არ იძლევა.

ყოველივე ზემოთქმულს თუ დაუფიქრებთ მექანიზაციის გამოყენების დაბალ დონეს (განსაკუთრებით, მეცხოველეობის ფერმებში), ადვილი გასაკვირი

იქნება, თუ რა დიდ სიძნელეებს წავაწყდებით სოფლის მეურნეობის მომუშავეთა ზუთდლიან სამუშაო კვირაზე, ორი დასვენების დღითა და ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადასვლის შემთხვევაში, ამ ახალ რეჟიმზე გადასვლას აძნელებს, აგრეთვე, შრომის ანაზღაურების ისედაც დაბალი დონე ზოგიერთ კოლმეურნეობებში. სამუშაო დროის ფონდის შემცირება გამოიწვევდა შრომის ანაზღაურების შესაბამის შემცირებასაც, რადგან ასანაზღაურებელი თანხა, ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადასვლის შემთხვევაში — კვირაში ორი დასვენების დღით — განაწილდებოდა ორივე ცვლის მომუშავეებზე დახარჯული დროისა და წარმოებული პროდუქციის რაოდენობისა და ხარისხის ნიხედვით.

ნათქვამიდან გამომდინარე, ჩვენი აზრით, აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს, რომ მეცხოველეობის ფერმებში მომუშავეთათვის დაცული იქნას სამუშაო დროის ფონდის ოდენობა 260—280 სამუშაო დღე წელიწადში (7-ან 8-საათიანი სამუშაო დღე). ეს კი მოითხოვს ზუთდლიან სამუშაო კვირას, ორი დასვენების დღითა და ორცვლიან სამუშაო დღით, რაც კონკრეტულად უნდა დამუშავდეს თვითეული მეურნეობის მაგალითზე სოფლის მეურნეობრივი წარმოების თავისებურებების გათვალისწინებით, ე. ი. იმ პირობით, რომ შენარჩუნებულ იქნას კაცდლის ანაზღაურების არსებული დონე, აგრეთვე, გამოყენებული იქნას მატერიალური დაინტერესების მთელი რიგი ღონისძიებები პრემიების სახით, პრინციპით: „კარგი შრომისათვის, უკეთესი შედეგებისათვის, მაღალი ანაზღაურება“.

დამსული საკითხის დადებითად გადასაჭრელად მიზანშეწონილად მიგვაჩინია ჩვენი რესპუბლიკის სხვადასხვა ტიპისა და მიმართულების ზოგიერთ მეურნეობებში ცდის სახით ჩავატაროთ ასეთი სახის სამუშაოები. საამისოდ ჩვენ მიერ შერჩეულია: დასავლეთ საქართველოდან — ზუგდიდის რაიონის ხეცერის, მახარაძის რაიონის ნასაკირალის ჩაის საბჭოთა მეურნეობები, ამავე რაიონის ძიმითის კოლმეურნეობა და ქობულეთის რაიონის ციხისძირის ციტრუსების საბჭოთა მეურნეობა; აღმოსავლეთ საქართველოდან — გორის რაიონის ვარციანტისა და ქარელის რაიონის ბრეთის მეხილეობის საბჭოთა მეურნეობები და გორის რაიონის სოფ. ზერტის, ქარელის რაიონის სოფ. აბისისა და სოფ. მოხისის კოლმეურნეობები, ხაშურის რაიონის ალის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობა და ამავე რაიონის „ზემო ქართლის“ კოლმეურნეობა. თელავის რაიონის სოფ. კისისხევის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობა და გურჯაანის რაიონის სოფ. ჩუმლაყის კოლმეურნეობა, თეთრიწყაროს მეხორცეობამერძევეობის, გარდაბნის რაიონის „გამარჯვების“ მერძევეობა-მებოსტნეობისა და ამავე რაიონის კუმისის მებოსტნეობის საბჭოთა მეურნეობები და წითელწყაროს რაიონის სოფ. ჯაფარიძის კოლმეურნეობა.

როგორც დავინახეთ, ჩვენ მიერ შერჩეულია ისეთი ტიპის მეურნეობები, სადაც განვითარებულია ჩვენი რესპუბლიკის დამახასიათებელი ისეთი კულტურები, როგორიც არის: ჩაი, ციტრუსი, ხეხილი, ვენახი, ბოსტნეული, მარცვლეული და შაქრის ჭარხალი, აგრეთვე — მეცხოველეობა. აქ განგებ არ დავასახელებთ ისეთი მეურნეობები, რომლებიც ეწევიან მომთაბარე მეცხოველეობას (პირუტყვი მიჰყავთ საზაფხულო ან საზამთრო საძოვრებზე), სადაც ასეთ ღონისძიებათა გატარება დიდ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. ასეთ შემთხვევაში, როგორც აღვნიშნეთ, პირუტყვის მომვლელები დიდი მანძილით არიან დაშორებულნი თავიანთ საცხოვრებელ ადგილს და საკმაოდ ხანგრძლივი

დროითაც: ცხადია, ასეთ პირობებში ზუთდღიან სამუშაო დღის შემორტება კვირაში ორი დასვენების დღითა და ორცვლიან სამუშაო დღეზე გადასვლა შეუძლებელი ხდება. ასეთ დარგში მომუშავეებს დასვენების დღეები შეიძლება მიეცეთ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ისინი თავიანთ საცხოვრებელ ადგილს დაუბრუნდებიან.

სამუშაო დღის რეჟიმის მოწესრიგება ჩვენი რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობაში აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს და ის უნდა გადაწყდეს უახლოეს პერიოდში, ამას უნდა უპილოდეს რიგი მოსამზადებელი ისეთი სახის სამუშაოები, როგორცაა: სამუშაო დღისა და ცვლის ხანგრძლივობა საათობრივი მოწესრიგება და ნორმირება, ტარიფიკაცია და შრომის ანაზღაურება კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში მომქმედი სატარიფო ბადის შესაბამისად. შესადგენია მორიგეობის ე. წ. „მცოცავი“ გრაფიკი, უნდა დადგინდეს არსებული შრომითი რესურსების რიცხოვნობა და მათი გამოყენების დონე (ანუ რამდენად სრულყოფილად არის გამოყენებული სამუშაო დროის ფონდი საზოგადოებრივ მეურნეობებში).

ჯერ კიდევ 1965 წლის მარტის პლენუმზე ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავდა, რომ: „მეცნიერებაში შეუწყნარებელია სუბიექტივიზმი, ნაჩქარევი, პრაქტიკით შეუმოწმებელი დასკვნების თავს მოხვევა, მეცნიერებას საფუძვლად უნდა ედოს მხოლოდ ზუსტი ექსპერიმენტით, საწარმოო გამოცდილებით, თვით ცხოვრებით დადასტურებული ობიექტური მონაცემებით“⁵. ამრიგად ნაჩქარევი დასკვნების გამოტანამ კი ამ საკითხში, შეიძლება მხოლოდ ზიანი მიაყენოს ჩვენი რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობას.

⁵ გაზეთი „კომუნისტი“, № 72, 27 მარტი, 1965 წ.

ბონა ზაფარიძე

მედიკალიზებული ოქრო XII—XIII სს ქართულ მუხრანში

1938 წ. თ. ლომოურმა ურთიდად მიაქცია „ისტორიათა და აზმთა შარავანდედთა“ ერთ ცნობას, რომელიც ეხება ოქროს ორ სახეობას: „ოქრო ქედლითა“ და „უქედლითა“¹. მკვლევარის დაკვირვებით „ოქრო ქედლი“ აღნიშნავდა ოქროს ფულს, ჭურჭელს, იარაღს, სამკაულს, ხოლო „უქედლი“ კი — უცილობლად ოქროს ზოდებს. ყველაფერი ეს წაუტრქვენი (ხაზინაში) იდო და იხმარებოდა საქართველოში. იმ პირობებში, როცა რუსთაველის ეპოქის საქართველოში არ იქრებოდა ოქროს საკუთარი მონეტა, თ. ლომოურს შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ დიდი ხარჯების დასაფარავად ფულთან ერთად ასეთი ოქროს ზოდებიც გამოიყენებოდა. ეს არის უადრესად საინტერესო დაკვირვება, რომლის ქვეშარტებაც სათანადო კვლევა-ძიებამ უნდა დაადასტუროს. ჭერჭერობით ქართული წყაროებიდან „უქედლი“ ძვირფასი ლითონის გამოყენებას გადახდის საშუალებად მხარს უჭერს ფანჯარის დაწერილი შიომღვიმისადმი. აქ ნათქვამია: „მოვიყვანე მთავარი შემღვიმე თედორე და მივათაღუნეთ სოფელი და მომიწონა ოცდაათი ლიტრა ოქრო, ოცდაათი ლიტრა ვერცხლი, ათათახი პელაგია“². ამ ცნობაში სახსენებელია აშკარად ერთ მხარეზეა ოქროს ფული პერპერა, რომელიც ცალკეობით არის ათვლილი და ძვირფასი ლითონი — ოქრო და ვერცხლი (ზოდებად). რომელთა გადახდა ხდება წონით (ლიტრებში). რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ სტროფში (1019,8) მოხსენებულია „სამოცი ლიტრა წითელი, აწონით არ ნაკლულითა“³. აქ შეიძლება ვიგულისხმობთ როგორც „უქედლი“ ძვირფასი ლითონი — ბაჭლო-ოქრო, ისე წონით ერთეულში გამოხატული მაღალხარისხიანი ოქროს მონეტების საერთო რაოდენობა⁴.

ოქროსა და ვერცხლის ზოდების გამოყენება გადახდის დროს გვხვდება შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში⁵ და რუსეთში⁶. ვერცხლის ზოდებით ვაჭრობა დადასტუ-

1 ქართულ წყაროში ეს ცნობა მოტანილია თამარის პირველ ქორწინებასთან დაკავშირებით: „ეგრეთ იქმნა ქორწილი სახელდაუდებელი და იგავ-მეუღვედომელი; სიმაკლენი სახეობათანი, მძლუნობანი და ნიქებანი თუალთა და მარგალიტთანი, ოქრო ქედლითა და უქედლითანი, სიმღირებთა და ლართა კერულთა და უკერულთანი“... ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი II, თბილისი, 1959, გვ. 37. ამ წყაროში ეს ტერმინი სხვაგანაც გვხვდება — გიორგი III-ის მიერ ანისთან მუსლიმთა კოალიციის დამარცხების შემდეგ მოპოვებული ნადავლის აღწერის დროს (გვ. 9).

2 თ. ლომოურის ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, კრ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბილისი, 1938, გვ. 295.

3 იქვე.

4 ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო-საკანონმდებლო ძეგლები X—XIX სს. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1965, გვ. 3.

5 შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი, ტექსტი ძირითადი ვარიანტებით, კომენტარებით და ლექსიკონითურთ, ა. შანიძის და ა. ბარამიძის რედაქციით, ტ. I, ტექსტი და ვარიანტები, თბილისი, 1966.

6 ნ. ჭოიავე ვარაუდობს, რომ აქ გვაქვს „სრულფასიანი, გაუფუჭებელი“ მონეტები. ნ. ჭოიავე. ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, ენიშკის მოამბე, III, თბილისი, 1938, გვ. 106. ჩვენ უფრო პირველი შესაძლებლობისკენ ვიხრებით.

7 Ф. И. Михалевский. Очерки истории денег и денежного обращения. т. I, Ленинград, 1948, გვ. 83—84.

8 И. Г. Спасский. Русская монетная система. Ленинград, 1970, გვ. 62—63.

10 „მაცნე“, ფილოსოფიის, ..., სერია, 1975, № 4

რებულია ფატიმელთა ეგვიპტეში, რომლის ეკონომიკაც „უაღრესად მონეტოზებული“¹⁰ იყო და, საერთოდ, როგორც კ. მარქის აღნიშნავდა: „ოქროს მონეტა და ოქროს ზოდი იმ-თავითვე მხოლოდ გარეგნობით განირჩევიან ერთმანეთისაგან და ოქრო მუდამ შეიძლება გარდაქმნას ერთი ფორმიდან მეორედ. ზარაფხანიდან გამოშავალი გზა კი იმავე დროს გადა-სდნობი ქვაბისკენ მიმავალი გზაა...“¹¹.

XII—XIII სს საქართველოს ეკონომიკაში „უჭედელი“ ოქროს როლი ჯერ კიდევ შესწავლას მოითხოვს. ამჯერად ჩვენ გვიანტერესებს ერთი საკითხი: საიდან იღებდა ამ ოქროს საქართველო.

XII—XIII სს პირველ ორ ათეულში ოქროს მიღების წყარო იყო ძლე-ვამოსილი ომები და, აქედან გამომდინარე, — სამხედრო ნადავლი და კონტრი-ბუციები. მოსალოდნელია საკუთარი საზადოების ექსპლოატაცია, მაგრამ საა-მისო ცნობები ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება. ოქროს მიღების მესამე წყარო იყო საერთაშორისო ვაჭრობა¹², უცხოური ოქრო.

ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს რუსთაველის ეპოქის ლი-ტერატურულ ძეგლებში დამოწმებული „მალრიბული“ ოქრო.

მალრიბული ოქრო გვხვდება შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“.

„მეფემან ბრძანა „მოკაზმეთ საწოლი უფლისწულისა
დაუდგეს ტახტი ოქროსა, წითლისა მალრიბულისა“ (1188.2).

მალრიბული ოქრო აქ განმარტებულია როგორც წითელი, ე. ი. ბაჯაღლო, უმაღლესი ხარისხისა.

„აბდულმესიანში“ იოანე შავთელი ასე მიმართავს თამარ მეფეს:

„ლომს ძლიერება, მზეს ბრწყინვალეება /მუშეს სურნელება შენგან მიეცა,
ყანდარს შაქარ, მალრიბს ოქროს ქან/ბარან მარგალიტი სადაფი ეცა“¹³.

მალრიბის ოქროს ქანი ანუ მადანი საკმაოდ სახელგანთქმული უნდა ყოფი-ლიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში პოეტი მას თამარის სახელს არ დაუკავში-რებდა.

ჩახრუხაძე „თამარიანში“ მოგვითხრობს იმ პირთა შესახებ, რომლებიც, თამარის სიდიადით მოხიბლულნი, სხვადასხვა ქვეყნიდან მოდიოდნენ მის სანა-ხაედ; ამათგან, რომლებმაც

„მალრიბსა დაყვენეს ეამნი მრავალნი
აჰვაზს მოსულსა ქვა-ოქრო ჰქონდის“¹⁴.

⁹ S. D. Goitein. A Mediterranean Society, vol. I, Berkeley and Los Angeles, 1967, გვ. 236, 388—389.

¹⁰ გამოიქმა ეკუთვნის ს. გოიტეინს. S. Doitein. დასახ. ნაშრ., გვ. 230.

¹¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტომი პირველი, წიგნი I, თბილისი, 1954, გვ. 161.

¹² საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობების შესახებ ამ პერიოდში იხ. ე. გაბაშვილი. საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობანი XII საუკუნეში, თსუ შრომები, ტ. 121, 1967, გვ. 201—224.

¹³ იოანე შავთელი, აბდულმესიანი, თამარ მეფისა და დავით სოსლანის შესხმა, ძველი ქართველი მეზობენი, წიგნი მეორე, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევია, კომენტა-რები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბილისი, 1964, გვ. 136, 58.2. ნ. მარის გამოცემაში ვკითხულობთ: „მალრიბსა ზარქანი“ — Н. Марр. Древнегрузинские описан-цы. Тексты и разыскания. кн. IV. СПб., 1902, გვ. ლთ. ზარქანი და ოქროს ქანი ერთი და იგივეა. ნ. მარის განმარტებითვე (იქვე, გვ. რნვ) ზარქანი — Золотой рудник, или свежее, самородное золото.

¹⁴ ჩახრუხაძე, ქვაბ მეფისა თამარისი, ძველი ქართველი მეზობენი, I, ტექსტი გა-მოსცა, გამოკლევია და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბილისი, 1957, გვ. 198. VIII ოდა, 53. 6—7. ბოლო ტეპი აქ ასეა: „აჰვაზს, მოსულსა ქვა-ოქრო ჰქონდის“. საინტე-

ი. ლოლაშვილის განმარტებით ქვა-ოქრო ძვირფასი ქვები და ოქროა¹⁵. მაგრამ შესაძლებელია, რომ ქვა-ოქრო უბრალოდ ოქროს ზოდია. პარალელი მოიძიება არაბულშიც: პაჯარ-ჟიდლა, ე. ი. ქვა-ვერცხლი ფატიმიანთა ეგვიპტეში ვერცხლის ზოდის მნიშვნელობით იხმარებოდა¹⁶. როგორც არ უნდა იყოს, ერთი რამ ცხადია: ოქრო მოაქვთ თამარის იმ თაყვანისმცემელთ, რომელთაც მალრიბში დაუყვიათ დიდი ხანი, მალრიბიდან მოდიან. ეს ოქრო მალრიბული ოქროა.

რას ნიშნავს „მალრიბული ოქრო“ და საიდან მომდინარეობს ის?

ნ. ქოიავა, „ვეფხისტყაოსნის“ აღნიშნულ სტროფთან დაკავშირებით, მალრიბულ ოქროს განმარტავს როგორც „დასავლურ ოქროს“¹⁷, მისი სადაურობის დაკონკრეტების გარეშე¹⁸. „მალრიბული ნიშნავს დასავლურს, ამრიგად, ოქრო დასავლეთიდან, ან დასავლეთიდანაც შემოდიოდა“ — წერდა ის. შემდეგ ნ. ქოიავა ეხება ოქროს მომპოვებელ რაიონებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე და შუა საუკუნეებში: „XI საუკუნიდან ოქროს საგარძნობი რაოდენობა მზადდება თილეს მახლობლად. წარმოებდა აგრეთვე გერმანიისა და საფრანგეთის მდინარეების ექსპლოატაცია¹⁹... ოქროს მოპოვება ხდებოდა ზალცბურგშიც. ოქროს სხვა, რამდენადმე მნიშვნელოვანი საბადოები არაა ცნობილი“²⁰. აქედან ცხადია, რომ მკვლევარი მალრიბულ ოქროში ევროპულ ოქროს გულისხმობდა.

მალრიბი როგორც გეოგრაფიული ტერმინი არ არის უბრალოდ დასავლეთი, ევროპა. მალრიბი მოიცავდა ვრცელ ტერიტორიას საპარის ჩრდილოეთით, ეგვიპტის დასავლეთით — ატლანტიკის ოკეანემდე. XI—XIII სს-ში მალრიბის ტერიტორიაზე არსებობდა ალ-მორავიდებისა (1056—1147) და ალ-მოპადების (1130—1269) მძლავრი მუსლიმური სახელმწიფოები. „მალრიბული ოქრო“ ჩრდ. აფრიკისკენ მიგვითითებს.

არსებობს მოსაზრება, რომ „მალრიბული“ ეწოდება ოქროს ფულს, რომელსაც ეგვიპტეში ჭრიდნენ. ჩვენ ვერც ამ მოსაზრებას დავეთანხმებით.

მახლობელი აღმოსავლეთის ფულის მიმოქცევის ისტორია იცნობს „მალრიბულ“ დინარებს. ეს დინარები იჭრებოდა ფატიმიანთა მიერ, რომლებიც ეგვიპტეში მალრიბიდან მოვიდნენ. ამ სახელწოდებას ატარებდნენ აგრეთვე მალრიბის ქვეყნებში სხვადასხვა მმართველების მიერ მოჭრილი ოქროს მონეტებიც. მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“, ისევე როგორც სხვა დასახელებულ ნაწარმოებებში საუბარია არა ოქროს მონეტებზე, არამედ მალრიბულ ოქროზე, ლითონზე ან ამ ლითონის საბადოზე.

ასეთი საბადო კი მალრიბში არ გვეგულება. შუა საუკუნეებში მალრიბში არავითარი ოქროს მოპოვება არ წარმოებდა. სამაგიეროდ ოქროს მოიპოვებდნენ მალრიბის მომიჯნავე აფრიკის ქვეყნებში.

რესო აღნიშნოს, რომ ვარიანტების უმრავლესობა — უძველესი ხელნაწერები ABCEFG (გვ. 227) — ავჯახის ნაცვლად გვაძლევს აფჯახს.

¹⁵ იქვე, გვ. 162.

¹⁶ D. S. Goifein, დასახ. ნაშრ., გვ. 388—389.

¹⁷ ნ. ქოიავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 94.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ იქვე.

²⁰ იქვე.

აფრიკა მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ოქროს ექსპორტის მდიდარი საბადოები იყო ეგვიპტის სამხრეთით-ნუბიაში, ძირითადად — წითელი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ და ნუბიის უდაბნოში. აქ. რ. ფორბესი 100-მდე ოქროს საბადოს ითვლის²¹. ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ვადე ალ-ალლანჯის საბადოები, რომლებიც ოქროთი ამარაგებდნენ ეგვიპტეს, მაგრამ XII ს-ში მათი პროდუქტიულობა ისე დაეცა, რომ მოძიებული ოქრო ძლივს-ღა ჰფარავდა გაწეულ ხარჯებს²².

ნუბიის საბადოებს ესაზღვრებოდა ეთიოპიის საბადოები. უფრო სამხრეთით მოზამბიკის ტერიტორიაზე იყო სოფალას (სოფალათ აზ-ზინჯის) საბადოები — მდიდარი როგორც თეთნაბადი, ისე ალუვიალური ოქროთი²³. სოფალას ოქრო ძირითადად ინდოეთში გაჰქონდათ²⁴ და არ თამაშობდა მნიშვნელოვან როლს წინა აზიის ქვეყნების ეკონომიკაში.

განსაკუთრებით მდიდარი იყო ოქროთი სუდანის, ბილად ას-სუდან-შაკვანთანა ქვეყანა. ამ სახელწოდებით არაბები აღნიშნავდნენ ვრცელ ტერიტორიას სპარსის სამხრეთით, ატლანტიკის ოკეანიდან ვიდრე ეთიოპიის ზეგნამდე.

სუდანში ოქროს ძირითადად მოიპოვებდნენ დანაში. ეს სახელმწიფო წარმოიქმნა III—IV სს-ში მდ. სენეგალისა და მდ. ნიგერის ზემო დინებაში, დღევანდელი განას რესპუბლიკის ჩრდ. დასავლეთ საზღვრებთან²⁵. დანა განთქმული იყო ოქროს სიწმინდითა და სიუხვით. ამის შესახებ განცვიფრებით წერდნენ VII!—X სს არაბი გეოგრაფები და ისტორიკოსები: ალ-ფაზარი²⁶, ალ-იაკუბი²⁷, მას'უდი²⁸, იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი²⁹, იბნ ჰაუკალი³⁰, ალ-ჰამადანი³¹. ოქროს სიუხვე აღვივებდა ფანტაზიას: „ოქრო დანაში ამოდის ქვიშაში, მცენარესავით, როგორც სტაფილო, — არწმუნებდა თანამედროვეებს იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი³².

²¹ R. J. Forbes. Metallurgy in Antiquity. Leiden. 1950, გვ. 146.

²² H. Rabie. The Financial System of Egypt A. H. 564—741/A. D. 1169—1341. Oxford University Press, 1972, გვ. 169.

²³ Арабские источники X—XII веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Подготовка текстов и переводы В. В. Матвеева и Л. Е. Куббеля, Москва—Ленинград, 1965, гв. 136, კომენტარი, გვ. 423.

²⁴ Г. А. Шумовский. Арабы и море, Москва, 1964, гв. 127.

²⁵ А. А. Жуков. Гана. Африка, Энциклопедический справочник, I, Москва, 1963, гв. 306.

²⁶ F. Lewicki, Quelques extraits inédits relatifs aux voyages des commerçants et des missionnaires Ibādites Nord—Africains au pays du Soudan Occidental au Moyen Âge. „Folia Orientalia“, t. II. f. 1—2, 1960, гв. 15.

²⁷ Арабские источники VII—X веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары, Подготовка текстов и переводы Л. Е. Куббеля и В. В. Матвеева, Москва—Ленинград, 1960, гв. 41.

²⁸ იქვე, გვ. 257.

²⁹ იქვე, გვ. 83.

³⁰ Арабские источники X—XII веков, гв. 63, 67.

³¹ D. M. Dunlop. Sources of Gold and Silver in Islam according to al-Hamdānī „Studia Islamica“, VII. 1957, гв. 38. Al-Hamdānī. Die beiden Edelmetall, Gold und Silber, herausgegeben und übersetzt von Chris'opher Toll. Uppsala, 1968, гв. 143.

³² Арабские источники VII—X веков, гв. 83.

არაბი ავტორების ყურადღება სუდანის ოქროსადმი შემთხვევითად არის. ამათ განაპირობებდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების გაცხოველებული ვაჭრობა სუდანთან. სუდანში გაქონდათ სხვადასხვა საქონელი და სანაცვლოდ კი შემოქონდათ ოქრო, რადგანაც, ალ-ბირუნის სიტყვებით, „იქ არაფერი არ იყო ოქროს საბადოების გარდა“³³. ამავ ავტორის შენიშნით, სხვა ქვეყნებში არსად არ იყო საბადოები, რომლებიც იძლეოდნენ სუდანის საბადოებზე უფრო უხვსა და წმინდა ოქროს³⁴.

უკვე IX—X საუკუნეებში სუდანისკენ მიდიოდა სამი სავაჭრო გზა. ორი კაიროდან და ერთი საჯილმასადან³⁵. ეს უკანასკნელი (მაროკოში) X ს-ში გახდა სუდანთან ვაჭრობის მთავარი თავშესაყრელი პუნქტი. ვაჭრობაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ბაღდადიდან, ქუფადან და ბასრადან გამოსული ერაყელი ვაჭრები. იბნ ჰაუკალის ცნობით, მათს ქარავნებს უცვლელად მოჰქონდათ დიდი მოგება და სიმდიდრე, რასაც ვერ შეედრებოდა ისლამის სხვა ქვეყნების ვაჭართა შემოსავალი³⁶.

სუდანის (ღანას) ოქრომ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა IX—X სს მახლობელი აღმოსავლეთის ოქროთი მომარაგებაში. დიდი იყო სუდანის ოქროს მნიშვნელობა მომდევნო საუკუნეებშიც³⁷.

ღანაში ოქროს მოპოვების შესახებ წერენ ალ-ბაქრი († 1094) და ალ-იდრისი († 1165). უკანასკნელის ცნობით, ოქროს მოპოვებდნენ ღანას მოსაზღვრე ვანკარას ტერიტორიაზე: „ეს არის ოქროს ცნობილი ქვეყანა, რომელიც სახელგანთქმულია ოქროს სიუხვისა და კარგი თვისებების გამო“ — აღნიშნავდა არაბი გეოგრაფი³⁸.

ოქროს მოპოვება ხდებოდა სუდანისა და მადრიბის საზღვართან მდებარე ქ. აუდალოსთან. ეს ქალაქი წარმოადგენდა მთავარ შესაყრებ პუნქტს ვაჭრობისათვის, რომელიც წარმოებდა მაროკოდან სუდანში და საწინააღმდეგო მიმართულებით³⁹. „აუდალოსთის ოქრო არის ყველაზე საუკეთესო და სუფთა ოქრო, რომელიც კი აქვთ დედამიწის მკვიდრთ“ — წერდა ალ-ბაქრი⁴⁰.

სუდანის ოქროს მნიშვნელობა აისახა XIV—XV სს. არაბი მწერლების იბნ ხალდუნის († 1406) და ალ-კალკაშანდის († 1418) შრომებში.

სუდანის ოქრო მიმზიდველი იყო არა მარტო მისი სიწმინდისა და მაღალი თვისებების გამო. ვაჭრებს იზიდავდა მისი უაღრესად იაფი ფასი. სუდანში

³³ Арабские источники X—XII веков, გვ. 135.

³⁴ Ал. Бируни, Собрание сведений для познания драгоценностей, (Минералогия), Перевод А. М. Беленицкого, Москва, 1963, გვ. 225.

³⁵ A. Lewis, Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500—1100, Princeton, New Jersey, 1951, გვ. 210.

³⁶ Арабские источники X—XII веков, გვ. 63.

³⁷ სუდანის ოქროს და მისი მნიშვნელობის შესახებ არსებობს სპეციალური ლიტერატურა. იხ. F. Broudel, Monnaies et Civilisations. De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique, Annales [Economies. Soc. es. Civilization] I, 1946. E. F. Gautier. L'or du Soudan dans l'h.s.o.r.e. Annales d'Hist.ore, Economique et Sociale, No. 32. 1935, გვ. 113—123; M. Lombard, L'or Musulman du VIIe au XIe siècle. Annales [Economies. Socie. es. Civilization] Anne. 2. N 2. 1947. გვ. 143—160. E. W. Bovil, The Golden Trade of Moors, London, 1958.

³⁸ Арабские источники X—XII веков, გვ. 287. კომენტარები, გვ. 387.

³⁹ G. Iver. Awdaghost, EI², vol. I, გვ. 762. Арабские источники X—XII веков, გვ. 379.

⁴⁰ Арабские источники X—XII веков, გვ. 172.

ვაჭრებს მიჰქონდათ ბასრული სამოსი, რომელიც „ბაჯბაჯის“ სახელით ცნობილი⁴¹. მატყლი მიიყვები, ბრინჯი, ხორბალი, ფინიკი, გამომშრალი ყურძენი, მინა, ბრინჯაო, სპილენძი ტყვია, მარილი⁴². მარილზე დიდი მოთხოვნა იყო სუდანის შიდა და განაპირა რაიონებში. X ს-ში აქ ერთი ჰიმილი (ე. ი. 250 კგ) მარილი 200—300 დინარი⁴³ (ე. ი. საშუალოდ 1 კგ ოქრო) ღირდა, ხოლო XIV ს-ში ყოველ 100 მისკალ (446 გ) სპილენძში იძლეოდნენ 66 1/2 მისკალ⁴⁴ (290 გ) ოქროს. ამგვარად ოქროსა და სპილენძის რაციო 1:1,5 იყო უაღრესად ზელსაყრელი და მომგებიანი ვაჭრობისათვის.

არაბი გეოგრაფები, რომლებიც შესანიშნავად იცნობდნენ სუდანს, აღნიშნავდნენ, რომ ის უშუალოდ ეკვრის მალრიბს. იბნ ჰალკალის მითითებით, მალრიბის სამხრეთი საზღვარი ვადიოდა ღანასთან და აუდალოსთან⁴⁵, რომლებიც ოქროთი მდიდარი რაიონები იყვნენ. იბნ ზალდუნი, როცა სუდანს ოქროს მომწოდებელ უმნიშვნელოვანეს წყაროდ ასახელებდა, მიიჩნევდა მას „მალრიბის მახლობლად“ მდებარე ქვეყნად⁴⁶. ხოლო ზოგიერთი გეოგრაფი, მაგ., ალ-ჰამდანი, აღნიშნავდა, რომ არაბთა საბადოებიდან ყველაზე პროდუქტიულია ღანას — მალრიბის ქვეყნის, ეგვიპტის მალრიბის ქვეყნის საბადოები⁴⁷. არაბ ავტორებთან სუდანი მჭიდროდ არის მალრიბთან დაკავშირებული, ისე რომ ზოგჯერ მათ შორის ზღვარი იშლება.

სუდანისა და მალრიბის გეოგრაფიულ სიახლოვეს შორეულ ქვეყნებშიც, ვერძოდ კი საქართველოში, შეიძლებოდა წაეშალა ზღვარი ოქროს მომპოვებელი რაიონების ლოკალიზების დროს — უფრო ნაცნობი და დაწინაურებული მალრიბის სასარგებლოდ. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ სუდანში მოპოვებული ოქროს ექსპორტი ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქვეყნებში სწორედ მალრიბის გავლით ზდებოდა.

XII ს-ში ალ-იდრისის ცნობით ოქროთი ვაჭრობაში მთავარ როლს მალრიბელი ვაჭრები თამაშობდნენ⁴⁸. მათი როლის გაძლიერება ამ სფეროში უნდა დაწყებულიყო მას შემდეგ, რაც ფატიმელებმა XI ს. 40-იან წლებში დაკარგეს კონტროლი ჩრდ. აფრიკაზე.

XII ს-ში, როცა დაქვეითდა და ამოიწურა ვადი ალ-ალაკის ოქროს საბადოების პროდუქტიულობა, სუდანის ოქროს მნიშვნელობა საერთაშორისო მასშტაბით კიდევ უფრო გაიზარდა.

⁴¹ ал-Бируни. д.с.с. № 225.

⁴² Hudūd al-'Alām. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H.—982 A. D. Translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, გვ. 165. Арабские источники X—XII веков, გვ. 67; 171. ალ-კალკაშანდი, სუბჰ ალ-აშჰ დჰ სინათ ალ-ინშა, ტ. V, კაბო (თარხის გარეშე), გვ. 291. Voyages d'Ibn Batūta. Texte Arabe accompagné d'une traduction par C. Deffrémery et Dr B. R. Sanguinetti, t. IV, Paris, 1858, გვ. 378.

⁴³ Арабские источники X—XII веков, გვ. ჰულდუ ალ-ალემის თანახმად, ეგვიპტელი ვაჭრები სუდანში მინაში, ტყვიასა და მარილში იღებდნენ თანაბარი წონის ოქროს (Hudūd al-'Alām, გვ. 165). მარილში ოქროს უფრო დაბალ ფასს გვიხვევენ იბნ ბატუტა (Voyages, გვ. 378) და ალ-კალკაშანდი (სუბჰ ალ-აშჰ, გვ. 291).

⁴⁴ ალ-კალკაშანდი, დ.ს.ს. № 291.

⁴⁵ Арабские источники X—XII веков, გვ. 62.

⁴⁶ იბნ ზალდუნი, მეკადიმა, ტ. I, ბეირუთი, 1967, გვ. 651.

⁴⁷ D. M. Dunlop, დ.ს.ს. № 39. Al-Hamdani, Die beiden Edelmetall, გვ. 143.

⁴⁸ Арабские источники X—XII веков, გვ. 287.

XII ს-დან, როცა ევროპელმა ვაჭრებმა ზელთ იგდეს უპირატესობა და დაიწყო მათი მოსვლა ზღვის აუზის ქვეყნების ვაჭრობაში, სულანის ოქროს მძლავრი ნაკადი დაიძრა დასავლეთ ევროპისკენაც⁴⁹.

მალრიბის გავლით წამოსული სულანის ოქრო საქართველოში შეიძლება და გარდასახულიყო მალრიბულ ოქროდ, სულანის ოქროს საბადოები კი მალრიბულ ოქროს ქანად, ამის მიზეზი იყო არა მარტო სულანისა და მალრიბის გეოგრაფიული სიახლოვე, არამედ მალრიბის როგორც ოქროს შემკრებისა და გამწვანებლის დომინირებული როლი.

ასეთი გარდასახვის მაგალითი არა ერთი იცის ისტორიამ. მაგ., შუა საუკუნეებში ფუფუნების საგნებსა და ძვირფას ქვათა შორის დიდი მოთხოვნით სარგებლობდა ბადახშანის ლალი. ალ-ბირუნის შენიშვნით, ქ. ბადახშანი არავითარ კავშირში არ იყო ამ ლალის მოპოვებასთან. ლალმა ეს სახელწოდება მიიღო იმიტომ, რომ ბადახშანი წარმოადგენდა ადგილს, სადაც თლიდნენ და აპრილებდნენ მას; კარებს, საიდანაც ვრცელდებოდა ის სხვადასხვა ქვეყანაში⁵⁰.

ასეთ „კარებს“ სულანის ოქროსთვის წარმოადგენდა მალრიბი.

რუსთაველის ეპოქის ლიტერატურულ ძეგლებში დამოწმებული მალრიბული ოქრო ვვაფიქრებინებს, რომ ეს ოქრო საკმაოდ კარგად იყო ცნობილი საქართველოში.

მალრიბთან უშუალო კონტაქტების პირდაპირი საბუთები ჯერ კიდევ არ გავაჩნია. მაგრამ გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ XII ს-ში საქართველო ვაჭრობდა ეგვიპტესთან, კერძოდ კი — ქ. ალექსანდრიასთან. ზოლო ყველა ქვეყანა, რომელიც კი ალექსანდრიასთან ვაჭრობდა, პროფ. ვ. გაბაშვილის დასკვნით, მონაწილეობდა მსოფლიო ვაჭრობაშიც⁵¹.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საქართველოს გარკვეული კავშირი ჰქონდა იმ დიდ ვაჭრობასთან, რომელიც საუკუნეების მანძილზე წარმოებდა მალრიბის გავლით სულანთან. ისევ როგორც სხვა ქვეყნებისთვის, საქართველოსთვისაც სულანის ოქრო მალრიბის გავლით უნდა ყოფილიყო ხელმისაწვდომი.

ეს იყო ერთ-ერთი წყარო ამ ძვირფასი ლითონისა, რომელსაც საქართველო საერთაშორისო ვაჭრობით იღებდა.

49 ზეტერის თანახმად, შუა საუკუნეებში სულანიდან ევროპაში გადიოდა 3 ათასი კგ ოქრო წლიურად. იხ. Ф. И. Михалевский, დასახ. ნაშრ., გვ. 131. აფრიკის ისტორიის ცნობილი სპეციალისტის პ. მონის მიხედვით კი სულანის ოქროს წლიური პროდუქცია იყო 9000 კგ საიდანაც 6000 კგ ექსპორტში მიდიოდა. P. Mauny, Tableau géographique l'ouest au Moyen Âge. Dakar, 1961, გვ. 376. E. Ashtor, Les métaux précieux et la balance des paiements du Proche Orient à la basse-époque. [Ecole pratique des Hautes Études. VI. Section Centre de Recherches Historiques. Monnaie. Prix. Conjoncture. X]. 1971. გვ. 26.

50 ал-Бируни, Собрание сведений, გვ. 74. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ბადახშანის ლალის შესახებ იხ. ნ. ქოიავა, ძვირფასი ქვები შოთა რუსთაველის პოემაში. ენციკლის მოამბე, III, ტფილისი, 1938, გვ. 67—74, გ. წერეთელი, ბადახში და ბადახში ვეფხისტყაოსანში, აღმოსავლური ფილოლოგია, თბილისი, 1972, გვ. 35—40.

51 ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 207.

А. А. КУРАТАШВИЛИ

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ И ХОЗРАСЧЕТНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Экономическое стимулирование является одним из важных принципов хозяйственного расчета и предполагает экономическое стимулирование предприятий и материальное поощрение каждого работника и всего коллектива. Используются в этих целях такие рычаги, как прибыль, заработная плата, цена и т. д. С помощью различных премиальных и других форм вознаграждения из поощрительных фондов обеспечивается материальное поощрение работников. Предприятие же материально поощряется при выполнении государственных плановых заданий и обеспечении рентабельности производства. От количества и качества реализованной продукции зависит чистый доход предприятия, который, разумеется, возрастает с увеличением количества реализованной продукции и улучшением ее качества. В значительной степени он зависит от величины расходов на производство и реализацию продукции. Чистый доход предприятия будет тем больше, чем меньше будут затраты живого и овеществленного труда на единицу изделия.

Исходя из вышесказанного, коллектив хозрасчетного предприятия заинтересован в совершенствовании и внедрении новой техники и технологии производства, в применении передовых методов производства, в повышении квалификации работников и т. д. На рост производительности труда, снижение себестоимости продукции, увеличение прибыли предприятия, все это оказывает решающее влияние, что со своей стороны создает на предприятии больше возможностей для развития и совершенствования производства, для материального поощрения работников и для других нужных мероприятий.

Система оплаты труда является важным фактором организации социалистического труда, роста его производительности. К. Маркс и Ф. Энгельс считали, что материальная заинтересованность работников в результатах своего труда останется решающим стимулом к труду на социалистической стадии развития общества. Поэтому распределение фонда предметов индивидуального потребления должно осуществляться в соответствии с затратами труда каждого работника. Ясно, что конкретизация принципа распределения продуктов потребления могла произойти лишь в результате проверки практикой социалистического хозяйствования.

Буржуазные экономисты считали, что сдельная форма оплаты труда является специфически капиталистической и что принципам социализма соответствует только уравнительное распределение.

Учитывая конкретные условия хозяйствования на национализированных предприятиях В. И. Ленин доказал, что формы, методы оплаты труда должны рассматриваться не только как формы распределения продуктов, но и как метод, средство организации самого социалистического производства, борьбы за повышение производительности труда: «Когда речь идет о распределении продовольствия, думать, что нужно распределять только справедливо, нельзя, а нужно думать, что

это распределение есть метод, орудие, средство для повышения производства»¹.

Социализм — это есть уничтожение эксплуатации одних людей другими, уничтожение неравного отношения к средствам производства, обеспечение для всех равного права на труд и получение продуктов потребления в соответствии с затраченным трудом. Обеспечить необходимый рост производства, производительности труда не в состоянии уравнильное распределение, которое представляет собой мелкобуржуазный принцип.

Теоретическую несостоятельность утверждения о том, что в области производства нужно держаться ударности, а в области потребления трудящихся вести линию уравнильности, показал В. И. Ленин: «Ударность есть предпочтение, а предпочтение без потребления ничто... Предпочтение в ударности есть предпочтение и в потреблении. Без этого ударность — мечта, облачко, а мы все-таки материалисты»². Необходимость широкого применения сдельной оплаты рабочих и премирования за лучшую работу, более высокой оплаты специалистов, доказал В. И. Ленин. Не только продолжительность рабочего дня, но и квалификация работника, степень интенсивности труда, результат труда, должны учитываться при оплате труда.

Использование в строительстве социализма и коммунизма материальных стимулов и личного интереса работников служит важнейшим условием успешного хозяйственного строительства. После того как капитализму стали противопоставляться идеи коммунизма, апологеты буржуазии начали утверждать, что социализм и коммунизм неосуществимы, так как отсутствие погони за прибылью, уничтожение частной собственности на средства производства будто бы являются уничтожением вообще всякого стимула — движущей силы любого прогресса.

В. И. Ленин подчеркивал, что социализм и коммунизм строятся самими трудящимися, в интересах всех членов общества. При этом, важное место в осуществлении социалистического строительства принадлежит материальной заинтересованности людей в результатах своего труда.

Он считал, что не только для мелкого крестьянского хозяйства, но и для крупной государственной промышленности необходимы торговля, товарно-денежные отношения. «... Надо построить всякую крупную отрасль народного хозяйства на личной заинтересованности»³.

Идея перевода государственных предприятий на хозяйственный расчет представляет собой огромный вклад в теорию социалистического строительства. Это означало, что оставаясь под государственным руководством из центра, предприятия вместе с тем получали оперативную самостоятельность за предоставленные в их распоряжение средства, возмещать свои расходы и получать прибыль. Перевод предприятий на хозрасчет вместе с тем не означал какого-либо умаления роли централизованного руководства хозяйством, предоставления полной, абсолютной самостоятельности предприятиям. Он означал совершенствование практики демократического централизма: чисто административные методы управления и планирования хозяйства заменялись преимущественно экономическими методами, с использованием рынка, торговли, товарно-денежных отношений.

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 43, стр. 359.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 42, стр. 212.

³ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 44, стр. 165.

Хозяйственный расчет обеспечивает материальную заинтересованность каждого работника и всего коллектива предприятия. Он дает возможность сочетания интересов всего общества в целом с интереса каждого коллектива предприятия и каждого работника по принципу: что выгодно обществу, должно быть выгодно и его членам, коллективам предприятий, работникам. Возможность экономического хозяйствования по принципу: те же результаты при наименьших затратах, но большие результаты, при тех же затратах, также обеспечивает хозяйственный расчет.

Для теории и практики социалистического хозяйствования громадное значение имеет вывод, который сделал В. И. Ленин исходя из того, что государственные предприятия остаются общенародным достоянием. Он отмечал, что в условиях общественной собственности на средства производства, экономические категории, связанные с рынком, законом стоимости, — товар, деньги, цена, прибыль и др. — меняют свое социальное содержание и роль, превращаются в орудия экономической строительства социализма.

Денежную форму прибавочного продукта, который создается работниками социалистических предприятий, представляет собой полученная социалистическими предприятиями прибыль. Работу предприятий на принципах хозяйственного расчета, с получением прибыли централизованное руководство народным хозяйством экономическими методами с использованием материальной заинтересованности работников в результатах своего труда В. И. Ленин рассматривал как принципы и методы, внутренние присущие самим социалистическим предприятиям.

Оперативная самостоятельность, хозяйственная инициатива предприятий должны сочетаться с демократическим централизмом, который предполагает в руководстве хозяйством широкое применение экономических методов и использование материальной заинтересованности работников в результатах своего труда.

Демократический централизм нельзя противопоставлять экономическим методам руководства народным хозяйством. В руководстве хозяйством следует исходить из того, что только при широком использовании экономических методов может и должен осуществляться демократический централизм. В. И. Ленин настойчиво подчеркивал, что личная заинтересованность работников поднимает производство, поэтому всякую отрасль народного хозяйства надо строить на личной заинтересованности. Надо суметь заинтересовать, иначе ничего не выйдет. Вместе с тем В. И. Ленин показал важнейшее значение и моральных стимулов, порожденных ликвидацией буржуазной и победой общественной собственности на средства производства, которые он и противопоставлял материальным стимулам, подчеркивая необходимость их сочетания. «Усиление материальной заинтересованности работников, — говорил на XXIV съезде тов. Л. И. Брежнев, — должна идти рука об руку с расширением моральных стимулов к труду»⁴.

Вся система планирования, руководства производством и материального стимулирования направлена в настоящее время на повышение эффективности и обеспечение высоких темпов развития общественного производства. Эффективность производства показывает насколько рационально использует имеющиеся в его распоряжении трудовые, материальные и финансовые ресурсы, общество в целом и отдельное предприятие.

⁴ Материалы XXIV съезда КПСС, М., Политиздат, 1971, стр. 70.

Современное народное хозяйство СССР характеризуется значительным увеличением объема капитальных вложений, усложнением хозяйственных связей между предприятиями, отдельными отраслями материального производства, высокими темпами развития научно-технического прогресса. Административные методы управления хозяйством в этих условиях не могут обеспечить рациональное использование средств производства, экономическое обоснование хозяйственных решений, необходимую экономию общественного труда, правильное использование экономических стимулов.

Экономические методы руководства необходимо усилить для того, чтобы всестороннее учитывать заложенные в советском общественном строе объективные возможности.

Проводимая в нашей стране экономическая реформа предусматривает прежде всего совершенствование системы плановых показателей, усиление экономического стимулирования предприятий и правильное сочетание экономических и моральных стимулов.

Важная роль в повышении эффективности производства принадлежит материальному стимулированию. Через различные формы и методы оплаты труда осуществляется индивидуальное стимулирование. Связанная с организацией хозяйственного расчета, коллективная материальная заинтересованность обеспечивается через фонды экономического стимулирования, специально создаваемые за счет прибыли предприятия.

Необходимо предприятия поставить в такие условия, чтобы в соответствии с интересами всего общества им экономически выгодно было бы развивать производство. Таким образом новая система экономического стимулирования материально заинтересовывает коллектив и каждого работника в улучшении управления предприятиями, усилении экономических методов руководства.

Мы разделяем мнение А. Д. Смирнова, который пишет: «Создание условий, позволяющих наиболее полно реализовать экономические интересы коллективов хозрасчетных предприятий, обуславливает возникновение коллективной, хозрасчетной заинтересованности в результатах деятельности предприятий. Эта заинтересованность и будет стимулом (специфически хозрасчетным) самой деятельности»⁵.

Новой системой планирования и экономического стимулирования предполагается более широкое использование товарно-денежных отношений, укрепление принципов хозяйственного расчета. Эффективность новой системы управления народным хозяйством зависит в основном от того, что в единое целое должны быть связаны все звенья плано-хозрасчетного механизма.

Коллективное материальное поощрение начало осуществляться сразу же с переходом предприятий на хозяйственный расчет. Система экономического стимулирования в дальнейшем постоянно совершенствовалась. Накануне хозяйственной реформы существовало довольно значительное количество поощрительных фондов с разными источниками средств их образования. Среди них ведущее место принадлежало фонду предприятия для улучшения культурно-бытовых условий работников и совершенствования производства, образуемого за счет прибыли. Но имелись крупные недостатки в образовании и расходовании фонда предприятия, что снижало его стимулирующее воздействие на

⁵ А. Д. Смирнов. Основы хозяйственного расчета, «Экономика», М., 1969, стр. 17.

развитие производства. Этот фонд формировался в большей мере за счет сверхплановой и в меньшей мере плановой прибыли. Предприятие лишало этого фонда невыполнение многих факторов, которыми было обусловлено право на его образование. Около половины промышленных предприятий в результате этого не имели данного фонда, а там, где он был, его размер был излишне ограничен. Ясно, что работники предприятия при таком положении не были в необходимой мере материально заинтересованы в повышении эффективности производства.

По своему содержанию и характеру из фонда предприятия удовлетворялись различные потребности — средства направлялись на материальное поощрение работников и социально-культурные мероприятия, а также на расширение производства. Существовало большое несоответствие по отраслям в размерах этого фонда, неправильным было и образование его по одинаковому нормативу. До хозяйственной реформы (1965 г.) экономическое стимулирование не было достаточно последовательным в методах руководства производством. На современном этапе, на основе усиления роли прибыли хозяйственного расчета достигнуто принципиальное улучшение системы экономического стимулирования.

Целью хозяйственной реформы является устранение имеющихся недостатков и создание такой системы экономического стимулирования, которая в максимальной степени обеспечивала бы заинтересованность предприятий и каждого работника в повышении эффективности общественного производства. Прибыль и ее распределение есть основа экономического стимулирования. Источником расширенного воспроизводства предприятия и материального стимулирования его работников является прибыль. Стимулирующая роль прибыли как в процессе ее образования, так и распределения возрастает с переходом предприятий на новую систему хозяйствования. Основную часть производственных фондов и средств, предприятия до реформы получали из государственного бюджета в порядке безвозмездного финансирования и в свою очередь перечисляли в бюджет основную часть прибыли.

При новой системе планирования и экономического стимулирования для предприятий устанавливается определенная плата за производственные фонды.

Конечные показатели деятельности предприятия — реализация продукции, прибыль, рентабельность, — становятся в центре новой системы экономического стимулирования. Ясно, что новая система не поощряет стремление к улучшению этих показателей любой ценой. Она направлена на получение лучших результатов за счет роста производительности труда, повышения качества продукции и снижения ее себестоимости, увеличения объема реализации, при этом не ущемляя интересы потребителей и других предприятий. Нездоровая конкуренция, стремление скрыть от других предприятий новое в технике и технологии, в организации труда и производства, не могут возникнуть между социалистическими предприятиями. В условиях реформы социалистическое соревнование, отношения товарищеской взаимопомощи еще более окрепли как внутри коллектива, так и между предприятиями.

Прибыль прежде всего используется для образования стимулирующих фондов за вычетом из нее суммы обязательных платежей в бюджет. Ф. Энгельс писал, что «Экономические отношения каждого данного общества проявляются прежде всего как интересы»⁶. При социа-

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 18, стр. 271.

лизме они могут быть связаны воедино, когда каждому работнику и всему коллективу предприятия выгодно то, что соответствует интересам общества. Экономическое стимулирование, которое имеет своим источником поощрительные фонды, образуемые в зависимости от результатов хозяйственной деятельности, от экономической эффективности работы предприятия, призвано стать именно такой системой.

На предприятиях, работающих в новых условиях, как известно, создаются три фонда экономического стимулирования: фонд материального поощрения, фонд социально-культурных мероприятий и жилищного строительства, фонд развития производства. Все эти фонды создаются путем мобилизации внутренних резервов предприятий, а не за счет уменьшения отчислений в бюджет. Предприятиям в связи с этим предоставлено право увеличить утвержденный план прибыли и от 60 до 90% дополнительно полученной прибыли направлять на образование поощрительных фондов. Таким образом, размер средств, остающихся в распоряжении предприятий для дальнейшего развития производства и материального поощрения работников, возрастает при повышении эффективности их хозяйственной деятельности.

Развитие хозрасчетных отношений В. И. Ленин связывал не только с экономическими стимулами, но и с материальной ответственностью коллективов предприятий и их руководителей. Перед государством, а также перед другими предприятиями и организациями, с которыми оно связано хозяйственными договорами, предприятие материально ответственно, что способствует экономии материальных и денежных средств, укреплению плановой и финансовой дисциплины.

Материальное стимулирование организовано правильно в том случае, если принципы поощрения и ответственности используются в их неразрывном единстве. Следует здесь отметить, что часто стимулирование понимается только как поощрение за успехи и недооценивается вторая его сторона — ответственность коллективов и отдельных работников за результаты хозяйственной деятельности.

В условиях социалистического общества, достигнутым уровнем производительности общественного труда и трудовым вкладом всего коллектива и каждого работника в общие результаты определяются часть общественного продукта, которая поступает в распоряжение производственного коллектива, а также заработок трудящихся. Для оценки этого вклада следует учесть отклонения от общественной меры труда, выражаемой через систему плановых нормативов, норм, показателей и заданий. Исходя из этого, при оценке трудового вклада коллектива или работника нельзя игнорировать их просчеты и упущения и ограничиваться лишь успехами.

Проводимая ныне хозяйственная реформа усилила хозрасчетную ответственность коллективов предприятий за выполнение плановых заданий и условий хозяйственных договоров. Принцип взаимной материальной ответственности предприятий за нарушение договорных обязательств приобрело особо важное значение.

В отчетном докладе Центрального Комитета КПСС XXIV Съезду Партии тов. Л. И. Брежнев отметил, что «... Необходимо повышать роль хозяйственных договоров и ответственность за их выполнение...»⁷. Хотя и есть сдвиги в этом направлении, но эффективность применения мер материальной ответственности все же остается недостаточной.

⁷ Материалы XXIV съезда КПСС, Политиздат, М., 1971, стр. 70.

Здесь главную причину следует искать в том, что на материальных интересах коллективов предприятий обычно слабо отражаются санкции. Так, те предприятия и организации-поставщики, у которых складывается нулевое или положительное штрафное сальдо, вовсе не испытывают неблагоприятных последствий уплаты штрафов ввиду того, что последние перекрываются взысканиями. Удержание штрафов в результате вышесказанного теряет свое хозяйственное назначение. Исходя из этого приходим к выводу, что для повышения коллективной материальной ответственности поставщика за выполнение своих договорных обязательств следует часть штрафов и неустоек в определенном проценте выплачивать не из прибыли, а за счет поощрительных фондов.

Вместе с тем следует отметить, что проблемы ответственности не ограничиваются и не могут ограничиваться ответственностью предприятий. В достижении высоких производственных результатов в современных условиях, когда растут масштабы производства, его техническое оснащение, усложняются хозяйственные связи — возрастает роль каждого работника и поэтому необходимо, независимо от занимаемой должности, добиваться заинтересованного и ответственного отношения каждого — по всему кругу его производственных обязанностей.

Если отношение работника к средствам и предметам труда, к результатам трудовой деятельности не соответствует общественно необходимым требованиям, то это приводит к снижению эффективности общественного производства, а значит доходов общества, чем и уменьшаются возможности удовлетворения потребностей общества и всех его членов. Отсюда следует, что в системе распределения необходимо учитывать просчеты и упущения работника, чтобы не допускать их повторения в будущем.

Экономический смысл личной ответственности в системе материального стимулирования составляет уменьшение доходов работника, деятельность которого отрицательно сказалась на эффективности общественного производства в той или иной степени. Ответственность является составной частью организации материального стимулирования и регулируется обществом также, как и поощрение. В. И. Ленин указывал, что принцип ответственности каждого работника «за выполнение определенных операций или работ или заданий должен быть упорно и настойчиво во что бы то ни стало, проводим в жизнь»⁸.

Есть некоторые формы стимулирования, например, сдельная форма заработной платы, где ответственность непосредственно увязывается с поощрением. В этих случаях за сопутствующие количественные и качественные показатели работы, такие, как выпуск продукции высокого качества, экономия сырья и т. п. предусматриваются дополнительная ответственность или поощрение.

Хотя мы говорим об увязывании ответственности с поощрением в системе материального стимулирования, но их органическое сочетание в хозяйственной практике достигается не всегда, что на эффективность всего механизма стимулирования сказывается отрицательно. Например, за экономию сырья, горючего, материалов, полуфабрикатов во многих отраслях народного хозяйства выплачивается премия, а санкции за их перерасход предусматриваются редко, так как считают, что достаточным стимулом к удержанию работника от перерасхода материальных

⁸ В. И. Ленин. Полное собр. соч., т. 40, стр. 190.

ресурсов, а не только к их экономии является уже сама возможность не получить премию. На самом же деле, отдельные работники иногда повышают расход материала на изготовление изделия и этим добиваются значительного роста выработки, чем и компенсируется в этом случае потеря премии.

Итак, очень важно не преуменьшать в системе стимулирования роль основных критериев поощрения и ответственности, следует решающие и второстепенные стороны деятельности работника учитывать тщательно.

Система материального и морального поощрения, действовавшая до реформы, была направлена в значительной степени на стимулирование перевыполнения плана по основным его показателям. У многих хозяйственников в связи с этим возникало стремление защитить менее напряженный план и тем самым предопределить более легкие условия его перевыполнения уже в процессе составления плана.

Возможность обстоятельного изучения различных методов, позволяющих заинтересовать коллективы предприятий в принятии более высоких плановых заданий, дали экономические эксперименты и широкие дискуссии. Сентябрьским (1965 г.) Пленумом ЦК КПСС, а также XXIII и XXIV съездами партии были одобрены основные принципы и формы этой заинтересованности. Сущность их заключается в том, что материальное поощрение за рост объема реализуемой продукции или прибыли, а также за повышение рентабельности коллективы предприятий получают в полном размере в том случае, если повышение темпов записано в плане, а за перевыполнение плановых показателей получают с определенным снижением.

Таким образом, в новых условиях брать более напряженные, но реальные плановые задания должно быть выгодно предприятию, так как в этом случае оно получает более высокие фонды экономического стимулирования.

«Накопленный опыт сделал более очевидным, — сказал в своем докладе на XXIV съезде КПСС тов. Л. И. Брежнев, — на каких главных направлениях необходимо сосредоточить усилия. Это — создание экономических условий, которые бы, во-первых, побуждали предприятия брать на себя оптимальные обязательства, то есть принимать напряженные планы, более рационально использовать капиталовложения и трудовые ресурсы, во-вторых, в максимальной мере стимулировали ускорение научно-технического прогресса, рост производительности труда и, в третьих, способствовали последовательной борьбе за повышение качества продукции». В современных условиях эффективность работы предприятий зависит в огромной мере от слаженной работы всего производственного коллектива, а не только от личного вклада каждого работника. На XXIV съезде КПСС тов. А. Н. Косыгин говорил: «Необходимо полное сочетание индивидуальную и коллективную заинтересованность, интересы отдельного работника, предприятия и всего общества, с тем, чтобы воспитывать в людях отношение к труду на благо общества, как к своей первой обязанности и главному источнику повышения благосостояния. Важно при этом усилить заинтересованность работников предприятий, объединений, министерств не только в текущих, но и в долговременных результатах — в широком внедрении достижений науки и улучшении качественных показателей работы предприятий. Этим целям нужно подчинить дальнейшее совершенствование всех экономических рычагов, поставить систему материального

стимулирования в прямую зависимость от выполнения заданий пяти-летнего плана»⁹.

Материальную заинтересованность трудящихся в росте производительности труда, в повышении своей квалификации и в конечном счете в увеличении личного вклада в общие результаты, обеспечивает социалистический принцип оплаты по количеству и по качеству труда. Заработная плата работника тем выше, чем выше его вклад в производство.

В повышении эффективности общественного производства кровно заинтересован каждый член социалистического общества. У государства создается тем большая возможность для централизованного осуществления мер по снижению розничных цен, повышению заработной платы, увеличению общественных фондов потребления, чем выше уровень развития и эффективность общественного производства.

Эти факторы оказывают мощное воздействие на развитие социалистического производства. Благодаря новым источникам материального поощрения, величина которых зависит от эффективности работы всего коллектива, хозяйственная реформа стимулирует повышение личного вклада работающего и заинтересованность трудящихся в развитии всего народного хозяйства, полностью используя и усиливая материальную заинтересованность.

В соответствии с затратами конкретного труда, трудящийся, как непосредственный производитель, получает индивидуальную заработную плату. За равное количество затраченного труда на разных предприятиях, рабочие одной специальности и равной квалификации должны получать и, как правило, получают примерно одинаковую основную заработную плату, несмотря на то, что одни из них могут производить значительно больше аналогичной продукции, чем другие, что является результатом различного технического уровня этих предприятий и неравноценной организации труда.

Для повышения индивидуальной производительности труда огромное значение имеет эта форма материального стимулирования, однако она (хотя косвенно, конечно, и связана) не направляет непосредственно их усилия на совокупные конечные результаты, на повышение эффективности производства на предприятии в целом. В коллективной же материальной заинтересованности, наиболее ярко выражена прямая связь с конечными результатами. Она недооценивалась долгое время и по существу лишь теперь на предприятиях, работающих в новых условиях, начинает экономически ощутимо реализовываться через фонды экономического стимулирования.

Размер премий, которые из фондов материального поощрения начисляются трудящимся, с одной стороны, зависит от эффективности производства, от его рентабельности и величины прибыли, полученной на данном предприятии, а следовательно, от снижения себестоимости продукции, роста производительности труда, использования и технического совершенствования оборудования, рациональной организации труда и т. д. С другой же стороны, доля работника в поощрительных фондах определяется количеством и качеством затраченного им труда, который получает оценку в виде индивидуального заработка и оклада. Таким образом, здесь происходит соединение материальных интересов личности с интересами коллектива, а потом через коллектив — с интересами всего общества. Выгодное для общества становится выгодным для данного коллектива и его членов.

⁹ Материалы XXIV съезда КПСС, Политиздат, М., 1971, стр. 69—70, 169.

საქართველოს
აкадеმიის
გამომცემლობა

Свое действие коллективная материальная заинтересованность проявляет через закон стоимости, который стимулирует при социализме ускорение технического прогресса, повышение общественной производительности труда. Коллективной материальной заинтересованности в последнее время уделяется большое внимание, что продиктовано процессом дальнейшего обобществления труда, резким ростом основных производственных фондов, объективными изменениями в материально-технической базе общества и др.

По существу личная и коллективная материальная заинтересованность употребляется для обозначения двух сторон диалектически единой категории материальной заинтересованности трудящихся в результатах труда при социализме — индивидуальной, которая отражает личные материальные интересы трудящихся, как непосредственных производителей, и коллективной, которая также выражает личные материальные интересы, но в рамках своего коллектива, своего предприятия, как совладельцев средств производства.

Обе эти формы личной материальной заинтересованности образуют диалектическое единство. При необоснованном ослаблении стимулирования одной из этих форм, эффективность действия второй также снижается.

Противоречие между конкретным и абстрактным трудом при социализме разрешается двойственностью распределения, что объясняется двойственным характером труда. Для поддержания стремления к максимальному сокращению издержек производства в каждом производственном коллективе и в обществе в целом, оплата труда должна производиться одновременно в зависимости от количества индивидуальных затрат и от соответствия этих затрат общественно необходимым.

В условиях социализма каждый трудящийся и каждый производственный коллектив объективно заинтересованы в деятельности общехозяйственного центра, так как он необходим для нормального воспроизводства на каждом отдельном предприятии и в обществе в целом, для достижения максимальной действенности индивидуальной и коллективной форм материальной заинтересованности, для наиболее рациональной организации удовлетворения потребностей в образовании, социальном обеспечении, здравоохранении и т. д. Каждый трудящийся поэтому объективно заинтересован не только в рамках обособленного предприятия, но и в масштабах всего общества в выделении в централизованный фонд государства части прибавочного продукта, который создается на предприятиях. В этом и проявляется общественная материальная заинтересованность.

Связующим же звеном между интересами личности и общества является коллективная материальная заинтересованность, которая направляет на повышение эффективности общественного производства экономическую деятельность личности и коллективов. Включение людей в общественно полезный труд при социализме, социалистический способ соединения людей со средствами производства, определяются органически связанными между собой формами материальной заинтересованности. Таким образом, через материальную заинтересованность трудящихся в повышении эффективности производства, не прямо, а опосредованно проявляется основной экономический закон социализма.

Система экономического стимулирования в новых условиях призвана обеспечить органическое сочетание интересов государства, предприятия, каждого работника. Для обеспечения принципа — все, что выгодно государству, должно быть выгодно каждому предприятию,

3479359-11
302.001.019.33

каждому его работнику, — предусматривается сделать все необходимое. Но в отдельных конкретных случаях в практике ценообразования, кредитования, материального поощрения возможны недоработки, несоответствия между интересами общества и предприятия, предприятия и отдельного трудящегося.

Поэтому в практической работе выше всего нужно ставить интересы общества. Необходимо механизм стимулирования отрегулировать так, найти такие системы премирования и поощрения, такие методы формирования нормативов и оценки деятельности предприятия, которые обеспечили бы органическое единство государства, предприятия и каждого работника на практике.

Максимальное повышение эффективности производства и рост производительности индивидуального, коллективного и общественного труда, оптимальная действенность индивидуальной и коллективной материальной заинтересованности достигается только в сочетании с внедрением полного хозрасчета, организацией объединений предприятий и ускорением процесса специализации и комбинирования производства. Достижение оптимальной индивидуальной и коллективной заинтересованности должно сочетаться с действием общественной материальной заинтересованности, которая призвана через общественные фонды потребления создать всем трудящимся равные условия для развития способностей. Это позволит полнее использовать социально-экономические преимущества социализма и резко ускорить подъем материального и духовного уровня народа на базе быстрого роста эффективности социалистического производства.

ფასი 1 მან.

678/30

Индекс 76 196

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა